

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

2

1996

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ
Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Milan Vesović

UREĐIVAČKI ODBOR
*Dragan Bogetić, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (sekretar),
Momčilo Pavlović, Milan Vesović, Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević*

LEKTOR
Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA
Vesna Kordić

GRAFIČKI UREDNIK
Svetko Reljić

KOREKTOR
Božidar Mladenović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XIV

1996. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI:

Dorde Stanković, NIKOLA PAŠIĆ I PARLAMENTARIZAM U SRBIJI I JUGOSLAVIJI. TEORIJSKE OSNOVE I ISTORIJSKA PRAKSA 1914–1926.	7
Nebojša Popović, CIONISTIČKI POKRET U KRALJEVINI SRBIJI I KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1902–1941.	29
Mira Radojević, SRPSKO-HRVATSKI SPOR OKO VOJVODINE 1918–1941.	39
Dragan Tešić, VOJSKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I NACIONALNE MANJINE U GODINAMA UOČI DRUGOG SVETSKOG RATA.	75
Tomislav Bogavac, ETNIČKA SLIKA BOSNE I HERCEGOVINE PRE I POSLE DEJTONA.	93

PRILOZI:

Ranka Gašić, ZAGREBAČKI SRBOBRAN O SRPSKOJ NARODNOJ RADIKALNOJ STRANCI 1903–1914.	109
Saša Ilić, JAVNA BERZA RADA U BEOGRADU – PONUDA I POTRAŽNJA RADNE SNAGE TOKOM 1921. GODINE.	123
Mirosljub Vasić, USTANAK U JUGOSLAVIJI 1941. GODINE I KOMINTERNA.	141

DOKUMENTI:

Momčilo Pavlović, SRBIJA NA KRAJU RATA, IZVEŠTAJ MAJORA DŽONA HENIKERA MEJDŽORA O SRBIJI U PERIODU APRIL–NOVEMBAR 1944.	153
---	-----

OSVRTI:

Toma Milenković, dr ŽIVKO JOVANOVIĆ – LIČNOST U SENCI KPI, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996, str. 404. (Milan Vesović)	177
NACIONALNI PROGRAM ČETNIČKOG POKRETA DRAŽE MIHAILOVIĆA. Povodom knjige Milana Vesovića i Koste Nikolića »Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program«, Vreme knjige, Beograd 1996. str. 337. (Branislav Gligorijević)	180

PRIKAZI:

Dorde Borozan, VELIKA ALBANIJA. PORIJEKLO – IDEJE – PRAKSA, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd, 1995, str. 570 (Venceslav Glišić)	183
Dragoljub Živojinović, CRNA GORA U BORBI ZA OPSTANAK 1914–1922, NIU »Vojska«, Beograd, 1996, str. 510 (Dorde Borozan)	185
Nikola Gaćeša, RADOVI IZ AGRARNE ISTORIJE I DEMOGRAFIJE, Matica srpska, Novi Sad, 1996, str. 556 (Toma Milenković)	187
Dragan Subotić, EPISKOP NIKOLAJ I PRAVOSLAVNI BOGOMOLJAČKI POKRET. PRAVOSLAVNA NARODNA HRIŠĆANSKA ZAJEDNICA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1920–1941, Beograd, 1996, str. 310 (Nikola Žutić)	189
Slobodan Milošević, KULTURNO-PROSVETNI RAD U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU. OPISMENJAVANJE BORACA, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996, str. 189 (Milan Koljanin)	191
Dimitrije Đorđević, OŽILJCI I OPOMENE II, BIGZ, Beograd, 1995, str. 303 (Kosta Nikolić)	192
Rajko Kuzmanović, KONSTITUTIVNI AKTI REPUBLIKE SRPSKE, »Glas srpski« i Pravni fakultet, Banja Luka, 1995, str. 176 (Slobodan Nagradić)	193

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Đorđe Stanković, NIKOLA PAŠIĆ AND PARLIAMENTARY GOVERNMENT IN SERBIA AND YUGOSLAVIA 1914–1926	7
Nebojša Popović, ZIONISM IN THE SERBIAN KINGDOM AND IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1902–1941	29
Mira Radojević, THE SERBO-CROAT DISPUTE REGARDING VOJVODINA 1918–1941. Dragan Tešić, THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND NATIONAL MINORITIES BEFORE THE APRIL WAR	39
Tomislav Bogavac, AN ETHNIC PICTURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA BEFORE AND AFTER DAYTON	75
	93

CONTRIBUTIONS

Ranka Gašić, THE SERBIAN PEOPLE'S RADICAL PARTY IN THE ZAGREB »SRBOBRAN« 1903–1914	109
Saša Ilić, THE PUBLIC LABOR BOURSE IN BELGRADE – SUPPLY AND DEMAND OF LABOR IN 1921	123
Miroљub Vasić, The 1941 UPRISING IN YUGOSLAVIA AND THE COMINTERN	141

DOCUMENTS

Momčilo Pavlović, SERBIA AT THE END OF THE WAR, THE REPORT OF MAJOR JOHN HENNIKER-MAJOR ON SERBIA, APRIL – NOVEMBER 1944	153
--	-----

REVIEWS

Toma Milenković, Dr ŽIVKO JOVANOVIĆ – A FIGURE IN THE SHADOW OF THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996, page 404 (Milan Vesović)	177
OF THE BOOK THE NATIONAL PROGRAM OF THE ČETNIK MOVEMENT OF DRAŽA MIHAILOVIĆ by Milan Vesović and Kosta Nikolić, »United Serbian Lands. The National Program of the Ravna Gora Movement«, Vreme knjige, Beograd 1996, page 337.	180

SURVEYS

Đorđe Borozan, GREATER ALBANIA, ORIGIN – IDEAS – PRACTICE, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd, 1995, page 570 (Venceslav Glišić)	183
Dragoljub Živojinović, MONTENEGRO IN ITS STRUGGLE FOR EXISTENCE 1914–1922, NIU »Vojska«, Beograd, 1996, page 510 (Đorđe Borozan)	185
Nikola Gačeša, WORKS IN AGRARIAN HISTORY AND DEMOGRAPHY, Matica srpska, Novi Sad, 1996, page 556 (Toma Milenković)	187
Dragan Subotić, BISHOP NIKOLAI AND THE ORTHODOX MOVEMENT. THE ORTHODOX CHRISTIAN COMMUNITY IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1920–1941, Beograd, page 310 (Nikola Žutić)	189
Slobodan Milošević, CULTURAL AND EDUCATIONAL WORK IN THE WAR OF NATIONAL LIBERATION, Teaching illiterate soldiers. Institute of Modern History, Beograd, 1996, page 189 (Milan Koljanin)	191
Dimitrije Đorđević, SCARS AND WARNINES II, (Kosta Nikolić)	192
Rajko Kuzmanović, CONSTITUTIONAL ACTS OF REPUBLIKA SRPSKA, »Glas srpski« and the Faculty of Law, Banja Luka, 1995, page 176 (Slobodan Nagradić)	193

RASPRAVE I ČLANCI

DORĐE STANKOVIĆ

Redovni profesor, Filozofski fakultet
Beograd, Ćika Ljubina 18–20

NIKOLA PAŠIĆ I PARLAMENTARIZAM U SRBIJI I JUGOSLAVIJI

TEORIJSKE OSNOVE I ISTORIJSKA PRAKSA 1914–1926.

Originalan naučni rad

UDK: 929.32 Pašić N.
UDK: 949.71 »1914/1926«

ABSTRACT: Fenomeni političke istorije Srbije i Jugoslavije, sagledani kroz teorijske osnove i političku praksu, oličenu u Nikoli Pašiću, kao dominantnoj političkoj ličnosti. Razmatraju se pitanja vlasti, načina vladavine (pravnog poretka) i društvene zajednice koja definiše i istorijsko mesto određene ličnosti iz centra moći, u ovom slučaju N. Pašića.

Srpska i jugoslovenska historiografija nedovoljno uočavaju da su države građanskog ustrojstva na prostorima Balkana relativno skorijeg datuma i da su osmišljavane pod raznim uticajima. Na uobličavanje njihovog političkog sistema najviše su uticali intelektualna i naučna elita, ratovi i harizmatičke vođe. I to u uslovima kada je modernizacija društva tekla usporeno, često u smeni brzih i suprotstavljenih ritmova, koje su pokretali uglavnom vojnopolički centri moći. Obrazovana naučna elita (Slobodan Jovanović ili na drugom polju dr Lazar Marković) unosila je u oblikovanje srpske i jugoslovenske države ili »pravničku čistotu«, ili je uz »pravničku čistotu oslušivala i realna politička zbivanja«. Ovoj drugoj kategoriji pripadali su i »Pašićevi eksperti« za ustavno pravo i politički sistem – Stojan Protić i dr Lazar Marković. Prvi po svom vlastitom obrazovanju za potrebe Narodne radikalne stranke, a drugi školovan za to na najboljim univerzitetima u Evropi (Berlin pre svega, a zatim Pariz i London). Međutim, Nikola Pašić je »umeo da sluša učene ljude«, ali je više do izražaja dolazio njegov prirodni dar državnika i političara koji je znao da po svom »vlastitom instinktu« vrlo pragmatično donosi odluke.

Šta se početkom XX veka u srpskoj pravnoj nauci smatralo za »modernu državu«? Dok je Slobodan Jovanović bio dosledan u tome da se ona zasniva isključivo na deobi zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, dr Lazar Marković je smatrao da je »država u prvom redu pravna i politička zajednica«, da je ona »jedna moralna i etička zajednica«, tj. nije zajednica »grube sile« već visoke političke kulture koja iznedruje »izvesne moralne ili etičke principe«. Takav jedan etički princip je jednakost građana.

Po L. Markoviću »država je i privredna zajednica« u kojoj za »čoveka i njegove umne sposobnosti, o kojima svedoči veličanstveni napredak nauke i tehnike, suviše je tesan i uzan okvir organizovanja proizvodnje i podele ekonomskih dobara« kao dominantnog činioca za određivanje »nauke o državi«. U tom smi-

slu država je i »socijalna zajednica« u kojoj se nivelišu socijalne napetosti i ekstremni vidovi eksploatacije. Na koncu, država je »jedna kulturna, odnosno kulturno-prosvetna zajednica«, koja je dužna da pomaže širenje znanja i prosvete, kao i opšte kulture. Državu kao »organizovanu silu«, Marković je video samo u domenu zaštite zemlje od spoljnog neprijatelja kao teorijski model, ali »prema iskustvu (Srbije i Jugoslavije – op. autora) pokazalo se, da se država ne može osloniti na dobru volju građana« u poštovanju zakona i prava svojih sugrađana tako da je dozvoljavao upotrebu sile i u »održavanju poretka«.

»Parlamentarni sistem državne organizacije«, kaže Marković, »kao i svaki politički sistem, okreće se oko vlade, tog centralnog organa državne vlasti«, jer vlada određuje »obim i domah« moći u određenom sistemu parlamentarne vladavine. Jednu okosnicu čini politički činilac vlade s obzirom na upravljanje zemljom po *ustavu* i *zakonima* koje donosi parlament, a drugi se javlja u užem smislu kao *uprava* ili *administracija* koju vrše posebni vladini organi. U vladi i izvan vlade najvažnija je *ličnost predsednika vlade*, koji je posrednik između parlamenta i vlade, kao i između kralja i parlamenta, a takode određuje pitanja i predmete o kojima kabinet treba da raspravlja. »Predsednik vlade, kako to već i njegov naziv i položaj pokazuju«, iznosi dr Lazar Marković, »rukovodi vladinim poslovima, određuje njihov opšti pravac, i daje inicijativu i za rad vlade kao celine, i za rad pojedinih resora ili ministarstava. Pojedini ministri ne mogu protiv toga stavljati primedbe, jer se predsednik vlade nalazi iznad njih, a pre toga on odgovara i za njihov rad«. U prvi plan našeg izlaganja istakli smo dr Lazara Markovića, jer se, što se gotovo uopšte ne zna, ovaj vrsni profesor Pravnog fakulteta, posle doktoriranja u Berlinu 1910. godine, opredelio za aktivan politički rad u Narodnoj radikalnoj stranci. Vrlo brzo postao je glavni urednik njevog glavnog teorijskog organa »Delo«, (1912) prisno, prvenstveno u stručnom smislu saradivao s Nikolom Pašićem, u periodu 1916–1918. bio je glavni urednik vladinog lista »*La Serbie*« u Ženevi, a zatim od 1919 do 1929. godine glavni urednik »*Samouprave*« i »kontrolor celokupne radikalske štampe u Jugoslaviji«. S te pozicije gotovo je svakodnevno vidao Nikolu Pašića i nije bez razloga, kao ministar za pripremu ustavotvorne skupštine i izjednačavanja zakona (od 20. avgusta 1920. do 1. januara 1921), bio pisac Vidovdanskog ustava, odnosno nacrtu Ustava Narodne radikalne stranke, koji je u nešto izmenjenom obliku usvojen 28. juna 1921. Posebno se to odnosilo na odluke koje je formulisao na tajnim sednicama vlade i Ustavotvorne komisije koje su održavane u Dvoru pod predsedništvom regenta Aleksandra. Sednicama je kasnije, marta i aprila 1921, prisustvovao i Nikola Pašić, kao predsednik vlade.

Šta je dr Lazar Marković zabeležio o Nikoli Pašiću kao predsedniku vlade, čije je stručno mišljenje o *ličnosti predsednika vlade* Pašić više nego uvažavao? »U Srbiji, odnosno Jugoslaviji, kao vredan predsednik vlade odlikovao se Nikola Pašić. Iako on nije bio stručan za mnoge vladine poslove, niti je pokazivao volju da se meša u pojedine resore, on je stalno pratio rad svojih ministara, i davao je opšte direktive. On je to uvek činio kroz Ministarski savet, da se ne bi neposredno mešao, i da ne bi slabio autoritet pojedinih ministara. Koliko ja znam; od svih predsednika vlade u toku 20. veka, u Srbiji i Jugoslaviji (pisano 1956. godine – op. autora), Pašić je bio jedini koji je redovno, svake sedmice, održavao ministarske sednice, i tom prilikom pojedini ministri redom, kao u nekom seminaru, morali su da referišu o radu u svojim ministarstvima, i o svemu što se tu događalo. Po više sati Pašić je pažljivo slušao ove referate i tražio je da drugi ministri takođe slušaju i da stavljaju primedbe, ako imaju. Tako su i svi drugi ministri bili u toku poslova svih resora. Mnoge stvari, za koje nije bio potreban pristanak Mini-

starskog saveta, rešavale su se ipak u Ministarskom savetu, po inicijativi samih ministara, koji su tako bili sigurni, da je nađeno najbolje rešenje.

Pašić nije bio pravnik po struci, bio je inženjer, ali je on mnogo polagao na to da u zemlji vlada zakonitost i da se vladine odluke donose u skladu sa zakonom. Ja sam bio ministar pravde u Pašićevom kabinetu, i Pašić je meni bio stavio u dužnost da pazim, da sve odluke i rešenja, i pojedinih ministara, i Ministarskog saveta, budu na zakonu zasnovane. Ja sam morao naročitim znakom da obavezim predsednika, u samoj sednici, da stvar zahteva ili korekciju, ili ponovno proučavanje, sa gledišta zakona, i onda je predsednik, kao rukovodilac sednice, rešavao, da se stvar odloži do naredne sednice, jer on hoće bolje da se upozna sa predmetom. Kad su izvesni ministri mene uhvatili na ovom poslu, koji nije mogao ostati potpuno tajan i sakriven, ljutili su se na mene, što im je poneki predlog propao, ali je tako moralo biti, jer nije bio u skladu sa zakonom. Neki su me zbog toga zvali *Ober Minister*, ali ja sam sve radio po dužnosti i po naredenju predsednika vlade Pašića«. Pa, ipak, dr Lazar Marković je morao u jednom izuzetnom slučaju i sam da prizna da je odstupio od zakona upravo na insistiranje Nikole Pašića. Radilo se o pomilovanju »jednog muslimana iz Sandžaka, osuđenog na 20 godina robije zbog veleizdaje«. Pašić je tražio da ga Marković pomiluje »iz naročitih razloga« i ovaj je to učinio!

U naučnom proučavanju ovih fenomena političke istorije bitno je da je istoričar multidisciplinarno obrazovan i da shvati da je odnos između vlasti, načina vladanja i društvene zajednice izuzetno bitan za razumevanje »istorijskog mesta« određene ličnosti iz centra moći. Rana društva poznavala su jednostavan princip u kome su ljudi bili podanici vladara i bespogovorno će pokoravali njegovoj vlasti. Međutim, u procesu modernizacije društava krajem 19. i početkom 20. veka sve se više pokazivala tendencija da moć političkog vodstva, pa i samog vođe, posebno u parlamentarnim demokratijama, zavisi od podrške izuzetno velikog (ili značajnog) dela stanovništva. Politička vodstva i vođe su oblikovale vlast prema stepenu moći kojim su raspolagale. A moć nije ništa drugo nego da se donose i sprovode odluke koje su *obavezujuće* za određeni kolektiv, odnosno društvenu zajednicu. To se odnosi i na pojedinačne članove zajednice u zavisnosti od njihovog statusa – u kojoj meri nose obavezu prema datoj odluci. Prema tome nije svejedno da li određena ličnost zauzima položaj predsednika vlade, »poslanika na strani« ili okružnog sudije.

Istoričar mora da razlikuje *moć* od *uticaja*, jer jedni koji poseduju moć proglašavaju obavezujuće odluke koje se bitno razlikuju od drugih koji imaju funkciju da ubeđuju. Zbog toga i nije svejedno da li Nikolu Pašića proučavamo kao državnika, političara, ili diplomatu. Stvar se utoliko komplikuje ukoliko se status (i moć) ličnosti isprepliće na različitim nivoima. A Nikola Pašić je bio i narodni poslanik, i predsednik Narodne skupštine, i predsednik vlade, i ministar građevina, i poslanik u Petrogradu, i ministar inostranih dela i šef Narodne radikalne stranke od njenog osnivanja, politički buntovnik koji je proveo šest godina u emigraciji, i građanin koji je zbog uvrede kralja ležao u zatvoru! Naše su spoznaje o složenosti proučavanja Nikole Pašića isticane nekoliko puta kao problem izučavanja »društvene institucije dugog trajanja sa izrazitim kontraverzama«.

Javni nastupi pripadnika centara moći, njihovi govori koji su usmereni više na stvaranje *uticaja* nego potvrđivanje *moći*, vrlo retko su bili u žiži interesovanja istorijske nauke. Upravo zbog neshvatanja njihove važnosti u proučavanju odnosa vlasti i društvene zajednice, malobrojni su kritički objavljeni izvori, monografije i rasprave ovakve vrste, ne samo kod nas nego i u razvijenim historiografijama. Tu ne uvrstavamo govore vođa autoritarnog karaktera koji su bili objavljivani još

za njihova života radi dnevopolitičke upotrebe. Činjenicu da u jugoslovenskoj i srpskoj historiografiji do sada nije, sa stanovišta istorijske nauke, objavljen nijedan korpus »skupštinskih govora« istorijskih ličnosti ili njihovog viđenja parlamentarizma ne treba posebno naglašavati.

Jedno je neosporno u istorijskoj nauci: istoričar preko istorijskih izvora prenosi *naučnom prezentacijom* u sadašnjost prošlo življenje i stvarnost i time konstituise određeno *naučno znanje* i određenu istorijsku svest. Na teorijskom planu, samo empirijskim istraživanjima moguće je stvoriti tvorevinu koju nazivamo istorijom. Svejedno je da li taj istorijski realizam subjektivno stilizuje sadržaje nekadašnje stvarnosti, kao što je umetnik istog pravca ubeden da preslikava stvarnost – istorijska nauka nema drugu alternativu osim da bude poslušna prema istorijskim svedočanstvima i zahtevima koji su određeni njihovim sadržajima. Pesimističko kantovsko viđenje, izraženo u pitanju: kako je onda uopšte moguća istorija – u konkretnom zadatku je bespredmetno. Prvo, pred sobom imamo ličnost koja je bila pola veka u političkom životu u periodu stvaranja moderne srpske i jugoslovenske države. Drugo, u istom razdoblju pojavljuje se i jedna od najznačajnijih ustanova građanskog društva – parlament. U Srbiji i Jugoslaviji pod nazivom Skupština, Narodna skupština, Velika narodna skupština, da bi se od 1876. godine ustalio naziv Narodna skupština. Od tada se začinju i jezgra političkih partija, a 1881. godine formira se i prva moderna politička partija u Srbiji – Narodna radikalna stranka s Nikolom Pašićem na čelu. Od tada, takođe, nastaju i rudimentarni oblici parlamentarizma i parlamentarne demokratije kao najznačajnije sastavnice političkog života države. Treće, dok su se gotovo sve istorijske ličnosti brzo trošile i nestajale s političke scene, u tom prvom razdoblju nastajanja parlamentarizma kao demokratskog oblika političkog života, Nikola Pašić ne samo da se održao nego je bio okosnica i stvaralac te demokratske tradicije u Srbiji i Jugoslaviji, bez obzira na stepen njenog osciliranja u poluvekovnom trajanju.

Od izuzetnog je značaja za istorijsku nauku i savremenu političku kulturu pokušaj da se dode do što većeg i objektivnijeg naučnog znanja o tome kako je Nikola Pašić davao svojim obrazovanjem, političkim i državničkim talentom, pragmatičnim i praktičnim duhom, posebni lični doprinos ovim procesima. Poluvekovno istorijsko delovanje Nikole Pašića u jednoj takvoj ustanovi i raznim političkim sistemima i državama, kao što je parlament, dozvoljava mogućnost da se na višem nivou uopštavaju ne samo istorijska stanovišta nego i uobličavaju osnovni elementi istorije socijalnih ideja, pa čak i određene društvene filozofije. I jedna i druga će sigurno imati značajno povratno dejstvo na srpsku i jugoslovensku historiografiju.

Ne treba da zanemarimo činjenicu da se Nikola Pašić može samo tako naučno i valorizovati – njegova delatnost obeležena je i uslovljena *vremenski i prostorno* – podjednako kakvoćom govora koji su izrečeni u određenom vremenu izazivajući određene posledice, kao i »koordinatnim sistemom« državne i društvene zajednice u kojoj je delovao (Srbija i Jugoslavija). Treba takođe uskladiti kriterijume za merenje unutrašnje kakvoće ličnosti i njene sposobnosti da gradi sistem parlamentarizma i parlamentarne demokratije s drugim centrima političke moći (dvor, kralj, vojska) i spoljnim činionicima antagonistički podeljene Evrope i politici podele interesnih sfera suprotstavljenih blokova. Istraživanja treba usmeriti na raspoznavanje Nikole Pašića kao *istorijskog individualiteta*, kako bi istorijska nauka bila u mogućnosti da rezultate naših istraživanja koristi u proučavanju *celine* istorijskog razvoja društva.

Da bi se stvorila slika *istorijskog individualiteta* mora se početi od pretpostavke da je Nikola Pašić bio 38 godina biran za narodnog poslanika, da je bio narodni poslanik u poziciji i opoziciji, da je bio predsednik Narodne skupštine, predsednik vlade i ministar inostranih dela (22 vlade!), šef najjače političke partije i najuticajnijeg poslaničkog kluba u parlamentu, biran od kralja u Senat 3 godine, itd. To znači da od tragova njegove parlamentarne delatnosti (govora, interpelacija, odgovora na poslanička pitanja, saopštenja, ostavki, itd.) zavisi konačan naučni rezultat, usredsređen na individualnu obojenost ili isticanje značaja za celinu zbivanja. Da li smo time dobili i istorijski sadržaj »onako kako je stvarno bilo«, prosudiće istraživači koji će slediti naš trag. Jedino ograničenje koje će i oni imati jeste upravo u činjenici da se objavljivanjem ovakve vrste istorijskih izvora, monografija i rasprava, ili, u najširem smislu, istorijskih svedočanstava, *znanje* ne prenosi iz neposredno datog u jedan novi jezik, iz jednog vremena u drugo vreme, koje je obeleženo drugim formama, kategorijama i zahtevima. U tom slučaju mora ostati autentičan i živ jezik Nikole Pašića u vremenu, upravo onakav kakav je zaista bio kao sastavni deo opšteljudskog inventara jednog života. Istorijska slika i dalje će postojati jedino u čistoti egzaktnih istorijskih činjenica. Samo će kakvoća modifikovanih efekata biti predmet historiografske reinterpretacije.

Kao istorijska ličnost Nikola Pašić predstavlja naučni izazov koji retko može da nađe primera i u razvijenim zemljama i historiografijama. Već smo rekli da je Nikola Pašić punih pola veka bio šef Narodne radikalne stranke, njen osnivač i najzapaženiji graditelj modernog parlamentarnog života u Srbiji i Jugoslaviji. Sa malim prekidima (emigracija 1885–1889) Nikola Pašić je bio neprekidno biran za narodnog poslanika. Pa čak i onda kada je bio izvan parlamenta nije to bilo po volji naroda već vladara! I tada je nalazio načina da kao šef najjače stranke utiče na parlamentarni život u zemlji. Čak i iz emigracije i zatvora! To mu se ne može osporiti ni onda kada je bio član Senata po kraljevoj volji (1901–1902) ili Državnog saveta (1903) i na koncu šef jugoslovenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920. godine. Pa i onda kada je bio predsednik Beogradske opštine (1889, 1897) poslanik u Petrogradu (1893–94) ostajao je na dužnosti predsednika Narodne skupštine! Presedani, ne samo za ličnost Nikole Pašića, već i parlamentarizam u Srbiji i parlamentarizam uopšte.

Bilo preko stranačkih posrednika ili kao izrazita harizmatička ličnost i neprikosnoveni šef stranke, po sećanju savremenika, »njegova senka je neprekidno lebdela nad parlamentom«. Pa i pored ovih činjenica, koje daleko nadmašuju prag istorijskog saznanja o važnosti Pašićevog individualiteta za razumevanje celine zbivanja u Srbiji i Jugoslaviji, mi danas najmanje znamo o Nikoli Pašiću kao »parlamentarcu« – graditelju te najznačajnije institucije u političkom sistemu građanskog društva.

*

U jednoj poznatoj holandskoj ilustrovanoj istoriji sveta, koja je prevedena na desetne jezika, ispod slike Gavrila Principa stoji neobična i za naše istoričare teško pojmjljiva legenda »Gavrilo Princip, prvi student koji je izmenio svet«. Nadahnuti redaktor je u hronologiju najznačajnijih datuma, u istoj knjizi, stavio 28. juni 1914. uz komentar da se atentat odigrao »na srpski Vidovdan u srpskom Sarajevu«. Tačno mesec dana kasnije, 28. jula 1914, Austro-Ugarska je objavila rat Kraljevini Srbiji, prvi put u istoriji otvorenom depešom. Kraljevina Srbija nastojala je tokom julske krize da izbegne rat (kao i pre samog atentata), ali ne i po

cenu narušavanja svog suvereniteta i nezavisnosti. Zbog toga je njen odgovor na austrougarski ultimatum od 25. jula 1914. bio tako sročen da se i danas smatra briljantnim diplomatskim aktom.

Vlada Kraljevine Srbije nije odgovor na austrougarski ultimatum iznela pred Narodnu skupštinu zbog toga »što se nalazila u punom predizbornom vrenju«, pošto je regent Aleksandar ukazom od 10. juna, preuzimajući od kralja Petra I regentska ovlašćenja, raspustio Skupštinu i zakazao parlamentarne izbore za 1. avgust 1914. Izbori su bili povereni homogenoj radikalskoj vladi Nikole Pašića. Predizborna aktivnost bila je vrlo živa, većina političkih prvaka, poslaničkih kandidata, pa i sam predsednik vlade i ministar inostranih dela, Nikola Pašić, nalazili su se u unutrašnjosti zemlje, a u Beogradu su ostali samo dr Lazar Paču, ministar finansija i dr Slavko Grujić, šef Političkog odeljenja Ministarstva inostranih dela, koji su i zvanično u ovim institucijama zamenjivali Nikolu Pašića.

Pošto je Kraljevina Srbija 25. jula odgovorila na ultimatum, a Austro-Ugarska već bila spremna za rat bez obzira na sadržaj odgovora, regent je naredio mobilizaciju a drugim ukazom sazvaio je vanredno zasedanje Narodne skupštine u Nišu 27. jula 1914. Skupština je zasedala u zgradi Oficirskog doma. Besedom koju je izrekao u Skupštini 30. jula jasno je stavio do znanja da je Kraljevina Srbija sve učinila da se rat izbegne, ali u meri »koliko obraz srpski dopušta«. Označio je rat kao nepravedan i sa strane Austro-Ugarske osvajački, a za Srbiju pravedan i odbrambeni, stavljajući do znanja neprijatelju: »A kada čovek brani pravednu stvar, kada je nepravedno napadnut u svojoj kući, kad se brani od poniženja, sramote i nasilja, onda je njegova snaga dvaput veća«. S obzirom na izrečeno i snagu neprijatelja, regent je tražio od vlade i Narodne skupštine »srećan i složen rad«.

Narodna skupština, posle izjava pojedinih šefova poslaničkih klubova, usvojila je nacrt Adrese u kome se kaže da se Narodna skupština nada da će Srbija dobiti punu solidarnost svojih saveznika, sila Antante, verujući da će i oni, kao i Srbija, »stati na branik slobode i prava balkanskih naroda«. Šefovi svih poslaničkih klubova, osim Nacionalne i Srpske socijaldemokratske partije, izjavili su da treba da se postigne »apsolutno jedinstvo u akciji svih snaga narodnih«, da se Srbija »pokaže ujedinjena i snažna«. Nikola Pašić se, prilikom usvajanja Adrese, zahvalio poslanicima na »patriotskom držanju«.

Homogeni radikalni kabinet s Nikolom Pašićem na čelu vladao je u prvoj ratnoj godini do 4. decembra, kada je podneo ostavku da bi se 7. decembra 1914. formirala »vlada nacionalnog jedinstva« koja je istog dana usvojila čuvenu »Nišku deklaraciju«, ratne ciljeve Srbije – jugoslovenski program. U vladi nisu bile zastupljene samo dve najmanje stranke – Nacionalna (proaustrijska) stranka i SSDP. Početkom januara 1915. sednice Narodne skupštine su bile odložene pošto je doneto nekoliko važnih zakona za vodenje rata, da bi posle nekoliko dana zasedanja, početkom februara, na kojima se raspravljalo o rekviziciji i aferi s opancima, ponovo bile odložene do 2. aprila 1915.

Na zasedanju Narodne skupštine početkom aprila 1915, na predlog vlade, usvojeni su zakoni o vanrednom kreditu od 200 miliona dinara, a raspravljalo se takode na inicijativu vlade o izmenama zakona o činovništvu građanskog reda, sudskom postupku i krivičnim delima, prilagodavajući ih ratnim prilikama, kao i dopunama vojno-kaznenog zakona. Pa ipak, najznačajnije su bile rasprave o spoljnopolitičkim pitanjima, u okviru kojih je vlada Nikole Pašića dobila poverenje za dosledno vodenje internacionalizacije ratnih ciljeva, kao i za nabavku oružja. Početkom maja 1915. sednice Narodne skupštine odložene su za avgust. Na avgustovskom tajnom i javnom zasedanju odobren je novi kredit od 250 mi-

liona dinara, a Narodna skupština je po treći put izglasala poverenje vladi Nikole Pašića potvrdivši njenu odlučnu politiku savezništva sa silama Antante i sprovođenje jugoslovenskog programa kao ratnog cilja. Potom je Skupština ponovo odložena i zakazana za 4. oktobar 1915, ali pošto je već 5. oktobra počela opšta nemačko-austrougarska i 15. oktobra bugarska ofanziva na Srbiju, Narodna skupština nije mogla da nastavi rad u zakazano vreme.

Vojni porazi i potpuni vojni slom Kraljevine Srbije od daleko nadmoćnijeg neprijatelja usloveli su povlačenje vlade, Narodne skupštine i diplomatskog kora iz Niša, »a po odluci predsedništva Narodne skupštine, uništena je sva imovina skupštinska, svi njeni pisani protokoli sednica još iz najranijih vremena i njena celokupna arhiva«. Vlada Nikole Pašića preduzela je sve potrebne mere, u granicama vojnih prilika, da tokom odstupanja prema Crnoj Gori, Albaniji i malim delom prema Grčkoj »što veći broj narodnih poslanika bude zajedno s njom i s vojskom kako bi, i sa tuđeg zemljišta, mogla da ispunjava sve ustavne odredbe, što bez Narodne skupštine ne bi bilo moguće«.

Narodni poslanici odstupali su s vojskom u najvećem broju, »u grupi i onim pravcem kojim su išli članovi kraljevske vlade«, a to je, najpre, prema Kraljevu, zatim u Rašku, pa Kosovsku Mitrovicu, Prizren i najzad preko Crne Gore u Skadar. Kod najvećeg broja poslanika u Skadru se rodila nada da će Narodna skupština moći da privremeno nastavi rad. Međutim, održana je samo jedna konferencija, 29. decembra 1915, kojoj je prisustvovalo 62 poslanika »iz svih stranaka«. S te konferencije predsedniku vlade i ministru inostranih dela Nikoli Pašiću upućena je predstavka kojom se tražilo poboljšanje položaja vojske i izbeglica. Pašić je ovu predstavku usmeno izložio na sednici vlade i preduzete su mere koje su bile u ovakvoj situaciji moguće.

Zbog nastavljanja nemačko-austrougarske ofanzive i kapitulacije Crne Gore, vlada i narodni poslanici bili su primorani da se dalje povlače obalom do San Đovani di Medua, gde su »posle vlade« prebačeni u Italiju, a zatim u Francusku i delimično u Englesku. Tako su se pojedinci našli početkom 1916. godine »rasuti i po grupama« u Nici, Parizu, Rimu, Londonu, Bordou, Marseju, a jedan manji broj u Solunu. Već novembra i decembra 1915. u Solunu, a krajem februara 1916. većina poslanika izbeglih iz Srbije (88) okupila se u Nici na nekoliko zasedanja poslaničkih klubova svih srpskih stranaka vršeći tako pritisak na regenta Aleksandra i predsednika vlade Nikolu Pašića da se nastavi s redovnim parlamentarnim životom Kraljevine Srbije. Povremena zasedanja trajala su do polovine maja 1916. Međutim, upravo u to vreme i regent Aleksandar i Nikola Pašić bili su u zvaničnim posetama Francuskoj i Engleskoj, a Pašić inkognito Italiji i zvanično Rusiji. Tek na sastanku s Nikolom Pašićem 23. juna 1916. u Nici doneta je odluka da se produži rad Narodne skupštine, pa je vlada pozvala sve poslanike na Krf, gde je ustanovljeno da Skupština ima kvorum za produženje zasedanja. Na osnovu tih utvrđenih činjenica regent je ukazom od 29. jula sazvao zasedanje Narodne skupštine za 10. septembar 1916, tzv. Prvo krfsko zasedanje. Skupština je zasedala u zgradi pozorišta u Krfu. Polovinom oktobra 1916. godine Prvo krfsko zasedanje je odloženo, ali je zbog promenjene konstelacije snaga u ratnom sukobu (Februarska revolucija u Rusiji, ulazak SAD u rat s Nemačkom, raspad vlade »nacionalnog jedinstva«, Krfska konferencija, Oktobarska revolucija, utvrđivanje novih ratnih ciljeva sila Antante i pregovora o separatnom miru sa Austro-Ugarskom itd.) Drugo krfsko zasedanje održano tek od 14. februara do 27. aprila 1918.

Posle pobeđe na Solunskom frontu, oslobođenja Srbije (Beograd je oslobođen 1. novembra 1918), stvaranja jugoslovenske države ujedinjenjem 1. decembra 1918, a zatim i formiranja prve jugoslovenske vlade 20. decembra 1918,

na sednicama od 27. decembra 1918 do 3. januara 1919. izvršena je »likvidacija srpske Narodne skupštine«, na kojoj Nikola Pašić nije prisustvovao. Kakve se osnovne linije parlamentarizma Nikole Pašića mogu povući i takvom burnom vremenu, kako je sam govorio, u »velikom ratu« ili »velikom svetskom ratu«?

S obzirom da su izbori zakazani za 1. avgust 1914. bili odloženi i Narodna skupština, regentovim ukazom, nastavila da radi u vanvrednom zasjedanju, što je bilo u skladu sa Ustavom i neminovnošću koju je nametnuo početak rata, vlada Nikole Pašića se odmah prilagodila novonastaloj situaciji. Međutim, nužno je došlo do snažnije inicijative, kako zakonodavne u Narodnoj skupštini tako i u pogledu donošenja brojnih uredbi (sa zakonskom snagom), koja je bila uslovljena i uticajem drugih činilaca – vojske, kralja i regenta. Lično odlučivanje se posebno pojačalo u Ministarstvu inostranih dela s obzirom na značaj operativnog vođenja rata iz ovog resora. Diplomatska aktivnost Nikole Pašića bila je koordinirana s regentom, kao vladarom i vrhovnim zapovednikom srpske vojske, preko stalnog vladinog izaslanika Tihomira Popovića. O tim akcijama često su bili obavještavani ili konsultovani i prvaci stranaka ili šefovi poslaničkih klubova u Narodnoj skupštini.

Prema tome, Nikola Pašić se kao nosilac izvršne vlasti i graditelj ratnih ciljeva i njihov glavni operativni izvršilac, kako su nalagali Ustav i »zakoni« parlamentarne demokratije u »ograničenim uslovima rata«, konsultovao sa svim merodavnim državnim činocima. Međutim, kako je rat odmicao nužno je bilo da se neki državni i politički činoci izdvoje po snazi istorijskog delovanja; među njima svakako je bio i Nikola Pašić kao predsednik vlade i ministar inostranih dela. Za Nikolu Pašića bilo je važno i to što je bio u godinama kada su se njegovi politički stavovi, državničko iskustvo, diplomatska veština i životna filozofija već bili ustalili i postali teško prilagodljivi na radikalne preokrete i inovacije. Zato je Nikola Pašić najznačajnije odluke koje su se ticale ratnih ciljeva i države u celini, uvek iznosio pred Narodnu skupštinu i delio odgovornost sa ovom ustanovom kao najvišim zakonodavnim organom. Kada su odluke bile donete u Skupštini, nije sebi dozvoljavao neodgovorni balkanski voluntarizam kao, na primer, u slučajevima kakvi su bili u Bugarskoj, Albaniji ili delimično u Grčkoj. Sklon da drži i jača vlast, svoju i svoje stranke, Nikola Pašić je morao da lavira između snaga neformalnih centara moći (»Crne ruke«, naučne elite) i zvaničnih činilaca. Nastojao je da sputa jedne i druge, ali uništenjem prve (»Crne ruke«) nije u dovoljnoj meri uspeo da obuzda ni narav ni političku megalomaniju drugog – posebno regenta Aleksandra. Naučna elita izbegla gotovo sva iz Srbije bila je difuznog karaktera, pa nije bilo potrebno da se na nju obraća posebna pažnja, pogotovo što je svoje »patriotske dužnosti u ratu uglavnom ispunjavala«.

Vojni slom Kraljevine Srbije krajem 1915. godine i katastrofa vojske i civila na albanskoj obali Jadranskog mora, uticali su na zaoštavanje odnosa između ovih činilaca i na znatno ograničenje demokratskog oblika parlamentarnog života. Nikola Pašić je bio mišljenja da treba zajedno s Narodnom skupštinom da brani ne samo međunarodni kontinuitet države već i parlamentarni kontinuitet države u ograničenim uslovima koje su diktirali saveznici i regent. Zbog toga, između ostalog, regent Aleksandar je imao nameru da ga ukloni s vlasti i optuži za albansku katastrofu, a kao vrhovni komandant vojske koja je ponovo zauzela značajno mesto na Solunskom frontu, da ga postepeno »politički razoružava« pa čak i ponekad kompromituje, kao što je bio slučaj sa Solunskim procesom. Pristajući na taj nedemokratski čin političkog suđenja »zaverenicima« Nikola Pašić je razbio vladu nacionalnog jedinstva, ali se njegove pozicije vlasti, s obzirom na izuzetnu podršku saveznika i popularnost u vojsci i narodu, nisu mogle uzdrmati

za vreme rata. Narodni poslanici koji su zasedali u Nici početkom 1916. godine smeli su da »atakuju na Pašića ali na Sandra (regenta Aleksandra) nikada«. I to dovoljno govori o Pašićevoj fleksibilnosti i samosvesti o moći stečenoj tokom rata. Pašić je sazvao Drugo krfsko zasjedanje posle konsultacija s opozicijom decembra 1917!

Ratna zasjedanja na Krfu, 1916. i 1918. godine, pokazala su da se i te kako imalo što raspravljati o praktičnim potezima vlade i njenog predsednika. Ali, poslanici nisu bili u pravu kada su u vreme velikih svetskih pomeranja i tajne diplomatije zahtevali da svu krivicu za »neuspehe« snosi samo Nikola Pašić. Istorija je pokazala da su to bili samo prividni neuspesi uslovljeni savezničkom voljom i moći, a ne i pogrešnom politikom Nikole Pašića. Predsedniku vlade moglo se staviti »na dušu« da je ponekad dovodio do konsternacije poslanike svojom neobičnom taktikom, ali Pašić nikada nije u strateškim odlukama izneverio ratne ciljeve koje je Skupština donela. Ne razumevajući zvaničnu odgovornost koju je Pašić nosio kao predsednik vlade i ministar inostranih dela, ponekad nastupajući i kao šef države, opozicija je pokazala na kraju rata svoju uskogrudost i istorijsku neodgovornost. Nikola Pašić nije želeo da se stvore dva centra ujedinjenja – Beograd i Zagreb – jer bi srpske žrtve bile uzaludne, s obzirom na to da se Zagreb borio na neprijateljskoj strani i što bi to iskoristila Italija. Pokazalo se da je Italija ostala trajni neprijatelj »velike slovenske države s druge strane Jadrana«, čineći sve da se ona, prvo, ne stvori i drugo, kada je bila stvorena, odmah pristupajući konkretnoj akciji na njenom razbijanju.

Opozicija se stavila na stranu Jugoslovenskog odbora, na stranu onih činilaca kod saveznika koji su želeli, iz vlastitih interesa, a ne interesa srpskog naroda, da se stvori velika i jaka jugoslovenska država. Stvaranje jugoslovenske države iskreno je želeo i Nikola Pašić, ali je polazio od interesa celokupnog srpskog naroda i mogućnosti da se tako velika i jaka država brani od neprijatelja koji je okružuju. U tom sukobu, usvajajući potajno stavove opozicije i gradeći novu državu unapred na politici nacionalnog pomirenja, bitku je dobio regent Aleksandar, koji je postao glavni i jedini činilac u realizaciji istih onih ciljeva koje je donela Narodna skupština 1914. godine, ali bez Skupštine i bez Nikole Pašića! Regent i vojska, sa Stojanom Protićem i Momčilom Ninčićem, kao članovima vlade, »uz regenta« (»u senci«) praktično su dezavuisali sve aktere parlamentarnog života i bez osnovnih nosilaca realizacije srpskih ratnih ciljeva (Narodnu skupštinu, vladu, Jugoslovenski odbor i Nikolu Pašića), i izveli ujedinjenje 1. decembra 1918. Političkim predstavnicima slovenačkog i hrvatskog građanstva to je odgovaralo, jer su u njemu videli jedini spas od prevratne anarhije, a saveznici »branu boljševizmu i ponovnom prodiranju germanizma na istok«. Iako je imao podršku ogromnog broja političkih predstavnika iz jugoslovenskih zemalja bivše Austro-Ugarske i Kraljevine Srbije u sastavljanju prve jugoslovenske vlade, Nikola Pašić je bio grubo odbačen »prvim državnim udarom« regenta Aleksandra, a Narodna skupština Srbije je na »likvidacionim zasjedanjima« prihvatila bez rasprave i ujedinjenje i stvaranje prve jugoslovenske vlade sa Stojanom Protićem na čelu. Ni Nikola Pašić, ni Narodna skupština nisu se oduprli nedemokratskom presedanu regenta Aleksandra.

*

Regent Aleksandar je nameravao da izvrši i »drugi državni udar« na institucije parlamentarne demokratije – da oktroiše ustav Kraljevine Srbije kao ustav Kraljevine SHS – ali je od toga odustao u poslednjem trenutku. Ukaz je već bio

štampan u »*Službenim novinama*«, ali je noć pre izlaska lista bio obustavljen! Nikola Pašić je imenovan za šefa delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920. godine, a posebnim vladinim ukazom sazvano je zasjedanje Privremenog narodnog predstavništva 1. marta 1919. Da bi smirio političke tenzije i popravio utisak o sebi i karakteru nove države regent Aleksandar je 6. januara 1919. izdao »*Manifest*« kojim se obavezao na poštovanje odluka koje će doneti »narodno predstavništvo«. Privremeno narodno predstavništvo i kasnije Ustavotvorna skupština i Narodna skupština Kraljevine SHS zasedali su u preuređenoj konjičkoj kasarni (»Manjež«, na mestu današnjeg Jugoslovenskog dramskog pozorišta). Izbori za Ustavotvornu skupštinu 28. novembra 1920. pokazali su izuzetno nisku političku kulturu biračkog tela, ne samo zbog slabog odziva birača (64,95%), nego i zbog toga što se ono opredeljivalo za harizmatičnost vođa ili njihov verski, nacionalni, socijalni i regionalni uticaj. U svakom slučaju, izbori su održani u atmosferi poratnog uzburkanog vremena, obeleženog mnogobrojnim socijalnim idejama i nemirima, kao i političkim strankama. Osnovni činilac, koji je već tada istican – politika nacionalnog pomirenja – i kasnije historiografski potvrđen, gradio se pod rukovodstvom regenta Aleksandra – kako oslabiti popularnost Nikole Pašića i moć njegove Narodne radikalne stranke? Pod neposrednim rukovodstvom regenta osnovana je Demokratska stranka, s dvojicom politički »videnih« Srba na čelu – Ljubomirom Davidovićem u Šumadiji i Svetozarem Pribićevićem u Hrvatskoj. Time je regent »pocepao srpski front« i stvorio u parlamentarnom životu Kraljevine SHS nestabilnost i krhkost političkog sistema, formiranog na liberalnim osnovama Vidovdanskog ustava. Ceste smene vlada i izbori bili su vidljivi znaci, a lična uporišta u vodstvima stranaka tajni.

Nikola Pašić se opredelio za ustavno uređenje Kraljevine SHS kao parlamentarne monarhije (»narodna dinastija«) i »jednostavne države« koja je imala široko zasnovane oblasne samouprave (u federalizmu je video slabost države prema spoljnjem neprijatelju) i tako podešenom Ustavu koji će da poštuje prelazno razdoblje približavanja i stapanja različitih plemena »prosvetnim i kulturnim radom«. To njegovo »plemensko trojstvo« u stvari je bio kompromisni nacionalni unitarizam koji nije smeo da se izvodi silom već »postepenim upornim radom najumnijih glava našega naroda«. Međutim, Nikola Pašić stvarno je polazio od faktičke izmešanosti, posebno srpskog i hrvatskog naroda, na ogromnom području nove države i svako federalno razgraničenje tumačio je mogućnošću oduzimanja prava srpskom narodu u određenim federalnim jedinicama koje bi se stvorile na istorijskom pravu a ne nacionalnom, ili izbijanjem »meduplemenskog rata«. U svom testamentarnom govoru na sednici Glavnog odbora Radikalne stranke 1926. godine istakao je da se Srbija nije borila i »dala tolike žrtve« da bi Hrvatima i Slovencima omogućila samostalne države u kojima će sudbina Srba biti neizvesna već da oslobodi i ujedini prvo sve Srbe a onda i »braću Hrvate i Slovence«, s tim što on nije želeo da ih vidi u novoj državi potčinjene ali ni kao činioca koji će tom državom da gospodare. Taj politički i istorijski uslovljen pragmatizam provlačio se kroz Narodnu skupštinu, bilo stvaranjem koalicije ili direktnim kupovanjem glasova (neparlamentaran i nedemokratski način) prilikom donošenja Ustava, bilo neprekidnim popuštanjem pred vehementnim Stjepanom Radićem ili kraljem Aleksandrom I. Od 1. januara 1921. do 8. aprila 1926. nalazio se gotovo stalno na poziciji predsednika vlade, ali stalno razvlašćivan i to ne od Narodne skupštine kojoj je po Ustavu »polagao račune« već od strane kralja. Prvo mu je još u vreme rata oduzeo mogućnost da sam bira ministra vojke, a zatim je 1922. godine to pravo oduzeo i za ministra inostranih dela, posta-

vljučajući svog čoveka dr Momčila Ninčića, čime je preuzeo vođenje spoljnje politike u svoje ruke.

Isto tako, kada je Nikola Pašić hteo da se hrvatsko pitanje reši parlamentarnim putem, slanjem vladine delegacije na pregovore s Federalističkim blokom aprila 1923. godine, kralj je to onemogućio i izvršio pritisak na njega da pošalje predstavnike Narodne radikalne stranke! Nikola Pašić se zato klonio nasilnog slamanja Stjepana Radića i hrvatske opozicije, mada je žestoko osuđivao njihov antidržavni rad, već je to prepustio drugima – Samostalnoj demokratskoj stranci Svetozara Pribićevića, a u vlastitoj stranci »dvorskim radikalima« Božidaru Maksimoviću, Nikoli Uzunoviću i Milanu Srškiću. Parlamentarni izbori za Pašićeva života 1920, 1923, 1925. godine pokazivali su stalni uspon Narodne radikalne stranke, kako po broju dobijenih glasova tako i narodnih poslanika, ali parlamentarna moć i Nikole Pašića i Narodne radikalne stranke je stalno opadala jačanjem kraljevih vanustavnih pozicija. To je uzrokovalo, uz već duboku starost i narušeno zdravlje, da se Nikola Pašić posle 1924. godine gotovo i nije pojavljivao u Narodnoj skupštini.

U razdoblju 1919–1926. godine Nikola Pašić je bio biran u Privremeno narodno predstavništvo (delegiran od srpske Narodne skupštine), a zatim na parlamentarnim izborima u izbornim okruzima Bosanske krajine, kao i u sremskom, skopskom, zajčarskom i beogradskom izbornom okrugu. U Bosanskoj krajini njegova popularnost išla je do fenomena divinizacije, kao i velikom delu Srema, među srpskim stanovništvom. Osim kod ekstremnih nacionalističkih grupa, Nikola Pašić je bio jedini srpski političar o kome se s respektom govorilo kod Hrvata i Slovenaca. Nije bio ubedeni antikomunista kao kralj Aleksandar I koji je imao patološki strah od njih, nije učestvovao u donošenju *Obznane*, ali je taj akt smatrao legitimnim s obzirom na antidržavnu delatnost komunista, a u Narodnoj skupštini je glasao za Zakon o zaštiti države osuđujući atentat na Milorada Draškovića. Nikola Pašić je smatrao da dva najopasnija antidržavna pokreta – komunistički i nacionalni hrvatski – treba slomiti legitimnim putem, u Narodnoj skupštini, a ne »izvanrednim merama«. Kako to nije bilo moguće, zbog ostalih političkih činilaca, Nikola Pašić se priklanjao i ovim »izvanrednim merama«, prelazio je preko terora koji su »na terenu« sprovodile srpske nacionalističke organizacije – četničke i SRNAO. Smatrao ih je efikasnim mehanizmom odbrane tamo gde su Srbi bili najugroženiji – Bosni i Hercegovini, Makedoniji (upadi bugarskih i makedonskih komita), protiv albanskih kačaka i hrvatskih frankovaca. Tu politiku nije želeo da verifikuje u Narodnoj skupštini, ali je ostalo sačuvano na stotine priznanica koje je izdavao iz dispozicionog fonda predsednika vlade određenim ljudima i organizacijama za »nacionalni rad«. Nikola Pašić je nastojao svim silama da nova država stekne razvijene političke slobode učvršćivanjem parlamentarne demokratije, ali istorijske okolnosti mu nisu išle na ruku. A Nikola Pašić je bio više nego iko drugi sklon da se »povija za istorijskim okolnostima i događajima«.

Nikola Pašić je kao parlamentarac bio više nego obrazovan i stručan, što se ne bi moglo pretpostaviti za jednog građevinskog inženjera. Međutim, on je mnogo čitao i mnogo učio od najumnijih stručnjaka i naučnika svog vremena. Umeo je da mnogo sluša i da se malo meša u usko stručne probleme koje je rešavao parlament, ali je iz usvojenog znanja svojim praktičnim duhom znao da vodi gotovo do savršenstva parlamentarnu taktiku i određuje strateške ciljeve iz perspektive interesa države, svoje stranke i sebe lično. Pregovore s drugim strankama poveravao je stručnijim ljudima, ali sa jasno datim instrukcijama. U Poslaničkom klubu Narodne radikalne stranke govorio je

prvi ili poslednji, retko je polemisao. Govorio je prvi kada je trebalo da se rešavaju »krupne stvari«, kada je stavljao poslanicima do znanja da je to i njegova čvrsta odluka. Na kraju sednica Poslaničkog kluba govorio je obično kada je trebalo da pomiri krajnosti i utiša uzavrele strasti, regionalne podele ili lične sukobe.

Radanje »Niške deklaracije« više je »gledao sa strane« nego što je direktno formulisao tekst. Ali je zato sa Stojanom Protićem merio svaku reč »Odgovora na austrougarski ultimatum« od 25. jula 1914. Na Krfskoj konferenciji zbušnjivale su ga Trumbićeve advokatske pedanterije i »sitne igre« i onda bi se zainatio, odlagao je sednice a Stojan Protić ga »umekšavao preko noći«. Kada ga je regent odbacio kao prvog predsednika jugoslovenske vlade nije se protivio (ni ljučio) što je Stojan Protić prihvatio. Naprotiv, u interesu stranke podržao je regentov izbor! Odnosi sa Stojanom Protićem hladili su se postepeno do razlaza, ali je razlaz s Ljubomirom Jovanovićem bio beskompromisan, jer je i napad Jovanovića bio ličan, politički štetan za stranku i državu i nije imao osnova. Predsednike Narodne skupštine je uvažavao u meri koju je određivao Ustav, ali se ona stvarno gradila na ugledu i stvarnoj snazi ličnosti Nikole Pašića.

Nikola Pašić je bio član svih parlamentarnih ustanova u razdoblju koje je prezentirano (1914–1926), bez obzira da li je bio predsednik vlade ili šef delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Konferenciji mira u Parizu. U ovom razdoblju saradivao je s brojnim ličnostima koje su predsedavale Narodnom skupštinom, bez obzira na njihovu političku i stranačku pripadnost. Od 28. jula 1914. godine, objave rata Austro-Ugarske Kraljevini Srbiji (i početka Prvog svetuskog rata) do 14. februara 1918. predsednik Narodne skupštine bio je Andra Nikolić, jedan od prvaka Narodne radikalne stranke. S njim je Pašić imao veoma prisne, moglo bi se reći čak i prijateljske odnose, tako da je i politička saradnja bila na izuzetno visokom nivou. Na Drugom krfskom zasedanju Narodne skupštine od 14. februara do 27. aprila 1918. Andru Nikolića zamenio je radikal Doka Bračinac, koga je Pašić cenio kao vrsnog političara ali se prema njemu u Skupštini odnosio kao »parlamentarnom činovniku«. U vreme »likvidacije srpske Narodne skupštine« od 27. decembra 1918. do 3. januara 1919. predsedavajući je bio prvi potpredsednik Narodne skupštine Ljuba R. Jovanović, ali tim zasedanjima Nikola Pašić nije prisustvovao niti imamo, za sada, bilo kakav trag da je uticao na njen rad.

Boraveći u Parizu 1919–1920. godine Nikola Pašić nije ni mogao da prisustvuje zasedanjima Privremenog narodnog predstavništva, čiji je predsednik bio dr Dragoljub Pavlović. Bio je njegov član i uticao je na njegov rad posredno preko vodstva stranke. Izuzetna kritičnost negativnih harizmatičnih pojava kod Pašića i čak »strančarstva« od strane dr Dragoljuba Pavlovića, posebno na Drugom krfskom zasedanju, mogla je da utiče na odluku Nikole Pašića da posle povratka iz Pariza, polovinom 1920. godine, podnese ostavku poslaničkog mandata u Privremenom narodnom predstavništvu i da se tokom njegovog zasedanja direktno ne obraća njenom predsedniku.

Nikola Pašić je obavljao dužnost privremenog predsednika Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 12. do 23. decembra 1920. U tom kratkom roku pokazao je veliki stepen tolerantnosti i umešnosti u rukovodenju Skupštinom. Reči izgovorene prilikom izbora i otvaranja rada Ustavotvorne skupštine sigurno su najlepše koje je Nikola Pašić ikada izgovorio i potvrđuju s kolikom željom je pristupio izgrađivanju nove države na novim političkim principima. Između ostalog, rekao je i ovo: »Ako budemo umni i rukovodimo se iskustvom i istorijom, mi ćemo moći naći pravi put našega napretka i

razvitka put koji će nas brzo dovesti do redova najnaprednijih naroda. Put koji će brzo stvoriti slobodu i blagostanje u našem narodu posao je dosta težak, ali ako je dobre volje kod svih nas da stvorimo jednu osnovu koja će dati mogućnosti mirnom razvijanju sviju naših sugradana, onda se taj posao može svršiti; naročito ako se pri tome rukovodimo još blagošću i istorijskom poukom, i ako budemo trpeljivi i saslušamo svakog našeg brata u svome domu«.

Za stalnog predsednika Ustavotvorne skupštine 23. decembra 1920. izabran je dr Ivan Ribar, Hrvat, iz Demokratske stranke. Pašićeva saradnja s dr Ivanom Ribarom bila je stalno na silaznoj putanji – od uvažavanja i političke korektnosti do početka 1922. godine i sukoba i političkog razlaza 20. oktobra 1922, kada je Nikola Pašić prihvatio da predsednik Narodne skupštine bude i dalje Hrvat i član Demokratske stranke (dr Eduard Edo Lukinić), ali iz grupacije koju je predvodio Svetozar Pribićević. Pašić je smatrao da se dr Ivan Ribar politički kompromitovao učešćem na Kongresu javnih radnika u Zagrebu septembra 1922. na kome je tražena revizija Ustava i rešavanje hrvatskog pitanja, što ni kralj, ni vlada, niti Skupština nisu prihvatili. I dok je Nikola Pašić taj razlaz tumačio i doživljavao na političkoj ravni, dr Ivan Ribar, koji je pola veka nadživeo Pašića u jugoslovenskoj politici, pisao je o tome razlazu lično i s velikom dozom »klasne i nacionalne netrpeljivosti« koja je stvarala jedan od onih negativnih stereotipa u historiografiji tako poguban za ceo srpski narod. Edo Lukinić je bio za Pašića »poslušan skupštinski činovnik« koji je korektno obavljao svoj posao i obavio ga do raspada radikalno-demokratske koalicije i raspuštanja Narodne skupštine 27. decembra 1922.

Privremeni predsednik Narodne skupštine u vanrednom zasedanju neposredno posle martovskih izbora 1923. godine bio je dr Dušan Peleš, radikal koji je obavio »korisne posredničke odnose između kralja i Pašića u vezi Markovog protokola« – sporazuma s Federalističkim blokom od 13. aprila 1923. Zamenio ga je stalni predsednik Ljubomir Jovanović, jedan od prvaka Narodne radikalne stranke, kako u vanrednom zasedanju tokom 1923, tako i u razdoblju 1923 – 1925. godine. U početku, Nikola Pašić nalazio je u Ljubomiru Jovanoviću pouzdanog saradnika sve do raspisivanja februarskih izbora 1925. godine. Zbog načina kako su »Radićevci privedeni monarhiji i u Skupštinu« Ljubomir Jovanović nije prihvatio novi mandat predsednika Narodne skupštine od strane Nikole Pašića, iako ovaj stvarno nije učestvovao na neposredan način u toj akciji. Novi predsednik Narodne skupštine iz redova prvaka Narodne radikalne stranke postao je i do Pašićeve smrti ostao Marko Trifković. Međutim, njega su Pašiću »naturili i podmetnuli« dvorski radikali Nikola Uzunović, Božidar Maksimović i Milan Srškić i to je bio razlog, ne manje značajan od drugih, što se Nikola Pašić nije gotovo uopšte pojavljivao u Narodnoj skupštini. Nije imao snage da se odupre novim kraljevim »miljenicima« i vrlo verovatno da to nije ni želeo. Prihvatio je da se, po svom starom principu, »povija za događajima« i traži u tom povijanju svoju novu priliku. Nije je našao.

U tom povijanju najdalje je otišao prema kralju Aleksandru kao vanustavnim činocu i novim, mladim prvcima stranke koji su željno iščekivali da zauzmu njegovu poziciju. Pred kraj života, posebno tokom cele 1926. godine, kralj ga je ucenjivao zbog »korupcionaških afera i posebno finansijskih malverzacija sina Radeta«, a u stvari nastojao, kako svedoči šef kraljeve kancelarije (kraljev sekretar) Dragomir Janković, da ga i fizički ukloni s političke scene, upravo zato što je taj »nekadašnji okoreli komunjar« toliko istrajavao na jačanju Narodne skupštine i parlamentarne demokratije. Uspelo mu je to 9. decembra 1926. u jednoj još

naučno nerasvetljenoj audijenciji. Posle te audijencije se u dvoru »još zadugo orio Sandrovi smeh«, a Nikola Pašić je u ranim jutarnjim časovima 10. decembra 1926. umro od moždanog udara u svojoj 81-oj godini.

*

Parlamentarna vlada oslanja se u sprovođenju državne politike na potporu koju dobija od svoje stranke u parlamentu. Dužnost je svakog ministra da bude veran svojoj partiji, i da radi u duhu partijskog programa i partijske taktike koja se utvrđuje u poslaničkom klubu. Nikola Pašić retko je dolazio u sukob s ministrima oko »političkih pitanja«, jer su ona bila raščišćena na sednicama Kluba. Međutim, kako je stario i sve više gubio radnu energiju tako je postajao sve nezadovoljniji radom svojih ministara. Manje se to osećalo tokom rata, a više u novoj jugoslovenskoj državi. Najžešći sukob izbio je 1925. godine s ministrom saobraćaja Antom Radojevićem. Pašić, nezadovoljan njegovim stručnim radom u resoru, zamolio je Radojevića da podnese ostavku. Radojević je to odbio i tražio da se njegov slučaj iznese pred radikalni Poslanički klub. Pašić to nije učinio već je ukazom razrešio Radojevića ministarskog položaja. Bez obzira što se autoritet jednog ministra, po pravilu, zasniva na snazi i ugledu njegove stranke, ne samo u narodu već i u parlamentu i kod kralja, ovoga puta Nikola Pašić je upotrebio »ustavni položaj« ličnosti predsednika vlade i bez demokratske rasprave u Poslaničkom klubu razrešio jednog ministra.

U ovom slučaju bio je u pitanju radikalni ministar. Međutim, mnogo su češći primeri da se Pašić kritički, čak i javno, osvrtao i iskazivao svoje nezadovoljstvo kada je Radikalna stranka bila u koaliciji. Tokom rata se to dešavalo u manjoj meri »zbog osetljivosti rada vlade« a posle 1918. godine mnogo češće, posebno kada su bili u pitanju demokrati. Dok god nije bio politički slomljen Stjepan Radić 1925. godine, demokratski ministri i stranka u celini bili su neprekidno izloženi kritikama, pa čak i smenama vlada zbog napuštanja politike zasnovane na očuvanju Ustava, »pakiranja sa antidržavnim elementima« (S. Radićem – op. autora) ili preteranog uticaja regenta i kralja koji je i dao inicijativu za osnivanje ove stranke. Međutim, Pašić se dobro čuvao da se ovaj deo kritičkog odnosa (prema regentu) ne pojavi u javnosti.

U demokratskim parlamentarnim režimima, kakav je bio ustavno zagaranтован i u Srbiji i Jugoslaviji, pretpostavljalo se a demokratski principi nalagali da u parlamentu ravnopravno postoje većina i manjina. Većina koja podržava vladu iz koje je i potekla i parlamentarna manjina ili opozicija »čija je opšta funkcija da vladu kontroliše, u ime javnog mnjenja, zapravo u ime naroda takode, jer je i manjina od naroda birana, i ona ima takode pravo da govori u ime naroda«. Manjina ne može da spreči u parlamentu većinu da donosi zakone i odluke iz domena državne politike, ali ima neprikosnovenno pravo da sa govornice parlamenta kaže svoje mišljenje o valjanosti tih zakona i te politike. Time biračko telo, odnosno narod, dobija mogućnost da objektivnije ocenjuje »da li se državom dobro upravlja ili ne«.

Svrha postojanja većine u parlamentu nije samo mehanička – da nadglasa opoziciju u parlamentu – već i da uverava javno mnjenje (narod) da je njena politika ispravna, da održava poverenje biračkog tela i da ga putem štampe i drugih sredstava opštenja (leci, zborovi, konferencije itd.) obaveštava o svojim stavovima, planovima i izvršenim zadacima. Zbog toga je u parlamentarnim demokratijama osnovni preduslov da se Ustavom zagaranтује sloboda štampe, sloboda okupljanja i političkog delovanja. Nikola Pašić je u vreme rata to poštovao,

ali je u jugoslovenskoj državi, pojavom komunista i separatističkih pokreta u »ime očuvanja poretka i jedinstva države«, koristio i druga, u demokratskim režimima nedozvoljena sredstva – od zabrane stranaka, hapšenja i suđenja njihovom vodstvu, nasilnog onemogućavanja stranačke delatnosti, kako na terenu tako i u parlamentu, do kupovine glasova. Na ruku su mu, doduše, išle i navedene stranke svojim antidržavnim radom u saradnji sa stranim činiocima i nedemokratska opstrukcija i apstinencija hrvatske opozicije. Tu se Nikola Pašić nije dvoumio, jer »među političkim strankama mora da postoji neka vrsta prećutnog sporazuma o *pristojnoj* i *lojalnoj* političkoj borbi« bez obzira da li je reč o opoziciji ili vladajućoj stranci.

U razvijenim parlamentarnim demokratijama, ustavno i parlamentarno pravo usvaja opšte priznato pravilo da se parlament sam konstituiše, »birajući po volji svoje predsedništvo« (časništvo) i predsednika. Međutim, u praksi to se poverava, kada je u pitanju provizorijum (prelazno stanje – op. autora) vladi ili šefu države, tj. kralju ili predsedniku republike. U redovne sazive parlament je u Srbiji i Jugoslaviji na predlog vlade sazivao kralj po Ustavu u određeno vreme. U Srbiji i Jugoslaviji to je bilo od 20. oktobra do 20. oktobra sledeće godine. Na predlog vlade kralj je sazivao i vanredna zasedanja parlamenta, što je često bila praksa i u Srbiji i Jugoslaviji. Ovu proceduru Nikola Pašić je podešavao »prema prilikama u zemlji i samo ponekad po volji kralja« i to u slučajevima neslaganja s koalicionim partnerom kada se obrazovala homogena radikalna vlada za »sprovođenje izbora«. To je bilo 1914, 1922. i 1925. godine.

Rad parlamenta organizovan je po »naročitom postupku« – *Poslovníku* – koga su bili dužni da poštuju svi poslanici bez obzira da li su iz vladine većine ili opozicije. Od veštine rukovođenja parlamentom ova tolerancija je bila uvažavana ili delimično kršena. U parlamentarnom životu Srbije i Jugoslavije Nikola Pašić nikada nije kršio *Poslovník* i često se pozivao na njega kao akt koji je omogućavao efikasan rad parlamenta. Međutim, Pašić je bez pogovora usvojio *Poslovník* Ustavotvorne skupštine 1920. i 1921. godine iako je taj akt kršio njeno osnovno pravo – da odredi oblik državnog uređenja. *Poslovníkom* je bilo predviđeno da svi poslanici prilikom predaje mandata polože zakletvu kralju čime je prejudiciran monarhijski oblik vladavine. U tome se, između ostalog, ogleda Pašićev oportunitizam ili bolje reći pragmatizam koji je dolazio iz dobrog poznavanja faktičkog odnosa snaga u zemlji, odnosno u samom parlamentu.

U neobjavljenim »*Uspomenama*« dr Lazar Marković na nekoliko mesta navodi kako je regent Aleksandar na tajnim zasedanjima Ustavne komisije u Dvoru krajem 1920. godine nastojao da ograniči »ovlašćenja parlamenta«, »kompetencije vlade« i drugih liberalnih institucija predviđenih nacrtom Vidovdanskog ustava, ali da je Nikola Pašić umeo preko njega i drugih ličnosti, prvenstveno predsednika vlade dr Milenka Vesnića, da »ublaži« regentove zahteve, često iskazane na neprimeran način. To potvrđuje i regentov sekretar Dragomir Jančević. Na sednicama vlade u Dvoru, tokom marta i aprila 1921, i sam Nikola Pašić je vešto uklanjao regentove namere, uglavnom razlozima »revolucionarnog vrenja«, »antidržavne delatnosti Stjepana Radića«, »nesređenim prilikama u zemlji«, itd. Iako je regentu Aleksandru bilo stalo da se Ustav što pre donese, isto kao i radikalno-demokratskoj koalicionoj vladi, s Pašićem na čelu, »vagala se svaka reč i to ne sa stanovišta ustavnog prava i ustavne tradicije već političkih kompromisa«.

Regent je nastojao, s obzirom da se predsednik vlade smatrao »kao veza između Krune i Vlade« (kao u slučaju Engleske – op. autora), da dužnost predsednika vlade više približi interesima Krune, nego interesima države i parlamen-

ta. »Princip je parlamentarnog sistema«, piše Marković, »da predsednik vlade ima da pazi, da svaki ustavni faktor ostane u granicama svojih prerogativa. U Jugoslaviji su izvesni predsednici vlade grešili baš u tom osnovnom pitanju, i nisu mnogo polagali na to da se pojave kao predstavnici naroda i branioci narodnih prava. Više im je činilo čast da budu *kraljevi* predsednici vlade«. U tom pogledu Marković je Nikolu Pašića ocenjivao kao oportunistu, što su mu i mnogi u samoj stranci zamerali. Ali, isto tako, smatrao je da je to bio i krajnji mogući politički domet opiranja kraljevim diktatorskim ambicijama.

Regent Aleksandar nije samo lišio Nikolu Pašića mogućnosti još za vreme rata da bira ministra vojnog, već mu je oduzeo, kako smo naveli, i pravo da za sebe, po tradiciji, zadržava resor ministra inostranih poslova. Po kraljevoj volji na taj položaj je 1922. godine došao dr Momčilo Ninčić. Ali, Nikola Pašić se »najviše sagnuo pred Kraljem« kada je prihvatio ultimativni zahtev da i ministar unutrašnjih poslova bude kraljev čovek iz radikalskog vodstva, Božidar Maksimović (1924). Pašić se branio time da mu je bilo stalo da održi »nacionalni blok« i »jedinstvo države«, kao i činjenicom da se postavljanje Božidara Maksimovića za ministra unutrašnjih poslova pokazalo opravdanim »jer je 1925. godine Maksimović slomio Radića, a radikali i on lično nisu bili direktno politički kompromitovani«. U razdoblju 1916–1924. godine regent (i kralj) postao je jedini činilac u imenovanju tri ključna ministra u vladi.

Predsednik vlade je takođe i veza između parlamenta i vlade, s obzirom da parlament ima neograničeno pravo da kontroliše rad vlade i da svaki akt bilo vlade, bilo pojedinih ministara, odobrava ili neodobrava. Da bi parlament to pravo mogao da vrši predsednik vlade je dužan da bude u stalnoj vezi s parlamentom i da parlament bude o svemu obavešten. Međutim, konkretna politička situacija u Srbiji i Jugoslaviji uvek je primoravala Nikolu Pašića da politički traži izlaz preko stvarnih centara moći – kralja, vojske, koalicionog partnera, vlastitog Poslaničkog kluba, itd. Dok se u Kraljevini Srbiji i prvih godina u Jugoslaviji Nikola Pašić »zaklanjao« iza autoriteta parlamenta i stranke, posle 1921. godine nije održana nijedna zemaljska konferencija stranke, nijednom se nije sastao Glavni odbor za celu zemlju već je politiku stranke vodio beogradski odbor i Pašić lično. U takvoj konstelaciji kralju Aleksandru je bilo lako da pronade pristalice u vodstvu radikala, da sve više izoluje i razvlašćuje Pašića i na kraju pomoću Nikole Uzunovića da ga politički uništi, a u audijenciji 9. decembra 1926. godine i fizički. Time je bio uništen i poslednji branilac parlamentarizma koji je bio respektovan u narodu. Vrata diktature su bila otvorena.

Postavlja se pitanje, podjednako za istoričara ili sociologa politike, na koje činioce parlamentarizma je Nikola Pašić mogao najmanje da utiče? Odakle tako široko, u gotovo svim društvenim slojevima, apriorno poverenje koje je posedovao Nikola Pašić, bilo da je reč o izborima za parlament ili sadržaju govora u parlamentu? Sigurno da je jedan od najznačajnijih činilaca vrlo niska politička kultura seljačkog sveta na Balkanu. Drugi bi trebalo potražiti u izgrađenoj istorijskoj svesti na ovom prostoru – sve ključne prelomnice su se rešavale ili silom oružja (preko 30 ustanaka i ratova u periodu 1800 – 1918) koje su isticale u prvi plan vojskovođe ili mudročću vladara koji je znao da obuzda domaću anarhiju, stranu silu i nametne se za gotovo svemogućeg vođu, skoro mitskog, poput epskih junaka u snažno ukorenjenoj društvenoj svesti naroda.

Srpski i jugoslovenski ustavi su primenjivali proporcionalni izborni sistem (sa neznatnim modifikacijama po modelu Belgijanca Donta – op. autora) i srazmernom raspodelom mandata na osnovu dobijenih glasova svake pojedine stranke. Politička logika vladajuće elite u biračkom telu s niskom političkom kultu-

rom nametnula je »politički rezon« – da se liste »spuštaju do sreskih kandidata« kako bi »narod svuda glasao za ljude, a ne samo za program ili partiju«. Otuda, s jedne strane moć »lokalnih vođa« koji su bili prenosioci moći »partijskog vođe«, kao što je bio ćutljivi Nikola Pašić sa svojom patrijarhalnom dugom i sedom bradom, za koga se u dugoj karijeri lično nije vezivala nijedna afera, nemoral, zloupotreba ili sve ono što je »prost narod osuđivao u svojoj maloj konzervativnoj i patrijahalnoj sredini«. Posebno je imponovao Pašićev porodični život, skladnost odnosa prema crkvi, bez ikakvih verskih preterivanja u privatnom životu, izražen otpor prema moćnicima – »znalo se da Baja malo verma [sic!]i kralja i oficire podjednako kao i austrijskog cara ili turskog pašu«. Uostalom, nije li upravo Pašić »srušio tri carstva«? A Nikola Pašić je bio nenadmašan u opštenju s narodom, i znao je da lokalne uglednike veže za sebe nekom uslugom, ali nikada to nije materijalno naplaćivao!

Po strukturi svog karaktera, Nikola Pašić se takođe nikada nije upuštao u lične obračune u javnosti. Pogotovo ne u parlamentu. Kada je bio i lično napadan, uvek je nastojao da tu ličnu »žao« pretvori u dobitak za sebe – obično je govorio da to »prethodni govornik radi iz svojih stranačkih interesa što on razume« i pritom bi prelazio na doktrinarno ili taktičko sučeljavanje dva različita politička gledišta. Kako su to primetili i strani posmatrači, diplomati i domaći nepristrasni kritičari, ni u Srbiji niti Jugoslaviji »još nije bio stečen evropski-kulturni mentalitet lojalne i džentlmenke borbe, i to je bila jedna od smetnji za ispravno sprovođenje parlamentarnog života«. Metode borbe su bile »sirovije i surovije« što nije odgovaralo smirenom Nikoli Pašiću. I to je narod znao da ceni. Otuda i velika harizma ovog državnika, cenjenog kao političara u pojedinim srpskim krajevima do divinizacije, a kao čoveka »kod svih plemena u novoj državi«.

Treći, možda i odlučujući činilac, svakako su pobednički ratovi. Od 1912. do 1918. godine Nikola Pašić je bio predsednik vlade i ministar inostranih dela. Balkanskim ratovima Srbija je bila uvećana dvostruko, a posle Prvog svetskog rata stvorena je »Velika Jugoslavija« u kojoj su bili ujedinjeni svi Srbi. Pašiću se pripisuje i veština kojom je doneo prvi Ustav nove države, kao i njeno međunarodno priznanje na Pariskoj mirovnoj konferenciji, bez obzira na nedostatke i žrtve koje su bile i očigledne i velike. I na kraju, Pašićeva moć i uticaj na izgrađivanje parlamentarizma u Srbiji i Jugoslaviji dolazili su obilato od gotovo neograničenog poverenja zapadnih saveznika, posebno Francuske i Engleske, u konzistentnu Pašićevu antigermansku politiku »koja je neprestano težila ka prodoru na Istok«, posebno jugoistok Evrope. Taj oslonac Pašić je vešto koristio i protiv njega se nije mogao boriti ni netrpeljivi regent i kralj Aleksandar. Tek kada je Nikola Pašić na zalasku karijere »završio posao« za jedne i druge, kralj je dobio priliku da ga fizički uništi. Opsednut vlašću, Pašić nije znao da se na vreme povuče iz politike.

*

Govori Nikole Pašića u Narodnoj skupštini bili su uvek dobro pripremljeni, jer je najvažnija dokumenta spoljnje i unutrašnje politike Pašić držao kod sebe. Mnogobrojne verzije programskih govora, sačuvanih kao autografi u Političkom odeljenju Ministarstva inostranih dela, kao i skoro pronađenih dokumenata (od podruma u Pašićevoj kući do Kraljeve kancelarije) ukazuju na studiozni prilaz svakom izlaganju, bez obzira da li se radilo o vladinoj deklaraciji ili odgovoru na neku od temeljnijih kritika iz redova opozicije. Gotovo uvek su to bile analize

razvoja političke istorije Srbije, osvajanja sloboda i napretka Srbije pod vodstvom Narodne radikalne stranke. Nikada, ni u jednom svom programskom govoru Nikola Pašić nije spominjao sebe, ali je koristio sintagme »vodstvo stranke«, »poverenje narodno«, »narodne stečevine«, »narodno poverenje«, »parlamentarne slobode«, »sloboda štampe«, »nacionalno oslobođenje«, »jednostavna država«, »Srbo-Hrvati i Slovenci« itd. To su bili opšti okviri govora u kojima je Nikola Pašić želeo da veže celokupnu političku istoriju i njene pozitivne rezultate od početka 20. veka za Narodnu radikalnu stranku. Obavezan deo govora u Narodnoj skupštini bio je posvećen analizi spoljne politike i uticaja međunarodnih činilaca na razvoj političkih odnosa u Srbiji i Jugoslaviji.

Za razliku od uvreženog mišljenja da je Nikola Pašić bio slab govornik, da je upotrebljavao poštapalicu »Ovaj,...« mi nismo u stenografisanim beleškama njegovih govora našli da je on za skupštinskom govornicom ikada upotrebio ovu reč, da je bio zbunjen upadicama iz opozicionih redova ili da je njegov odgovor bez prethodne pripreme – u skupštinskim debatama – bio nekonzistentan. Naprotiv, čas je efektno upotrebljavao ubojite rečenice i odgovarao kratko a čas koristio priliku i naširoko pobijao protivno mišljenje. Samo jednom, na Drugom krfskom zasedanju 1918. godine, posle netaktičnog napada dr Dragoljuba Pavlovića, Nikola Pašić je našao za shodno da govori o svojim ličnim pogledima i svom karakteru. Ali, vrlo kratko i precizno.

Nova istraživanja, nasuprot nekim ranijim stereotipima, pokazuju da je Nikola Pašić i te kako uvažavao mišljenje opozicije, čak i u ratu kada se redovan i normalan parlamentaran život ne može odvijati kao u mirnodopskim uslovima. Pre bi se moglo reći da je srpska opozicija pokazivala nedoraslost zadatka u ratnom i nezrelost u poratnom razdoblju. Između ostalog i zbog vidljivog Pašićevog uspeha u politici Srbije i Jugoslavije. Ostati predsednik vlade u periodu 1912–1918, biti šef delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920, a zatim gotovo stalno predsednik vlade od 1921. do 1926. godine, moralo je dovesti opoziciju do konsternacije i čak lične netrpeljivosti. I tu nastaje istoriografski obrt – u okviru ideološke matrice o »velikosrpskom hegemonizmu« istoriografija je »čitala« Nikolu Pašića kroz prizmu srpske i hrvatske opozicije kao glavnog njegovog kritičara. Državni interesi, koji su Pašiću bili na prvom mestu, kao i održavanje jedinstva i jednostavne države građanskog a ne nacionalnog tipa, borba protiv svih legalnih i ilegalnih antidržavnih činilaca, stabilizacija države po svaku cenu, ali u dužem razdoblju samo približavanjem i stapanjem plemena prosvetnim i kulturnim radom bili su zanemarivani i od tadašnje opozicije i kasnije historiografije.

Zanemarivan je osnovni postulat istorijske nauke da se do *naučnog znanja* dolazi, pre svega, autografima samog Pašića, a onda i onim svedočanstvima koja izveštavaju o istoj »činjeničnoj istini«. Ali, kako bi rekli sociolozi i politički filozofi, »činjenička istina« drugih »ne dolazi sa nekog putovanja izvan oblasti sfere ljudskih stvari«, s tim što istoričar mora da izoštri kritički sluh jer se uvek javlja sumnja »da je možda u prirodi političke sfere, političara i istoričara, da poriče ili iskrivljuje istinu bilo koje vrste« kao da ona nije u svojoj jednostavnoj vulgarnosti neopozivo tvrdoglava. Zato moramo, na kraju, da upozorimo da u slučajevima kada istorijska istina stupi na »pijacu« ona menja iz korena svoju prirodu i dolazi, kao što je to slučaj s Nikolom Pašićem, do »istorijskog skoka« ne samo od jedne vrste zaključivanja na drugu vrstu, već iz jednog u drugi način ljudskog bivstvovanja potonjih generacija koje iskrivljenu istorijsku svest prihvataju kao ličnu ili kolektivnu misiju.

Istoričarima je ponajmanje dozvoljeno da manipulišu činjenicama »kako im drago«. I kako kaže Hana Arent: »Čak i ako prihvatimo da svaka generacija

ima pravo da piše svoju sopstvenu istoriju, mi ne prihvatamo ništa više sem da ona ima pravo da *preuredi činjenice* u skladu sa svojom sopstvenom perspektivom; mi ne prihvatamo pravo da se dira u činjeničku stvar kao takvu«. U tom smislu sjajna je anegdota vezana za velikog francuskog državnika Pašićeve generacije, Zorža Klemansoa. Kada su ga, u vezi s diskusijom o krivici za početak Prvog svetskog rata, pitali šta će reći budući istoričari o ovom »neugodnom i spornom pitanju«, Klemanso je odgovorio: »To ja ne znam. Ali pouzdano znam da niko neće reći da je Belgija napala Nemačku«. Istoričar mora da bude ukorenjen u svoju epohu, ali i da ima istančan sluh i misaonu sposobnost, ponekad i ličnu hrabrost, da se suoči s problemima vremena koje proučava. Ali, završili bismo jednom opaskom Hane Arent, koja umnogome liči na pragmatizam i utilitarnost Nikole Pašića: »Jalov je svaki pokušaj da se pobegne od čemera sadašnjosti u nostalgiju za nekom još uvek netaknutom prošlošću ili u anticipirani zaborav bolje budućnosti«.

Državnici i političari, bili oni »veliki« ili »mali«, podjednako trpe pritisak iz socijalnog okruženja, od raznih centara moći (koji su najmanje istraženi što se tiče Srbije i Jugoslavije – op. autora), stavova javnog mnjenja, porodičnog i ličnog okruženja do intervencija običnih ljudi i »partijskih drugova«. Nikola Pašić je imao vrlo izražajne sposobnosti prilagodavanja egzistencijalnom okruženju i socijalnom miljeu. Više je usklađivao svoje već uveliko formirane stavove s grubom stvarnošću, »tvrdoglavim činjenicama stvarnosti«, nego što je ulagao napor, bilo lični ili partijski, da ih radikalno menja. Po njemu, sve je trebalo da bude u »skladu s vremenom u kome živimo«. Bitno je bilo da su stavovi funkcionisali u okviru političke i ideološke matrice koja je imala, ipak, svoju fleksibilnost. Nacionalna ideja, kao u političke slobode vezane za izgrađivanje parlamentarne monarhije uvek su išle ispred socijalnih odrednica razvoja društva koje su anticipirale budućnost. Ali, Nikola Pašić nije bio nacionalista šovinista. U jugoslovenskom parlamentu, kao i ličnom životu, Pašić je to nebrojeno puta dokazao.

Nikoli Pašiću, na primer, nikada nije padalo na pamet, od dolaska Karadorđevića na vlast, da na bilo koji način menja »osioni« i »nasilnički karakter«, kao i čestu »diplomatski netaktnost« kralja Petra I ili regenta i kralja Aleksandra I. Pašić je uvek bio taj koji je u parlamentu štiti njihov ugled i materijalne prinadležnosti, za razliku od, na primer, dr Jovana Žujovića, koji je tajno radio na tome da dovede »nekog skromnog britanskog princa, a Srbiju da ustroji po engleskom uređenju«. Nikola Pašić je ostao dosledan u stavu da je to prva narodna dinastija modernog doba i da su parlamentarni sistem i demokratske slobode »stečevine one velike oslobodilačke bune iz 1804. godine«, zatim stečevine »narodnih umotvorina i narodnog duha« koji se razvijao tokom 19. veka. U okviru takvog razvoja srpskog društva Pašić je video i okvire delatnosti Narodne radikalne stranke, parlamenta i sebe kao državnika u okviru parlamentarnog života. Zato je kraljeve doživljavao, kako ističu gotovi svi savremenici, »čisto inpersonalno« i klonio se da, bez preke potrebe, bude viđen u Dvoru.

Kada ga politički protivnici nisu mogli, zajedno s regentom tokom 1916. godine, »politički i lično diskreditovati«, zbog njegove navodne isključive krivice za vojni slom, onda su to primenili u vrlo drastičnoj formi 1918. i 1926. godine »pomoću sina Rada i njegovih korupcionaških afera«. U svim slučajevima Pašić je tražio da se formira parlamentarni odbor za *činjenično* utvrđivanje optužbi i ukoliko se dokaže krivica izražavao je spremnost da se trajno povuče iz politike, izjavljujući da će »odstupiti«. Izgleda da je regent 1918. godine imao ubedljive dokaze i Nikola Pašić je morao da podnese ostavku već formirane prve jugoslo-

venske vlade, prihvativši da ode u »egzil kao šef delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji odlikovan najvišim državnim ordenjem«. Međutim, 1926. godine formiran je parlamentarni odbor, ali, što se u historiografiji prećutkivalo, on nikada nije zasedao niti izneo optužbe protiv Radeta Pašića (posredno i Nikole kao oca i predsednika vlade) u Narodnoj skupštini. Pašić se ljutio, pretio sudom, pozivao novog predsednika vlade, kraljevog čoveka, Nikolu Uzunovića na razgovor (nijednom se nije odazvao), pisao pisma (na koja mu niko nije odgovarao), itd. Opoziciona štampa je »grmela iz svih raspoloživih sredstava«, »poverljivih izvora«, »ljudi bliskih Pašiću« (kao da ih je imao!?) što je nagnalo Pašića da se udalji iz zemlje i ode na lečenje koje je trajalo čitavih šest meseci (Marijenbad-Marijanske Lazne, obala Ženevskog jezera, Cavtat, itd.). Svi su znali da Nikola Pašić neće prihvatiti njihov metod, već samo odluku Narodne skupštine ili suda. Protivnici, izgleda, nisu imali čvrstih dokaza i zato je verovatan iskaz supruge Nikole Pašića Đurdine, koga je zabeležio Lazar Marković, da je kralj Aleksandar I, u nedostatku uverljivih dokaza, »upotrebio teške reči za jednog istrošenog starca – zapretio je da će uništiti i njega i njegovu porodicu«. Kraljeva želja bila je ispunjena – fotografija koja pokazuje zadovoljan osmeh kralja, neposredno pošto je izrazio saučešće Đurdini Pašić 10. decembra čini nam se da govori mnogo, a okolnosti pod kojima je Pašić sahranjen, po kraljevom naređenju, govore – sve. Sahrana je zakazana »na brzinu 12. decembra kako bi se sprečio dolazak velikog broja radikala i Pašićevih poštovalaca iz unutrašnjosti u Beograd«. Kada je povorka s najvišim državnim i crkvenim »poglavarima« pristigla na groblje – grobnica nije bila završena! U oproštajnim govorima izmenjalo se 18 govornika dok, u međuvremenu, nisu ubeđeni crkveni velikodostojnici da se kovčeg privremeno smesti u crkvicu na centralnoj aleji. Tek 17. decembra 1926, kovčeg je tajno spušten u grobnicu u prisustvu porodice!?

ĐORĐE STANKOVIĆ

NIKOLA PAŠIĆ I PARLAMENTARIZAM U SRBIJI I JUGOSLAVIJI Teorijske osnove i istorijska praksa 1914–1926.

Rezime

Poluvekovno istorijsko delovanje Nikole Pašića, pre svega u prvom razdoblju nastajanja parlamentarizma kao dominantnog oblika političkog života, kada je on bio okosnica i stvaralac demokratskih tradicija u Srbiji i Jugoslaviji, dopušta mogućnost da se na višem nivou uopštavaju ne samo istorijska stanovišta, nego i uobličavaju osnovni elementi istorije socijalnih ideja, pa i određene društvene filozofije.

Naučna valorizacija delatnosti N. Pašića uslovljena je organizmom državne zajednice u kojoj je radio. Takode, raspoznavanje i vrednovanje Pašićevog »istorijskog individualiteta« određeno je njegovom sposobnošću da gradi parlamentarni sistem sa drugim centrima moći (Dvor, kralj, vojska) i spoljnim činiocima antagonistički podeljene Evrope. Kao parlamentarac, Pašić je bio obrazovan i stručno pripremljen. Mnogo je čitao i učio od najuglednijih stručnjaka svog vre-

mena. Umeo je da sluša, a svojim praktičnim duhom znao je da vodi gotovo do savršenstva parlamentarnu taktiku i određuje strateške ciljeve iz perspektive interesa države, svoje stranke i sebe lično.

U dugoj političkoj karijeri, za Pašića se nije vezivala nijedna afera, zloupotreba ili sve ono što je narod osuđivao. Takode, Pašić se nikada nije upuštao u lične obračune u javnosti, pogotovu ne u parlamentu. Pašićev uticaj na izgrađivanje parlamentarizma proisticao je iz njegovog rukovođenja zemljom u pobjedničkim ratovima 1912–1918. i neograničenog poverenja zapadnih saveznika.

ĐORĐE STANKOVIĆ

NIKOLA PASIC AND PARLIAMENTARY GOVERNMENT
IN SERBIA AND YUGOSLAVIA
Theory and Practice 1914–1926

Summary

The half a century long activity of Nikola Pasic, especially in the initial period of the country's parliamentary government, when it was the center and the generator of democratic traditions in Serbia and Yugoslavia, allows for a generalisation of historical views, the formation of basic elements of social ideas and even a certain social philosophy.

The scientific evaluation of the activity of Nikola Pasic is conditioned by the organism of the social community in which he acted. Furthermore, the recognition and evaluation of his »historical individuality« is determined by his ability to co-operate with other centers of power in forming a parliamentary system and by the external factors of an antagonistic, divided Europe. Pasic was an educated well-prepared parliamentarian who learned from the most eminent experts of his time. He knew how to listen and his practical spirit enabled him to apply parliamentary tactics nearly to perfection, setting strategic interests according to the interests of the state, his party and himself.

During his long political career Pasic was never implicated in affairs or accused of anything which would be condemned by the public. He did not allow himself to be drawn into personal quarrels in public and particularly avoided this in parliament. His influence on forming a parliamentary system was based on the reputation he had earned while guiding the country in a series of victorious wars from 1912 to 1918 and on the unlimited trust placed in him by western allies.

NEBOJŠA POPOVIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

CIONISTIČKI POKRET U KRALJEVINI SRBIJI I KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1902-1941.

Originalan naučni rad

UDK: 323.13(=924)(4971) »1902/1941«

ABSTRACT: Cionistički jevrejski nacionalno-politički pokret pojavio se u Evropi krajem 19. veka. Osnovni cilj pokreta bio je stvaranje jevrejske nacionalne države u Palestini. Početkom 20. veka pokret zadobija pristalice i među Jevrejima sa južnoslovenskih prostora. U Kraljevini SHS (Jugoslaviji) cionistički pokret tokom vremena prerasta u najjaču unutarjevrejsku organizovanu snagu. Pred kraj međuratnog perioda čak 10 hiljada jugoslovenskih Jevreja finansijski je pomagalo cionistički pokret, koji je tada bio organizovan u 138 mesnih cionističkih organizacija.

Unutar jevrejske zajednice, od najstarijih vremena, postojala su razmimoilaženja u pogledima i sukobi različitih strujanja i pokreta. Do 20. veka sporenja su pretežno proisticala iz nesaglasja oko verskih pitanja. U 20. veku u prvi plan dolazi pitanje nacionalnog identiteta. Osnovna dilema oko koje se vode sporovi unutar jevrejske zajednice jeste – da li je jevrejstvo samo vera ili je i nacija? Sporenja će izazvati unutarjevrejsku polarizaciju na asimilante, integracioniste i cioniste. Asimilanti raskidaju svaku vezu sa matičnom zajednicom. Integracionisti jevrejstvo doživljavaju samo kao veru, smatrajući da nacionalno pripadaju narodu u čijoj državi žive (»Srbi Mojsijeve vere«) i zalažu se za integraciju Jevreja sa širom društvenom sredinom u dijaspori. Cionisti doživljavaju i definišu jevrejstvo i kao versku i kao nacionalnu zajednicu. (Postojala je i jedna specifična grupa unutar jevrejstva koja je zagovarala tzv. »patriotizam dijaspore« po kome jevrejstvo postoji i kao vera i kao nacija, ali mu nije potrebna posebna država, za koju se zalažu cionisti.)

Cionizam je jevrejski nacionalno-politički pokret nastao sa ciljem da stvori jevrejsku nacionalnu državu u Palestini, postojbini Jevreja, koji su u antičko doba živeli na tom prostoru. Prvi obrisi cionističke ideje pojavljuju se među Jevrejima u Istočnoj i Srednjoj Evropi krajem 19. veka kao nastavak prastarih i duboko ukorenjenih nacionalnih osećanja. Još u 16. i 17. veku, mnogobrojne »mesije« pozivale su Jevreje na povratak u Palestinu. Haskala, prosvetiteljski pokret evropskih Jevreja, nosila je ideju da će jevrejski problem biti rešen političkom, kulturnom i socijalnom emancipacijom. Međutim, asimilacija je zahvatila maha tek u Zapadnoj Evropi i delimično Srednjoj, prvenstveno u Nemačkoj u kojoj se u drugoj polovini 19. veka pojavljuje snažan antisemitski pokret. Na evropskom Istoku Jevreji su došli pod udar mnogobrojnih pogroma, najviše u carskoj Rusiji, gde ne samo da nije došlo

do emancipacije i asimilacije, već je oživeo srednjovekovni proces getoizacije. Među Jevrejima u Rusiji, 70-tih godina 19. veka, pojavljuju se preteče cionizma, organizovane u pokret »Havevi Cion«. Lilienblum i Pinsker, vođe pokreta, zastupali su mišljenje da se problem Jevreja neće okončati sve dok žive među drugim narodima. Pokret je uspeo da organizuje i izvrši simboličnu kolonizaciju u Palestini. Prvi jevrejski iseljenici iz Rusije, pretežno poljoprivrednici i zanatlije, pristižu u Palestinu 1882. godine i osnivaju naselje Rišon le Cion u blizini Jafe.

Cionizam, kao organizovani pokret, pojavljuje se krajem 19. veka, najviše zahvaljujući delovanju bečkog novinara Teodora Hercla. Talas antisemitizma, koji je pokrenut u Nemačkoj, proširio se na Rusiju (pogromi), Francusku (afera Drajfus) i Austro-Ugarsku. Podstaknut antisemitskim događanjima i procesima Hercl je proklamovao ideju cionizma u njenom radikalnom obliku. Prihvatao je mišljenje da je asimilacija poželjna, ali je smatrao nemogućom u uslovima naraslog antisemitizma. Verovao je da će se pod snažnim spoljnim pritiscima Jevreji konačno formirati kao nacija, a da će kao formirana nacija moći da egzistiraju isključivo ako se koncentrišu na zasebne teritorije. Hercl 1896. godine objavljuje knjigu pod naslovom »Jevrejska država«, u kojoj detaljno razraduje svoje ideje, daje nacrt planu za stvaranje svetske jevrejske organizacije koja bi obezbeđivala politička i finansijska sredstva za realizaciju jevrejske kolonizacije u Palestini.

Bečkom novinaru Teodoru Herclu priključio se i pariski pisac Maks Nordau. Kao i kod Hercla, i kod Nordaua se probudio jevrejski nacionalni osećaj kao reakcija na pojačani antisemitizam. Hercl i Nordau su 1897. godine sazvali u Bazelu Prvi cionistički kongres. Kongresna rezolucija, između ostalog, ukazuje da »Cionizam ima za cilj da u Palestini stvori politički priznati zavičaj za jevrejski narod... da bi se to postiglo potrebno je da se zemlja naseli jevrejskim zemljoradnicima, zanatlijama i privrednicima da se svugde osnuju jevrejske organizacije radi jačanja narodne samosvesti i obezbedi sa glasnost vlada za ciljeve cionizma«.

Pregovori cionista sa turskim sultanom su bili neuspešni. Unutar pokreta, posle toga, nastaju dve struje. Praktični cionisti, uglavnom ruski Jevreji, insistirali su da se odmah započne sa naseljavanjem manjih grupa u Palestinu, dok su tzv. politički cionisti zastupali stav da se to pitanje mora prethodno u celini politički rešiti. Prevagnuli su »praktičari«, te je već 1908. godine u Jafi osnovan Odbor za naseljavanje, a 1909. započinje izgradnja Tel Aviva.

Tokom Prvog svetskog rata cionizam postaje međunarodno priznati pokret. Britanska vlada, uz saglasnost savezničkih zemalja, novembra 1917. objavljuje Balfurovu deklaraciju u kojoj »priznaje opravdanost težnji jevrejskog naroda za stvaranje jednog nacionalnog doma«. Deklaracija je postala sastavni deo mirovnog ugovora sa Turskom, potpisanog u Sevru 1920. Liga naroda 1922. godine daje Velikoj Britaniji mandat nad Palestinom. Ubrzano useljavanje Jevreja u Palestinu u narednim godinama praćeno je sa sukobima sa začećenim arapskim stanovništvom. Žestina sukoba primorala je Veliku Britaniju da 1939. godine ograniči, do tada neograničeno, useljavanje do nivoa od 75.000 Jevreja godišnje. Posle Drugog svetskog rata, 1946. godine, Velika Britanija prepušta rešavanje palestinskog problema Organizaciji ujedinjenih nacija, koja 29. novembra 1947. donosi odluku o podeli Palestine na dve autonomne države – arapsku i jevrejsku. Za tom odlukom usledio je kratkotrajni

arapsko-jevrejski ratni sukob. Pobjednici u ratu, Jevreji, pola veka posle Prvog cionističkog kongresa, 14. maja 1948, proglašavaju osnivanje sopstvene države – Izrael.¹

Začetak organizovanog cionističkog pokreta na ovom prostoru vezan je za organizaciju »Bar Giora«, koju je 1902. godine u Beču osnovala grupa jevrejskih studenata iz balkanskih zemalja, okupljajući u njoj i Aškenaze i Sefarde. Akademsko društvo »Bar Giora« definisalo je kao svoj osnovni cilj »podizanje jevrejske nacionalne svesti među jevrejskim studentima iz južnoslovenskih zemalja«. Najistaknutiji Beogradanin među ovim studentima bio je David Albala, koji, po povratku u Srbiju, sa nekoliko kolega pristupa organizovanju cionističkog pokreta i širenju cionističke ideje. U Beogradu 1905. godine Albala osniva cionističko udruženje »Gideon«. Kao i na drugim mestima, u Beogradu i Srbiji osnovnu snagu cionističkog pokreta predstavljali su mladi Jevreji. Pripadnicima starije generacije, koji su dostigli izvestan društveni status, imetak i ugled, osnovna, a kod mnogih i jedina, preokupacija bili su individualni interesi i ciljevi. Nasuprot njima, mladi Jevreji ističu nove ciljeve koji se uklapaju u viziju nove nacionalne i državne jevrejske zajednice u Palestini. Među starijim Jevrejima bilo je i izuzetaka, poput dr Davida Alkalaja, doktora pravnih nauka, jedinog od beogradskih Jevreja koji je bio prisutan na kongresu u Bazelu.

U Kraljevini SHS cionizam je imao najjače uporište među aškenaskim Jevrejima, koji su pretežno naseljavali zapadne krajeve države. Sa neznatnim izuzecima Aškenazi su sačinjavali rukovodstvo pokreta. Sedište Saveza cionista Jugoslavije, osnovanog 1919. godine, nalazilo se u Zagrebu. Savez cionista okupio je pojedince, grupe, pa i neke organizacije najrazličitije političke orijentacije, »od građansko-demokratskih do socijalističkih, od vrlo umerenih u isticanju svog Jevrejstva do, u tom pogledu, vrlo radikalnih«.² Pravila Saveza cionista sadržala su sledeće odrednice:

- »1. Savez cionista Kraljevine SHS obuhvata sve cioniste koji stanuju u Kraljevini SHS, a plaćaju šekel, te je sastavni deo svetske cionističke organizacije;
2. Predstavnik Saveza jeste Savezno Veće koje se sastoji od delegata izabranih po mesnim organizacijama;
3. Savez zastupa, i njegove poslove vodi Savezni odbor;
4. Sedište Saveza je u Zagrebu;
5. Svrha je Saveza:
 - a. Organizovanje cionističkog rada u njihovu području; potom i saradnja za finansijske institucije kojima je zadatak izgradnja narodne domaje za jevrejski narod u Palestini,
 - b. Nacionalno i kulturno osveštavanje Jevreja u Kraljevini SHS, zastupanje i promicanje nacionalno-kulturnih interesa jevrejskog naroda u Kraljevini SHS.
6. Sredstva da se postigne unapred označena svrha namiču se prinosima članova Saveza...;
7. Zvanični list Saveza jeste 'Židov' koji izlazi u Zagrebu.«³

¹ U opštem uvodnom delu o cionističkom pokretu korišćeni su podaci iz:

a) *The Standard-Jewish Encyclopedia*, Tel Aviv-Jerusalim, 1958/59.

b) *Encyclopedia Britannica*

v) *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, Zagreb

g) Dubnov Simon, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1986.

d) Liht Aleksandar, *Cijonistički pokret*, Nova Evropa, knjiga V, br. 9 i 10, 21. jul 1922.

² *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, str. 172.

³ *Pravila Saveza cionista Kraljevine SHS*. »Jevrejski glasnik«, 11. jun 1924, br. 1, str. 9.

Savez cionista je imao niz pomoćnih tela za određene sektore rada. Sekretarijat je vodio brigu o organizaciji i propagandi; nacionalna »šekel« komisija je sakupljala članarine članova; Palestinske kancelarije za Jugoslaviju i nacionalna »hahšara« komisija pripremale su ljude za odlazak u Palestinu. Pod okriljem Saveza izlazio je list »Židov«, a radili su i Komitet za hebrejski univerzitet, Centralna jevrejska skupština za produktivnu socijalnu pomoć, Savez cionističkih žena Jugoslavije, Jevrejski omladinski savez, Jevrejski nacionalni fond »Keren Hajesod«. Sve te organizacije, izuzev »Keren Hajesoda«, imale su sedište u Zagrebu, zbog čega su zagrebački cionisti najviše uticali na njihov rad.

Zagrebački cionista Aleksandar Liht (1884–1948), doktor pravnih nauka, bio je dugogodišnji predsednik Saveza cionista. U pokret se uključio još 1902. godine kada je izabran za prvog predsednika »Bar Giore«. U narednim decenijama on je davao osnovne podsticaje i pravce cionističkom pokretu u južnoslovenskim zemljama. Godine 1919. istakao je jedinstveni zahtev da se (odmah po osnivanju Kraljevine SHS) jevrejstvo proglasi posebnom narodnošću.⁴

Cionistički pokret u međuratnom periodu kontinuirano je širio uticaj na prostoru Banata, Bačke i Baranje. Po završetku Prvog svetskog rata u mnogim vojvodanskim mestima održavane su »narodne skupštine« u organizaciji i pod uticajem cionista. Novosadske cioniste predvodila su braća Brandajs. Sombor, Senta, Veliki Bečkerek, Vršac, Ada, Mol i Subotica već 1920. godine imali su mesne cionističke organizacije. Prilikom osnivanja mesne cionističke organizacije u Pančevu 5. septembra 1920. pristupnicu je potpisalo 150 članova pančevačke jevrejske opštine, odnosno gotovo celokupno njeno članstvo.⁵

U Beogradu i u unutrašnjosti Srbije, gde su dominirali sefardski Jevreji, organizacija cionističkog pokreta tekla je nešto sporije. Još 1919. godine u Beogradu je osnovano Jevrejsko nacionalno društvo, na čijem čelu se našao dr David Albala. Na dan osnivanja 17. avgusta, Društvo je brojalo 200 članova. Osnovni cilj Društva bio je podsticanje Jevreja po Srbiji da se organizuju »na jevrejskoj nacionalnoj bazi«. ⁶ Međutim, u jednom referatu za Srbiju podnetom Savezu cionista Kraljevine SHS maja 1923. iznosi se sledeća ocena: »U Beogradu taj rad (cionistički – prim. aut.) mada se donekle sistematizuje, ipak daleko je od toga da pokaže potpuni razvitak, na koji će se verovatno još duže vreme čekati. Jevrejsko nacionalno društvo formalno postoji, ali ono ne deluje.« ⁷ Godinu dana ranije, beogradski cionista Avram Koen, podnosilac pomenutog referata, govori: »Mora se priznati, da u Beogradu cionistički rad nije ni izbliza u srazmeri kako sa brojem Jevreja, tako i sa njihovim prilikama. Tome su razlog na prvom mestu, fakat da nema jedne snažne i disciplinovane organizacije zasnovane na širokoj solidnoj osnovi, a tako isto ni gotovo nikakvo učešće intelektualaca u pokretu. Neučesće intelektualaca nije ni iz kakvih principijelnih razloga, jer otvorenih asimilanata nismo, ali je posledica nemarnosti i indolencije... Ostala pak mesta u Srbiji u kojima ima cionista, stalno su u direktnoj vezi sa Savezom u Zagrebu, dok gotovo nikakav kontakt ne održavaju sa Beogradom.« ⁸ O kašnjenju Srbije za ostalim krajevima Kraljevine svedoči i podatak da se u Nišu, drugom gradu u Srbiji po broju Jevreja, mesna cionistička organizacija konstituise tek januara 1926.⁹

⁴ Liht Aleksandar, *Narodne potrebe i zahtjevi*, »Židov«, 17. januar 1919, str. 2–6.

⁵ *Židov*, 1. oktobar 1920.

⁶ *Židov*, 1. septembar 1919.

⁷ *Židov*, 11. maj 1923.

⁸ *Židov*, 13. januar 1922.

⁹ *Židov*, 12. februar 1926.

Veći deo pripadnika cionističkog pokreta poticao je iz srednjeg građanskog staleža. Vođstvo pokreta činili su većinom advokati, lekari i drugi intelektualci, a članstvo je većinom bilo iz poslovnog sveta. Najbogatiji pripadnici jevrejske zajednice, industrijalci i bankari, naginjali su integracionizmu, odnosno održanju status quo i gotovo da ih ne nalazimo među aktivnim cionistima.¹⁰ Međutim, pojedini među njima su finansijski pomagali pokret. Broj šekelista, tj. prinosnika cionističkog pokreta uvećao se u međuratnom periodu sa četiri do pet hiljada po završetku Prvog svetskog rata na preko deset hiljada pred Drugi svetski rat (podaci se odnose na celokupnu Kraljevinu). U Beogradu je broj šekelista od 1930. porastao sa 778 na 1209 prinosnika 1939. godine.¹¹

Cionistički pokret uzima veći zamah 30-ih godina neposredno podstaknut porastom antisemitizma u nekim evropskim zemljama. U Kraljevini Jugoslaviji se 1933. godine formira »hahšara« komisija čiji je zadatak bio da pripremi pojedince i grupe za iseljavanje i nastanjanje u Palestini. U narednim godinama broj »pripremnih stanica za iseljenje« stalno se uvećavao. Dok se 20-ih godina tek nekoliko desetina jugoslovenskih Jevreja godišnje iseljavalo u Palestinu, samo u periodu od 1932. do 1935. godine iz Jugoslavije se iselilo 525 Jevreja, od kojih je 386 bilo jugoslovenskih državljana, a preostali jevrejske izbeglice iz Srednje Evrope koji su privremeno boravište našli u Kraljevini. Izvesna oseka karakteriše period od 1936. do 1939. godine, kada je Kraljevinu napustilo i iselilo se u Palestinu 404 Jevreja, od kojih su tek 104 bili njeni državljani.¹² Okvirni podaci za celokupni međuratni period govore o broju od oko 800 jugoslovenskih Jevreja iseljenih u Palestinu, od kojih su polovinu činili bitoljski Jevreji, pripadnici najsiromašnijeg sloja jevrejske jugoslovenske populacije. Iseljavanje među sefardima iz Srbije bilo je više nego simbolično. Većina ovdašnjih cionista, posebno pripadnika starijih generacija, nisu nikada ni imali namere da se presele u Palestinu, »... oni su posvetili svoju energiju stvaranju Jevrejske domovine za one kojima će biti potrebna«.¹³ E. B. Gajić, koji se bavio istraživanjem jevrejske zajednice u Kraljevini, godine 1938. zapisao je: »Šta više, ni dva od sto naših Jevreja, čak ni onih iz tabora oduševljenih cionista, ne bi pretpostavljali život u Palestini svome dosadašnjem životu u Jugoslaviji, ali se za palestinsku državu zalažu platonski kao idealistički branioци vekovne jevrejske težnje za sopstvenom državom na njenom istorijskom tlu«.¹⁴ Samo su najradikalniji među njima smatrali da moraju poći kao haluci (»pioniri«) u izgradnju Palestine, dok je većini bilo dovoljno to što finansijski i materijalno pomažu kolonizaciju. Haluci su po pravilu bili mladi ljudi, većinom socijalističke orijentacije. Oni su mahom odlazili u kibuće (neka vrsta zadruga) u »samoprijegornoj težnji da budućoj jevrejskoj državi stvore socijalne i socijalističke temelje«.¹⁵ Dok su mladi cionisti većinom bili socijalisti, pripadnici srednje i starije generacije prihvatili su ideje i načela građanskih političkih ideologija. Mladi su obrazovali moćnu omladinsku cionističku organizaciju »Hašomer hacair« sa ispostavama na teritoriji cele Kraljevine. »Mladi stražari« su se uglavnom pripremali za odlazak u komunistički ustrojene kibuće. Jugoslovenska organizacija je 1938. godine brojala 1374 »mladih stražara«, od kojih je u

¹⁰ Freidenreich Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia*, Philadelphia 1979., p. 162.

¹¹ *Vesnik JSVO* (Jevrejske sefardske verispovedne opštine), 1. januar 1940.

¹² Freidenreich, c. b., p. 162.

¹³ Isto, p. 166.

¹⁴ Gajić E. B., *Jugoslavija i jevrejski problem*, Beograd 1938., str. 86.

¹⁵ *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 172.

Beogradu bilo 127 organizovanih u trinaest grupa.¹⁶ Postojale su još dve veće omladinske cionističke organizacije, umerenije socijalističke orijentacije: »Kadima« (»Napred«) formirana 1935. godine i godinu dana kasnije osnovana organizacija »Tehelet lavan« (»Plavo-beli«), obe sa po 900 članova. Dok je »Kadima« uglavnom delovala u manjim jevrejskim opštinama, »Tehelet lavan« je bio najrasprostranjeniji severno od Dunava, gde je delovao u petnaest centara.

Tokom međuratnog perioda cionisti su postali najjača organizovana grupa-cija unutar jevrejske zajednice. Od samih početaka njihova ambicija je bila uspostavljanje potpune kontrole i dominacije među jugoslovenskim Jevrejima. U rezoluciji Saveznog veća Saveza cionista Kraljevine SHS iz januara 1926, to se nedvosmisleno iskazuje: »Savezno Vijeće konstatira, da je veći dio vjeroispovednih općina u rukama cionista. Nalaže se Mjesnim Cijonističkim Organizacijama gdje vodstva vjeroispovednih općina još nijesu u našim rukama neka živo porade o tom, da cionisti dobiju odlučan uticaj na upravu općine. Cionisti, članovi uprava, neka mnogo većma dosad porade unutar općina na unapređivanju židovskog preporoda«. ¹⁷ Preuzimajući odlučujući uticaj u upravama mnogih jevrejskih opština, već u prvim međuratnim godinama osvajaju većinu i u centralnoj instituciji jugoslovenskih Jevreja, Savezu jevrejskih veroispovednih opština (SJVO). Unutar SJVO bili su nadmoćni nad verski orijentisanim strujama, ponajviše zahvaljujući kompaktnoj organizovanosti i posedovanju nekoliko listova i časopisa, kao i drugih snažnih propagandnih sredstava.

U prestonici, kao i u sefardskoj zajednici u Srbiji, cionizam je sporije osvajao premoć. Najugledniji među ovdašnjim cionistima ukazivali su na specifičnosti ove sredine. Problem oblika i metoda cionističkog delovanja u Beogradu i Srbiji bio je tema i na brojnim sastancima beneberitske lože »Srbija«, elitne jevrejske organizacije. Aron Alkalaj, cionista i član pomenute lože, nije se slagao sa insistiranjem na »palestinocentrizmu«, ukazujući na opasnost potiskivanja jugoslovenskog patriotizma u drugi plan. ¹⁸ David Alkalaj, novembra 1937, na sastanku lože insistira na činjenici da ovdašnji cionisti ne negiraju galut. ¹⁹ Aron Alkalaj u jednoj uvodnoj reči zamera da cionistička akcija »kapariše« decu od najmanjih nogu, čime dete zanemaruje ljubav prema zemlji u kojoj se rodio »jer mu se uliva u mladu dušu isključivo ideja da je Palestina jedina njegova otadžbina«. Kritikujući zahtevanu brzinu u cionističkoj akciji, Alkalaj tvrdi »da neki Jevreji čak prelaze u hrišćanstvo, da bi sprečili mogućnost odvođenja njihove maloletne dece u Palestinu«. Aron Alkalaj je kritikovao direktive cionista iz Zagreba: »Cionistički vodi iz Zagreba, koji kao nepogrešive pape poručuju muževnost, moraju shvatiti da su prilike u Beogradu i s ove strane Save i Dunava nešto drukče i da se ne mogu gledati istim očima... Zagrebački vodi, izgleda, ne mare što će ovde zatrovati odnose i ostaviti ruševine. Oni zaboravljaju pri tome da Palestina živi velikim delom od priloga Dijaspore... Mi tražimo da cionističke vođe izmene iz osnova svoju taktiku. Ne mogu se i ne smeju apodiktiki utvrditi ista načela za palestinsku akciju za Jevreje svih zemlja u Dijaspori«. ²⁰ U Beogradu, u predizbornim borbama za upravu beogradske jevrejske opštine, kao sastavni deo predizborne kam-

¹⁶ Freidenreich, c. b., p. 166.

¹⁷ »Židov«, 8. januar 1926.

¹⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), F. 100 – k. 23 – f. 73 (br. dok. 645), Govor Arona Alkalaja.

¹⁹ AJ 100-24-79 (208), Zapisnik sa XII redovnog sastanka beneberitske lože »Srbija«, održanog 17. novembra 1937.

²⁰ AJ 100-28-114 (585-592), Uvodna reč Arona Alkalaja na sednici lože »Srbija«, održane 18. decembra 1935.

panje cionizam se pojavio još sredinom 20-ih godina, ali ne i kao osnovna linija podele između izbornih grupa. Tek 1938. godine pobjedu na izborima odnela je jasno profilisana cionistička grupa predvođena dr Davidom Albalom.

U predvečerje rata, decembra 1939, u Banja Luci je održana jedna od poslednjih sednica Saveznog veća Saveza cionista Jugoslavije. Na sednici je sumiran dvodecenijski rad pokreta u Kraljevini: »Cionizam je nekada bio pokret »sanjalica« i »utopista«, a danas je u Jevrejstvu gotovo nevidljiv broj onih koji će odbiti svoje pristajanje uz cionizam, pa makar odbijali da mu i formalno pristupe. Davna su ta vremena kada su »merodavni« u Jevrejstvu odbijali da cionističkom pokretu pruže podršku... Danas su cionizam i jevrejstvo gotovo sinonimi... Cionistička organizacija konstantno beleži sve veće uspehe u našoj zajednici. Dok se ranije smatralo značajnim uspehom kad je broj šekelista iznosio četiri do pet hiljada, danas je taj broj već prešao 10 hiljada.«²¹ Banjalučkoj sednici prisustvovali su predstavnici svih 138 mesnih cionističkih organizacija.²²

Organizovano delovanje cionističkog pokreta u Kraljevini teklo je nesmetano. Odnos države prema cionizmu i cionističkom pokretu je bio blagonaklon, a u pojedinim periodima i eksplicitno podržavajući.

Vlada Kraljevine Srbije, uz britansku, prva je podržala osnivanje jevrejske države u Palestini. Novembra 1917. britanska vlada je obznanila Balfurovu deklaraciju, kojom se Jevrejima priznaje pravo da osnuju »narodnu domovinu« u Palestini. U vreme objave deklaracije, u Americi je boravio dr David Albala, kapetan srpske vojske, u zvaničnoj misiji srpske vlade sa zadatkom da upozna američku javnost sa potrebama i ciljevima ratom opustošene Srbije i obezbedi materijalnu i finansijsku pomoć. Dr Albala je prvenstveno nalazio razumevanje u razvijenim i uticajnim američkim jevrejskim organizacijama. Njegova kampanja se pokazala kao uspešna, posebno nakon što je 27. decembra 1917. od Milenka Vesnića, šefa ratne misije Kraljevine Srbije u SAD, primio zvanično pismo u kome se daje puna podrška Balfurovoj deklaraciji. Pozitivan stav srpske vlade prema Balfurovoj deklaraciji nije proistekao isključivo iz pragmatičnih razloga (dobijanje ratnog zajma), već je bio i nastavak kontinuiteta solidnog odnosa srpske države prema svojim Jevrejima u prethodnom razdoblju.²³

Ljuba Mihajlović, kraljevski poslanik u Americi, oktobra 1918. uputio je Predsedništvu američke cionističke organizacije dopis u kome iznosi stavove svo-

²¹ *Vesnik JSVO*, 1. januar 1940.

²² Isto.

²³ »Židov«, 31. januar 1919., *Vesnićevo pismo*:

Srpska ratna misija u Sjedinjenim Državama, Vašington 27. dec. 1917.

Moj dragi kapetane Albala,

Želim da izrazite Vašoj jevrejskoj braći simpatije Srpske Vlade i srpskog naroda za ponovnim uskrnućem jevrejske države u Palestini, čime će oni ponovo zauzeti svoje istaknuto mesto u društvu naroda, shodno njihovim mnogobrojnim sposobnostima i njihovom nesumnjivom pravu. Uveren sam da će ostvarenje njihovih ideala biti ne samo od koristi za njihove sopstvene interese, već istovremeno i celokupnom čovečanstvu.

Vama je poznato, dragi kapetane Albala, da ne postoji drugi narod u svetu koji više simpatiče ovaj plan od srpskog naroda. Zar mi ne prolevamo gorke suze na obalama Vavilona na dogledu naše ljubljene i tek nedavno izgubljene domovine? Kako da ne učestvujemo u težnjama i patnjama jevrejskog naroda, kad su se naši zemljaci Vašeg porekla i Vaše vere borili za njihovu srpsku otadžbinu tako hrabro, kao i Vaši najbolji sinovi?

Nama će biti žao, ako će nas i jedan od naših sugrađana Jevreja napustiti i vratiti se u njihovu obećanu zemlju, ali mi ćemo se tešiti nadom da će nam oni ostaviti zamašan deo svojih srdaca i postati najjačom vezom između slobodnog Izraela i Srbije.

Uveravajući Vas, dragi kapetane Albala, u svoje odlučno poštovanje, – Vaš Vesnić.

je vlade prema cionizmu: »Srpski narod prožet je istim idealima kao i židovski. Sloboda za svaki narod i jednakost svih građana zemlje, to su bili vazda principi, za koje su Srbi istupali svakom prilikom. Mi Srbi smatramo Jevreje u Srbiji svojom braćom. Želja mi je da izjavim, da će celi srpski narod, s velikom radošću, pozdraviti ispunjenje ideala jevrejskog naroda.«²⁴

Na svim značajnijim okupljanjima jugoslovenskih cionista, pre svega na njihovim kongresima, bile su prisutne državne delegacije koje su u istupima svojih predstavnika davale podršku cionističkom pokretu. Decembra 1930. na Kongresu cionista Jugoslavije, održanom u Novom Sadu, bili su prisutni Radoslav Dunjić, ban Dunavske banovine, Svetimir Lentić, vrhovni inspektor, dr Branislav Borota, predsednik novosadske opštine. Dunjić, u svojstvu kraljevog zastupnika, obratio se skupu rečima: »Ja verujem da je put kojim vi idete prav, ali verujem i to da ćete pored vašeg rada na polju obnove Palestine uvek biti onakvi i ostati kao što ste dosad bili.«²⁵ Država je poseban podstrek cionističkom pokretu davala u Bačkoj i Banatu. Smatralo se da je cionizam pozitivno delovao na iskorenjivanje osećaja mađarskog nacionalizma kod mađarskih Jevreja: »Cionisti su dakle kidali sa politikom mađarskog nacionalizma i priznavali jevrejsku nacionalnu ideju, koja je našoj državi odlično pristajala i time je cionizam stvorio lojalne elemente za našu državu. Mađarski Jevreji ili oni, koji su ostali verni ideji velike Mađarske, nisu hteli ni da čuju na cionistički pokret i živili su u zategnutim odnosima sa cionistima.«²⁶

Kraljevska vlada je i u međunarodnim forumima pružala podršku zahtevima cionističkog pokreta. Vojislav Marinković, ministar inostranih poslova, 1930. godine u Društvu naroda u Ženevi, u toku debate o palestinskom mandatu, podržao je jevrejske zahteve. Kralj Aleksandar je primao u audijenciju vođe svetske cionističke organizacije prilikom njihovog boravka u Kraljevini, kao u slučaju Nahuma Sokolova 1928. godine, odnosno Menahema Usiškina dve godine kasnije.²⁷ U Palestini je po odobrenju kralja Aleksandra 1928. godine zasadena šuma »blaženopočivšeg kralja Petra«, a aprila 1935. osvećena je u Palestini »Gora kralja Aleksandra« kod Nazareta i položen kamen temeljac za spomenik u obliku kraljevih inicijala (pre toga su dobili »svoje« šume Balfur, Masarik, Vašington, Ajnštajn i belgijski kralj Albert).²⁸ Kraljevska vlada je otvorila u Jerusalimu i svoje konzularno predstavništvo.

²⁴ *Židov*, 16. oktobar 1918.

²⁵ AJ 38-405-596.

²⁶ AJ 14-118-430 (9-10); Fragment iz izveštaja jednog obaveštajnog oficira (verovatno iz Glavnog generalštaba – pri. aut.) upućenog šefu Državne tajne policije za B. B. B. u Subotici 18. novembra 1926.

²⁷ Freidenreich, c. b., p. 180.

²⁸ AJ 38-405-596 i 74-196-281.

NEBOJŠA POPOVIĆ

CIONISTIČKI POKRET U KRALJEVINI SRBIJI I KRALJEVINI SHS (JUGOSLAVIJI) 1902–1941.

Rezime

Cionizam, jevrejski nacionalno-politički pokret, nastao je krajem 19. veka među evropskim Jevrejima sa krajnjim ciljem da stvori jevrejsku nacionalnu državu u Palestini, postojbini Jevreja.

Začetak organizovanog cionističkog pokreta na južnoslovenskom prostoru nalazimo u akademskom društvu »Bar Giora«, koji su 1902. godine u Beču osnovali jevrejski studenti iz balkanskih zemalja. Prvo cionističko udruženje u Beogradu pojavljuje se 1905. godine pod imenom »Gideon«. U Kraljevini SHS već 1919. godine konstituisan je Savez cionista Jugoslavije sa sedištem u Zagrebu. Nosioci cionističkog pokreta u Kraljevini bili su pretežno mladi Jevreji iz aškenaskih sredina. U Beogradu i unutrašnjosti Srbije, uglavnom naseljenim sefardskim Jevrejima, organizovanje pokreta je teklo nešto sporije. Pokret uzima zamah 30-tih godina, neposredno podstaknut pojačanim delovanjem antisemita u pojedinim evropskim državama. Do kraja međuratnog perioda cionisti stvaraju najjaču organizovanu grupaciju unutar jugoslovenske jevrejske zajednice. Cionisti preuzimaju odlučujući uticaj u upravama većine jevrejskih opština, kao i u centralnoj instituciji jugoslovenskih Jevreja – Savezu jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije. Neposredno po završetku Prvog svetskog rata pokret je finansijski pomagalo četiri do pet hiljada prinosnika (»šekelista«), da bi pred početak Drugog svetskog rata preko deset hiljada jugoslovenskih Jevreja pomagalo cionistički pokret.

Organizovano delovanje cionističkog pokreta nisu ometale jugoslovenske državne institucije. Naprotiv, odnos jugoslovenske države prema cionizmu i cionističkom pokretu je bio blagonaklon, a povremeno je jugoslovenska državna politika iskazivala otvorenu podršku ovom pokretu i u međunarodnim forumima.

NEBOJŠA POPOVIĆ

ZIONISM IN THE SERBIAN KINGDOM AND IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1902–1941

Summary

Zionism, the Jewish national and political movement was formed towards the end of the 19th century with the purpose of creating a national state for the Jews in Palestine, the land of their origin.

The first traces of the Zionist movement in the south-Slavic region appeared in the academic society »Bar Giora«, founded in Vienna in 1902 by Jewish students from Balkan countries. The first Zionist association in Belgrade was formed in 1905 under the name »Gideon«. In 1919 the Zionist Association of

Yugoslavia was formed in the Kingdom of Yugoslavia with its center in Zagreb. The founders of the Zionist movement in the Kingdom of Yugoslavia were mainly young Jews from Ashkenazi quarters. In Serbia, both in Belgrade and in the provinces, inhabited mostly by Sephardic Jews, the movement's organization developed more slowly. It became more active in the thirties, prompted by a rise in anti-Semitism in several European countries. Towards the end of the period between the two world wars the Zionists represented the strongest organized group within the Yugoslav Jewish community. They proceeded to take over leading positions in the majority of Jewish communities as well as in the central institution of Yugoslav Jews – the Association of Jewish Religious Communities of the Kingdom of Yugoslavia. Immediately following the end of World War One, the movement was being sponsored by four to five thousand Yugoslav Jews whose number grew to over ten thousand just before the Second World War.

Yugoslav government institutions did not hinder the organized activity of the Zionist movement. On the contrary, the attitude of the Yugoslav government was generally benign and was sometimes openly supportive of this movement at international meetings.

MIRA RADOJEVIĆ
Asistent, Filozofski fakultet
Beograd, Ćika Ljubina 18–20

SRPSKO-HRVATSKI SPOR OKO VOJVODINE 1918–1941.

Originalan naučni rad

UDK: 949.711.3 »1918/1941«
UDK: 323.1 (=861/=862) (497.113)

ABSTRACT: Sukob Srba i Hrvata oko Vojvodine, čiji početak nalazimo već u revoluciji 1848–49. godine u kojoj je postavljeno pitanje pripadnosti Srema, pojava je vekovnog trajanja. U periodu Kraljevine Jugoslavije moguće ju je posmatrati kao deo tadašnjeg srpsko-hrvatskog razmimoilaženja oko oblika državnog uređenja, ali i kao deo odnosa između Srbije i srpskih »prečanskih« krajeva. Rad je pisan na osnovu arhivske građe, štampe i literature.

U dugoj istoriji srpsko-hrvatskih odnosa, prepunoj teških sporova, dramatičnih i tragičnih zbivanja, zabeleženo je da je prvi međusobni sukob, barem u novije vreme, izbio zbog Srema – pored Banata, Bačke i Baranje sastavnog dela Vojvodine. Pitanje pripadnosti Srema otvoreno je u revoluciji 1848–49. godine i ostalo nezatvoreno do današnjih dana. Sledeći svoje davne težnje s kraja 17. veka za dobijanje političke autonomije, Srbi iz južne Ugarske su u maju 1848. doneli odluku o proglašenju »Srbske Vojvodine«¹, čiju je teritoriju trebalo da čine »Srem s Granicom, Baranja, Bačka s Bečejskim dištriktom i Sajkaškim bataljonom i Banat s Granicom i Dištriktom kikindskim«. Na »temelju slobode i savršene jednakosti« ona bi stupila u »politični savez« s Trojednom Kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.² Prihvatajući ponuđeni savez, hrvatski sabor je, međutim, naglasio da se sremska županija, obnovljena 1745. godine, s varadinskog graničarskog regimentom »smatra kao cjeloviti dio trojedne kraljevine, i da će ih kao svoje suprot svakomu, makar kojega protivnika nasrtanju

¹ Po mišljenju prof. M. Ekmečića, srpski narod u Ugarskoj je sa svojim »moćnim manastirima«, školama i više od svega – svešču o političkoj celini, »bez prestanka vapio« za političko-administrativnom autonomijom. U svim zahtevima za njeno dobijanje Srbi od 1690. »bečkim carevima dosaduju stalno istom žalbom da su oni narod kome su oteta politička prava« (M. Ekmečić, *Istorijski koren i socijalna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku*, »Jugoslovenski istorijski časopis« (JIČ), br. 1–4, 1989, str. 19). Sažet prikaz srpskih zahteva za sticanje političke autonomije na prostoru južne Ugarske u periodu 1690–1919. videti u: Č. Popov – J. Popov, *Autonomija Vojvodine – srpsko pitanje*, Sremski Karlovci 1993, str. 12–18.

² S. Gavrilović, *Srbi u revoluciji 1848–1849*, »Istorija srpskog naroda«, knj. V–2, Beograd 1981, str. 62. Navedeni rad jedan je od najnovijih o Srbima južne Ugarske u revoluciji 1848–49. Isti autor dao je iscrpan kritički prikaz historiografije o ovom problemu: *Naša posleratna historiografija o revoluciji 1848–49. u Vojvodini*, JIČ, br. 1, 1964, str. 71–98.

krepmo čuvati i braniti«. ³ Ne želeći da se u korist Srpske Vojvodine odreknu Srema, Hrvati su, po rečima Jaše Ignjatovića, Srbima davali »orakulske odgovore«: »Vaše želje su i naše želje; naše želje su i vaše želje. To jest i Srbi hoće Srem, a i Hrvati hoće Srem«. ⁴ Srem je tako postao predmet spora između dva naroda, otvaran u narednih vek i po nekoliko puta i produbljan drugim, ne manje ozbiljnim razmimoilaženjima.

U događajima koji su označili kraj revolucije, Beč je, prividno nagradujući Srbe za pokazanu vernost, Patentom cara Franje Josifa od 18. novembra 1849. proglasio osnivanje Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata, u čijim su se granicama našli Bačka bez Šajkaškog graničarskog bataljona, Banat, takođe bez graničarskih područja na jugu, a od Srema samo iločki i rumski srez. Preostala teritorija Srema, ne računajući Vojnu granicu, pripala je Hrvatskoj, uprkos mišljenju ministara predsednika kneza Feliksa Svarcenberga, koji je na osnovu izrazite brojne prevlasti Srba u Sremu »posebno naglasio da predeo koji u svom sastavu ne bi imao Srem ne bi se smeo nazvati Srpskom Vojvodinom«. ⁵

Nakon jedanaest godina postojanja, objavljivanjem carskog rešenja 27. decembra 1860, Vojvodstvo Srbije i Tamiškog Banata je ukinuto; iločki i rumski srez pripojeni su Trojednoj Kraljevini, a ostali krajevi Ugarskoj. U vreme razvojačenja Vojne krajine, 1881. godine, u sastav građanske Hrvatske ušao je i njen sremski deo, te je sremsku županiju od tada činila celokupna teritorija Srema od Vukovara do Zemuna. Takvo stanje trajalo je nepromenjeno sve do 1918. godine i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Sastavnim delom prve jugoslovenske države Banat, Bačka i Baranja postali su na osnovu odluke Velike narodne skupštine, održane u Novom Sadu 25. novembra 1918, o priključenju pokrajine Kraljevini Srbiji⁶, a Srem kao deo Hrvatske. Sremski Srbi su, međutim, 24. novembra 1918. u Rumi održali Zbor izaslanika narodnih veća Srema i doneli rezoluciju kojom su se založili za jedinstvenu i demokratski uređenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karadorđevića. Ukoliko Narodno vijeće u Zagrebu kao politički predstavnik Države Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno jugoslovenskih pokrajina Austro-Ugarske »ne bi što pre ostvarilo jedinstvenu zajedničku vladu nove jugoslovenske države sa sedištem u Beogradu«, zastupnici iz Srema bi se odlučili za njegovo »neposredno prisajedinjenje« Kraljevini Srbiji.⁷

I pored te rezolucije, ostala je činjenica da je Srem u trenutku stvaranja države bio deo Hrvatske i to je u celom međuratnom periodu imalo ne malu težinu. Da je Srem nešto drugo od ostalih delova Vojvodine videlo se i po tome što su i srpski političari najčešće govorili i pisali »Vojvodina sa Sremom«. Tako su činili i oni koji su smatrali da pokrajina prirodno i nužno obuhvata i ovu oblast. U dugim i iznurujućim državno-pravnim raspravama i srpsko-hrvatskim sukobljavanjima, u kojima je mlada država iscrpljivala snagu, hrvatska je strana uporno isticala svoje državno-istorijsko pravo na Srem, ucenjujući sagovornike iz

³ Navedeno prema: V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd 1988, str. 83–84.

⁴ Navedeno prema: D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, knj. III, Matica srpska, Novi Sad 1990, str. 273.

⁵ V. Krestić, n. d., str. 84.

⁶ B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – Ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, knj. I, Beograd 1987, str. 70.

⁷ S. Jovanović, *Priključenje Vojvodine Kraljevini Srbiji, odnosno Kraljevini SHS*, Grada, »Godišnjak Istorijskog muzeja Vojvodine«, Novi Sad 1991, str. 149; Č. Popov–J. Popov, n. d., str. 19. Nekoliko dana ranije, 20. novembra, delegacija Rume i Mitrovice zahtevala je od regenta Aleksandra »da se Srem odmah prisajedini Srbiji« (D. Popov, *Srpska štampa u Vojvodini 1918–1941*, Novi Sad 1983, str. 23).

protivničkog srpskog tabora zahtevom da njeno odricanje od Srema i njegovo uključivanje u Vojvodinu bude praćeno autonomijom pokrajine. Pitanje Vojvodine je u tim raspravama bilo slično pitanju Bosne i Hercegovine. Obe pokrajine bile su nacionalno mešovite i ni u jednoj nije bilo natpolovične premoći jednog od naroda. U oba slučaja državno-pravno rešenje zavisilo je od sporazuma Srba i Hrvata, pre svega njihovih nacionalno-političkih centara u Beogradu i Zagrebu. I za jednu i za drugu pokrajinu predlagani su deoba između srpske i hrvatske jedinice, plebiscitarno odlučivanje o priključenju jednoj ili drugoj, kao i autonomija, odnosno status pravnopravan drugim eventualno formiranim autonomnim ili federalnim jedinicama. Pitanje Vojvodine imalo je i svoje osobenosti, tim pre što ju je naseljavalo više nacija – Srbi, Hrvati, Bunjevci, Mađari, Nemci, Rumuni, Slovaci, Rusini... Po takvoj izmešanosti mnogih naroda na jednoj maloj teritoriji bilo je to, kako je u jednom predavanju primetio dr Mirko Kosić, sociolog i prvak Radikalne stranke, jedno od najinteresantnijih područja, kakvih je u svetu zbilja malo. Kao slični mogu se navesti jedino Baltik, Bukovina, »Prednja« Azija...⁸ Sa posebnog srpskog stanovišta, pitanje Vojvodine uključivalo je najdelikatnija unutar-srpska nacionalna pitanja, otvorivši spor oko toga da li najbogatija srpska pokrajina treba da prvenstveno brine o svojim pokrajinskim ili o opštim srpskim interesima. Ista dilema radala je i druga pitanja, koja se nisu ticala samo Vojvodine već i drugih srpskih prostora sa teritorija bivše Austro-Ugarske – kakve su njihove obaveze i prava prema matici i matice prema njima, te da li su bliži tzv. »prečanskim« krajevima sa kojima su tamošnji Srbi mnogo duže živeli zajedno nego sa Srbijom, koja je za vojvodansku omladinu, po rečima subotičkog profesora i radikalskog prvaka Alekse Ivića, vazda bila »zemlja snova i nada«.⁹ U vremenu u kome su Srbi »iz preka« i Srbi iz Srbije počeli da bliže upoznaju jedni druge vekovni odvojeni život jednog rasutog naroda rađao je i druge nedoumice. Već u jesen 1918, kada su u Vojvodini povedeni ozbiljniji razgovori o njenom otepljenju od Ugarske i uključenju u jugoslovensku državu, vojvodanski Srbi delili su se oko pitanja da li treba da se direktno pripoje Kraljevini Srbiji ili da u novu državu stupe sa Narodnim vijećem SHS. »Srpska vlada danas jeste, sutra nije«, smatrao je Vasa Stajić, »a misao narodnog jedinstva je postojala pre vlade pa će je i preživeti«. Jaša Tomić, vođa vojvodanskih radikala, izneo je, međutim, drugačiju, često citiranu metaforu: »Hoćemo da obučemo prvo srpsku košulju, jer nam je ona najbliža, a posle toga zaogrnućemo se plaštom jugoslovenskim«.¹⁰ To je mišljenje prevagnulo i Velika narodna skupština jednodušno je prihvatila da ujedinjenje ide preko Beograda. »Kada se sastala skupština«, napisao je J. Tomić godinu dana kasnije, »bilo je nemoguće i pomisliti, da se izusti i reč protiv glavnog predloga«.¹¹ »Jugoslovensku varijantu« pripisao je idejama dela srpske inteligencije u Vojvodini, tvrdeći da je narod od nje bio daleko, čemu je dokaz dala i skupštinska odluka.¹²

Ustavotvorna debata o karakteru državnog uređenja – nastavak diskusija vođenih o istom pitanju tokom rata, pokazala je neslaganje između stavova srpskih političara na jednoj i hrvatskih na drugoj strani. Položaj Vojvodine nije razmatran nezavisno od celine problema, ali je imao svoje specifičnosti, a vreme-

⁸ M. Kosić, *Vojvodina danas i sutra*, »Trgovački glasnik«, 13. mart 1940.

⁹ A. Ivić, *Vojvodina i Srbija*, »Srpska riječ«, 29. februar 1940.

¹⁰ Navedeno prema: L. Rakić, *O ulasku Vojvodine u zajedničku jugoslovensku državu 1918. godine*, JIČ, br. 1–4, 1989, str. 122.

¹¹ J. Tomić, *S kim ćemo i kuda ćemo?*, Novi Sad 1919, str. 30.

¹² J. Tomić, *Krajnje je vreme da se razumemo*, Novi Sad 1919, str. 4.

nom je – jačanjem krize u srpsko-hrvatskim odnosima, dobijao na težini, ostajući zavistan od međusobnog sporazuma Beograda i Zagreba. Politička volja vojvodanskog stanovništva postojala je kao činilac manje važnosti.

Polazeći od ideje etničkog jedinstva – troimenog ili troplemenog naroda, na kojoj je građena zajednička država, većina srpskih političara predlagala je centralističko državno uređenje, bez plemenskih i pokrajinskih autonomija. Uverena da je razgraničenje između Srba i Hrvata gotovo neizvodljivo, suprotstavljala se svim (kon)federalističkim zahtevima najviše zbog nemogućnosti da se posle podnetih srpskih žrtava za oslobođenje i ujedinjenje Srba svi Srbi nadu u okviru jedne federalne jedinice. Insistiranje na unitarno-centralističkim rešenjima imalo je kompromisnu varijantu u opredeljenjima Radikalne stranke Nikole Pašića i isključivu u programu Demokratske stranke Ljubomira Davidovića, koju je u tom pravcu naročito usmeravao Svetozar Pribičević, prva politička ličnost među Srbima »prečanima«. ¹³ Savez zemljoradnika Jovana M. Jovanovića Pižona, treća pretežno srpska stranka, takođe se zalagao za jedinstvenu državu, ali se kao manja partija, programski više okrenuta socijalnim i ekonomskim pitanjima, nije toliko isticao u državnopravnim raspravama. ¹⁴

U redovima radikala pojavio se izdvojeni predlog uglednog partijskog prvaka Stojana Protića o očuvanju plemenskih posebnosti i decentralizaciji države njenom podelom na devet pokrajina sa zakonodavnom i izvršnom vlašću, pored odgovarajuće centralne. Prema ovom predlogu, Srem i Bačka činili bi jednu, a Banat drugu pokrajinu. ¹⁵ Ne dobivši širu stranačku podršku, taj je ustavni nacrt bio osuđen na neuspeh. U Vojvodini je, međutim, zbog već ispoljavanog ekonomskog nezadovoljstva i želje dela Vojvodana da pokrajina preko autonomije sačuva svoju osobenost, imao izvesnu podršku. ¹⁶

Odstupanje od preovladajućih gledišta srpskih stranaka ispoljila je i Jugoslovenska republikanska stranka Ljubomira Stojanovića, koja je okupljala istaknute srpske naučnike i političare, ali njen uticaj nije bio velik. Stranački šef se u pismu Jovanu Cvijiću, 11. septembra 1918, založio za saveznu državu u kojoj bi jedne od federalnih jedinica bile Hrvatska sa Slavonijom i Sremom i Bačka sa Banatom. ¹⁷

Nasuprot idejama unitarizma–centralizma stajali su zahtevi za uvažavanje istorijskih, nacionalnih i drugih posebnosti, od kojih su polazili predlozi o federacijama i autonomijama, za koje se zalagala većina hrvatskih i deo slovenačkih i muslimanskih političara.

U svom nacrtu ustava Josip Smodlaka je predložio podelu na 12 samoupravnih pokrajina, uz mogućnost njihove deobe ili spajanja. Jedna od njih bila bi Vojvodina sa Novim Sadom kao glavnim gradom. Odbacujući tzv. »istorijske granice«, on je zanemario i hrvatsko državno-istorijsko pravo na Srem, a njegovo prirodno mesto video u Vojvodini, deleći ga na pet župa: Fruškogorsku, Krušedolsku, Podlušku, Mitrovičku i Šidsku. Za Vojvodinu je napisao da je to »najnovija srpska stečevina«. ¹⁸

¹³ *Program Radikalne stranke*, »Samouprava«, 6. oktobar 1920; *Program Demokratske stranke*, Beograd 1921, str. 3–5.

¹⁴ *Program Saveza zemljoradnika*, treće izdanje, Beograd 1922, str. 4.

¹⁵ S. Protić, *Nacrt ustava*, Beograd 1920, str. 2; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 98–102.

¹⁶ Više: Lj. Čirić-Bogetić, *Odjek političke akcije Stojana Protića kod vojvodanskih radikala 1920–1923*, »Zbornik za istoriju«, br. 24, 1981, str. 105–136; R. Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, Novi Sad 1995, str. 34–37; Đ. Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, Beograd 1995, str. 122–124; 266–267.

¹⁷ B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 111–114; Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije 1914–1920*, Beograd 1986, str. 262–263.

¹⁸ J. Smodlaka, *Nacrt Jugoslovenskog Ustava*, Zagreb–Beograd 1920, str. 13–15, dodatak I i II.

Hrvatska pučka seljačka stranka, odnosno Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića, pobjednik na izborima za Ustavotvornu skupštinu u Hrvatskoj i nosilac zahteva za puno priznavanje hrvatske nacionalne, državne i istorijske posebnosti, oformila je u godinama 1918–1922. svoj projekat dvojne jugoslovenske države, odnosno konfederacije Srbije i Hrvatske. Makedonija bi bila spojena sa Srbijom, a Slavonija, Međumurje i Dalmacija sa Hrvatskom. Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Slovenija plebiscitom bi odlučile kojoj bi od ovih država pristupile i u kom odnosu.¹⁹ Koncept HRSS, koja se 1925. godine odrekla republikanstva u svom imenu, nije ostajao nepromenjen, poznajući, zavisno od trenutnih političkih prilika i odnosa sukobljenih snaga, više modaliteta.

Kao jedna od šest federalnih jedinica, ali bez Srema, Vojvodina je planirana i u nacrtima Narodnog i Jugoslovenskog kluba, koji su u Privremenom narodnom predstavništvu okupljali više hrvatskih i slovenačkih stranaka.²⁰

Prevagom zagovornika jedinstvene države Vidovdanski ustav iz 1921. godine ozakonio je unitarno-centralistička rešenja. U njihovoj realizaciji jedan od najvažnijih koraka bilo je donošenje Zakona o podeli zemlje na oblasti, kojim bi bilo sprečeno jačanje »pokrajinskih ideja« i »plemenskih svesti«.²¹ Uredbom o podeli zemlje na oblasti, donetom 26. aprila 1922, Kraljevina SHS podeljena je na 33, a Vojvodina na četiri oblasti. Sremska županija i grad Zemun činili su Sremsku oblast sa sedištem u Vukovaru. U Bačku oblast, čije je sedište bilo u Novom Sadu, ušle su Baranja i gotovo cela Bačka, odnosno bačka županija sa gradovima: Novi Sad, Sombor i Subotica, kao i kaćska i opasovačka opština titel-skog sreza. Preostali deo Bačke – srezovi: Senta, Stari Bečej, Žabalj i Titel i gradovi: Stara Kanjiža, Senta i Stari Bečej – bili su u sastavu Beogradske oblasti, sa sedištem u Beogradu, u čijem je okviru bilo i više banatskih srezova i gradova: Pančevo sa gradom Pančevo, Kočanica, Veliki Bečkerek sa gradom, Turski Bečej, Čenej, Žombolja, Velika Kikinda sa gradom i Turska Kanjiža. Ostatak Banata – kovinski, belocrkvanski, vršački, alibunarski, zičifalvanski i itebejski srez sa gradovima Vršac i Bela Crkva, pripao je Podunavskoj oblasti sa sedištem u Smederevu.²²

¹⁹ S. Radić, *Politički spisi*, priredio Z. Kulundžić, Zagreb 1971. O dualizmu, kao »idealu hrvatske buržoazije«: B. Hrabak, *Dvojna jugoslovenska država – ideal hrvatske buržoazije 1914–1935*, »Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine«, Zbornik radova, Beograd 1989, str. 217–237.

²⁰ S. Jovanović, *Ustav Narodnog kluba*, »*Sabrana dela Slobodana Jovanovića*«, knj. 11, Beograd 1991, str. 393–398; S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1924, str. 40–45; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 107–111. Suprotstavljajući se ovom, kao svim drugim predlozima koji su u osnovi imali podelu zemlje na tzv. »istorijske pokrajine«, Lj. Jovanović je u ime Radikalnog kluba izjavio da je to »nasleđe« ili »trag austrijanstva«, podsećajući da se Hrvatska »kao krunovina austrijska tek u pozno vreme protegla... i došla do Zemuna«. Za Vojvodini je pitao »kakva je to jedinica 'izrasla iz života narodnog'« i odgovorio: »Gospodo, ona je u toliko naša jedinica u koliko je u Vojvodini i pod Čarnojevićem i posle njega a i ranije, prenošena odavde s juga ideja srpske državne samostalnosti i nezavisnosti. Ali, gospodo, ta ideja ne znači samostalnost prema omeve jugu, ona znači samostalnost samo prema Pešti i prema Madarima... mislim da nije potrebno da ulazim u analizu, zašto Srbi preko Save i Drine nisu zadovoljni, ako bismo hteli da ostanu i dalje pod nasledima iz staroga okvira, i zašto oni zbilja smatraju da se pokrajine o kojima govorimo ostatci okvira ili nekakvi okvirčići...« (Isto, str. 144–147).

²¹ Đ. Stanković, *Administrativna podela Kraljevine SHS*, »Istorijski glasnik«, br. 1–2, 1981, str. 33–46; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, str. 139–154.

²² »Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, br. 92, 28. april 1922; »Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca«, Almanah, I, (1921–1922), Zagreb 1923, Suplement XXIX–XXX.

Ovakvom podelom Vojvodina je »od svih istorijskih zemalja... bila najviše integrisana sa područjima predratne Srbije« i »najjače parcelizirana«. Administrativno, ekonomsko i saobraćajno vezivanje njenih delova »za delove predratne Srbije očigledno je proizilazilo iz namera da se ti krajevi što jače integrišu u jednu celinu«. ²³

I pored donošenja Uredbe, stara administrativna podela je u nekim krajevima zadržana sve do 1925. godine. Na drugoj strani, sprovođenje Uredbe nije prekinulo rasprave o državnom uređenju. Ustavotvorna debata, polarizacije oko ustavnih rešenja i administrativne podele zemlje pokazivale su ozbiljnost međunacionalnog i političkog sučeljavanja oko suštinskih pitanja države u nastanku. Vojvodina je postajala jedan od glavnih razloga sukoba, čemu su doprinosile mnoge pokrajinske osobenosti: istorijske, nacionalne, ekonomske... Već u vreme donošenja Ustava, a naročito u godinama u kojima je tražena njegova revizija, pitanje Vojvodine u Zagrebu je postavljano sa rano uočenom namerom da se razbije srpski front, izvrši pritisak na »Srbijance« i iskoriste ekonomska i politička nezadovoljstva u pokrajini. Prema pisanju dela hrvatske štampe i izjavama hrvatskih prvaka, Vojvodina je bila »posebna istorijska zemlja«, a Hrvatska se prostirala do Zemuna. Takvu tvrdnju S. Radić je izrekao već 1900. godine, u prvim susretima sa predstavnicima vlade Kraljevine Srbije²⁴, ne pokazujući ni docnije da je promenio mišljenje. U istom smislu Josip Predavec je izjavio da u Sremu živi 46% Srba, 28% Nemaca i Mađara i 26% Hrvata, ali da je to »stara i neprijeporna djedovina Hrvata, i dio hrvatske domovine« u kojoj su »Srbi baš kao i ovi drugi doseljenici«. ²⁵ U govoru održanom u Hrvatskom sokolu, posle skupštine u Vukomeru, aprila 1923, dr Vlatko Maček, budući naslednik S. Radića na čelu Hrvata, kazao je kako se »ideja hrvatstva proširila... od Mure do Crne Gore, od Jadranskog mora do Zemuna«. ²⁶ Bile su to one granice Velike Hrvatske koje je iscrtao prvi Hrvatski katolički kongres, održan u Zagrebu 1900. godine. ²⁷ Po Vojvodini, osobito u Sremu, HRSS je nastojala da proširi mrežu svojih organizacija i zadobije pristalice među čitavim stanovništvom. U leto 1922. godine S. Radić je izjavljivao da će na budućim skupštinskim izborima HRSS upravo u Vojvodini dobiti najveći broj poslanika, jer Hrvati u njoj imaju većinu i »osećaju jedno sa Zagrebom, kao srcem hrvatstva«. ²⁸ V. Maček se, pak, nadao kako će za HRSS pored Hrvata glasati i Mađari, Nemci, Rumuni, Slovaci i Rusini, pa čak i Srbi republikanci. ²⁹

Agitacija HRSS u Vojvodini izazivala je oštro reagovanje srpskih stranaka i njihove štampe. Prvak Demokratske stranke i subotički poslanik Milan Grol, izabran na skupštinskim izborima 1925. godine, posebno je kritikovao nastojanje S. Radića da »u znaku opkoljavanja Beograda« pridobije i iskoristi nacionalne manjine. »HSS kupi Nemce, Mađare i druge manjince«, pisao je, »koji preko te

²³ Đ. Stanković, *Administrativna podela Kraljevine SHS*, str. 43–44.

²⁴ Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, str. 17.

²⁵ Isto, str. 65.

²⁶ B. Murgić, *Dr Vlatko Maček – vođa Hrvata*, Zagreb s. a., str. 34.

²⁷ M. Ekmečić, n. d., str. 29.

²⁸ *Jedinstvo*, 17. avgust 1922; B. Hrabak, *Vojvodanski demokrati o hrvatskom pitanju i o prilikama u Hrvatskoj 1918–1928. godine*, »Zbornik« Historijski institut Slavonije i Baranje, br. 1, Slavonski Brod 1981, str. 24.

²⁹ *Jedinstvo*, 7. septembar 1924; B. Hrabak, *Vojvodanski demokrati o hrvatskom pitanju i prilikama u Hrvatskoj 1918–1929. godine*, str. 36.

stranke učestvuju u čisto internoj raspi između Hrvata i Srba. Ta opaska vredi za Radićevu politiku prema ne-Srbima u celoj državi, ali se ona naročito ozbiljno reflektuje na prilike Vojvodine. S obzirom na raspored nacionalnosti, svoju prošlost i svoje relativno bogatstvo, Vojvodina predstavlja najosetljiviji teren za državnu politiku. Radić to neće da vidi, nego tera svoj goli interes i izaziva sve više nepoverenje i stvara konfliktnu atmosferu.«³⁰

U mnoštvu izjava S. Radića, neretko protivrečnih, stav prema Vojvodini bio je uglavnom dosledan, održavajući stalnu hrvatsku zainteresovanost za njen položaj, neodstupanje od tvrdnje da je Srem deo Hrvatske i zahtev da preostala teritorija pokrajine plebiscitom odluči o svojoj sudbini. Ideja o plebiscitu u Vojvodini više je puta isticana, ali je uz nju, kao moguće i za Hrvate vrlo prihvatljivo rešenje, postavljan i zahtev da severna pokrajina bude jedna od nekoliko ravnopravnih državnih jedinica.

Nakon skupštinskog atentata na S. Radića i druge hrvatske poslanike (20. juna 1928), HSS je 1. avgusta, na dan sazivanja iste skupštine, zajedno sa Samostalnom demokratskom strankom (SDS) S. Pribičevića, sa kojom se 1927. godine udružila u Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), izdala rezoluciju kojom je, pored ostalog, zahtevala novo državno uređenje. Kakvo bi ono trebalo da bude, nije precizno rečeno. Formulacija o osiguranju pune ravnopravnosti istorijsko-državnih i narodno-političkih individualiteta ostavljala je prostor različitim interpretacijama.³¹ V. Maček, najpre zamenik ranjenog S. Radića, a potom i njegov naslednik, i S. Pribičević davali su drugačije izjave. Šef HSS govorio je i o personalnoj uniji Srbije i Hrvatske i o sedam »potpuno suverenih pokrajina koje će državi davati tek ono, što joj je neophodno potrebno da postoji, ali ništa više.«³² S. Pribičević se u to vreme izjašnjavao protiv centralizma, ali ne i za federalizam, a naknadno pisao da je SDK tada tražila saveznu državu istorijskih i narodnih individualnosti, odnosno federaciju Vojvodine, Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Slovenije.³³

O podeli države na istih sedam saveznih jedinica, sa zakonodavnom i izvršnom vlašću, V. Maček je govorio kralju Aleksandru u audijenciji 4. i 5. januara 1929, neposredno pred proglašenje kraljeve lične vladavine. Prema sećanjima S. Pribičevića, kralj je posle sastanka sa šefom HSS »jednom bivšem predsedniku vlade izjavio: da je Maček postavio tako neumerene zahteve da je povukao granice Velike Hrvatske tako da dopiru do kapija Beograda, do Zemuna, i da je za takvu Hrvatsku tražio granice od Zemuna do Kotora«. Sam S. Pribičević je negirao kraljevu izjavu, tvrdeći da u toku audijencije »nisu povlačene granice raznih autonomnih jedinica. Govoreno je u najopštijim linijama«, a V. Maček je, objašnjavajući »razlike u shvatanjima između Srbijanaca i stanovnika bivše Austro-Ugarske... samo naglasio da se već u Zemunu nailazi na mentalitet različit od beogradskog. I to je bilo sve.«³⁴ Međutim, u svojim uspomenu i Ivan Meštrović je napisao kako mu je kralj »pripovijedao« da je V. Maček za

³⁰ *Narod*, 29. maj 1929; B. Hrabak, *Vojvodanski demokrati o hrvatskom pitanju i o prilikama u Hrvatskoj 1918–1928*. godine, str. 46.

³¹ S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1953, str. 85; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1969, str. 288–289; Lj. Boban, *Zagrebačke punktacije*, »Istorija XX veka«, Zbornik radova, IV, Beograd 1962, str. 312.

³² Isto, str. 314.

³³ S. Pribičević, n. d., str. 86, 131.

³⁴ Isto, str. 92–94.

hrvatsku jedinicu tražio »cijelu Trojednicu s Bokom Kotorskom, te Srijem s Zemunom. Ja dabome, ne bih to ni u snu prihvatio«, primetio je kralj.³⁵

Ne prihvativši zahteve za decentralizaciju i odabravši svoj put, kralj Aleksandar je objavio šestojanuarski manifest, pokušavajući potom da politikom dekretovane nacionalne nivelacije učvrsti državne temelje. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, donetim 3. oktobra 1929, promenjen je službeni naziv države u Kraljevina Jugoslavija, a njen prostor podeljen na devet upravno-teritorijalnih celina – banovina: Dravsku, Savsku, Vrbasku, Primorsku, Drinsku, Zetsku, Dunavsku, Moravsku i Vardarsku. I ovom administrativnom podelom Vojvodina je integrisana sa delovima Srbije. Od Baranje, Bačke, Banata, većeg dela Srema i najvećeg dela Šumadije sa donjim Pomoravljam obrazovana je Dunavska banovina sa sedištem u Novom Sadu. Pet sremskih srezova – Županja, Vinkovci, Vukovar, Sid, Ilok i Sremska Mitrovica, pripalo je Drinskoj banovini sa sedištem u Sarajevu. Zemun i Pančevo pripojeni su Upravi grada Beograda, a Petrovaradin, koji je do tada imao svoju posebnu opštinu, priključen opštini Novi Sad kako bi u njoj bio povećan procenat slovenskog stanovništva. Članom 83. »septembarskog« Ustava (1931) srezovi Vukovar, Vinkovci i Županja predati su Savskoj banovini sa sedištem u Zagrebu, a mitrovički i šidski srez ušli u sastav Dunavske banovine.³⁶

Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931, obavljenom na osnovu veroispovesti, u Vojvodini sa istočnim Sremom – bez srezova u Savskoj banovini, živelo je 1.625.382 stanovnika. Najviše je bilo rimokatolika – 742.998 (45,7%), potom pravoslavnih – 674.560 (41,5%), evangelista – 161.822 (10,0%) i pripadnika ostalih veroispovesti – 46.002 (2,8%). Struktura sastavnih delova pokrajine bila je neujednačena. U Banatu i Sremu natpolovičnu većinu stanovništva činili su pravoslavni, a u Bačkoj i Baranji rimokatolici.

Verska struktura stanovništva Vojvodine

oblasti	pravoslavni	rimokatolici	evangelisti	ostali	ukupno
Banat	321.262 57,0%	196.087 34,8%	37.179 6,6%	8.932 1,6%	563.460 100,0
Bačka	196.103 25,0%	459.610 58,6%	95.792 12,2%	33.393 4,2%	784.898 100,0
Baranja	11.314 21,4%	35.135 66,5%	5.745 10,9%	652 0,2%	52.846 100,0
Istočni Srem	145.881 65,1%	52.166 23,3%	23.106 10,3%	3.025 1,3%	224.178 100,0
Ukupno:	674.560 41,5%	742.998 45,7%	161.822 10,0%	46.002 2,8%	1.625.382 100,0³⁷

³⁵ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, str. 188.

³⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 233, 5. oktobar 1929; *Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine*, Beograd 1931.

³⁷ »Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine«, knj. II, *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938, str. 46–61; M. S. Radovanović, *Stanovništvo Dunavske banovine*, »Srpski književni glasnik« (SKG), br. 5, 1. mart 1941. str. 384–389.

U zapadnom Sremu, čiji su srezovi Vukovar, Vinkovci i Županja uključeni u Savsku banovinu, verska struktura stanovništva bila je sledeća:

Verska struktura stanovništva zapadnog Srema

srezovi i gradovi	pravoslavni	rimokatolici	evangelisti	ostali	ukupno
Vinkovci	4.727	27.034	2.323	741	34.825
Vinkovci, grad	2.080	9.544	775	868	13.267
Vukovar	18.011	14.622	1.670	2.171	36.474
Vukovar, grad	2.189	8.073	162	438	10.862
Županja	2.182	31.534	443	560	34.719
Ukupno:	29.189 22,43%	90.807 69,77%	5.373 4,13%	4.778 3,67%	130.147 100,0 ³⁸

Kako verska opredeljenost nije odgovarala nacionalnoj pripadnosti, Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije raspolagao je podacima o maternjem jeziku popisanog stanovništva, koji pružaju nešto precizniju sliku njegove strukture. Posmatrana po sastavnim oblastima i srezovima ta je slika bila ovakva:

Srez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski			ostali slovenski	mađarski	nemački	rumunski	ostali neslovenski	
	pravoslavni	rimokatolički	ostali						
Pančevo, srez	14.885	1.519	78	2.092	3.133	15.945	9.148	284	47.084
Pančevo, grad	10.231	647	144	984	1.604	7.568	231	680	22.089
Kovin	18.431	249	216	871	4.838	7.376	4.333	652	36.973
Bela Crkva, srez	20.437	202	187	949	791	4.293	6.991	683	34.533
Bela Crkva, grad	2.714	233	28	1.305	395	4.373	458	151	9.657
Vršac, srez	11.982	320	48	2.086	4.920	7.465	11.580	315	38.716
Vršac, grad	12.523	806	69	563	2.725	11.639	470	616	29.411
Veliki Bečkerek, srez	20.932	784	214	4.030	10.320	16.771	9.186	645	62.882
Veliki Bečkerek, grad	12.472	1.055	79	1.261	8.676	7.482	190	1.616	32.831
Velika Kikinda, srez	16.422	319	118	73	7.548	5.446	51	235	30.212
Velika Kikinda, grad	15.531	581	83	543	5.186	5.583	164	729	28.400
Jaša Tomić	20.483	393	37	398	9.314	14.243	288	682	45.838
Kovačica	24.081	1.129	287	9.885	5.288	1.665	4.872	619	47.826
Nova Kanjiža	15.314	147	73	476	15.096	1.059	77	417	32.559
Novi Bečej	32.275	126	211	482	12.062	750	31	442	46.379
Alibunar	15.418	889	31	1.135	2.362	6.923	14.214	460	41.432
BANAT	264.138	9.399	1.903	27.133	94.258	118.581	62.284	9.226	586.922

³⁸ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, str. 10.

S rez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski				ostali slovenski	mađarski	nemački	ostali neslovenski	
	svoga	pravoslavni	rimokatolički	ostali					
Titel	18.137	17.119	857	161	189	3.482	3.865	132	25.805
Žabalj	21.526	21.143	99	284	2.443	4.742	1.522	285	30.518
Stari Bečej	25.209	24.357	699	153	387	30.739	773	866	57.974
Novi Sad, srez	18.976	18.372	375	229	17.420	10.814	13.725	553	61.488
Novi Sad, grad (bez Petrovaradina)	26.555	21.660	4.473	422	4.230	15.542	7.329	3.716	57.372
Kula	8.371	6.683	559	1.129	9.772	7.372	27.495	469	53.479
Bačka Palanka	14.374	11.994	2.115	265	2.752	1.764	23.084	682	42.656
Subotica	53.578	9.081	44.279	218	1.195	38.958	2.285	4.042	100.058
Senta, srez	9.562	8.619	893	50	1.004	29.624	246	628	41.064
Senta, grad	4.561	4.181	357	23	109	25.540	185	1.576	31.969
Stara Kanjiža	2.129	1.983	144	2	48	16.590	64	277	19.108
Bačka Topola	10.572	7.614	2.835	123	1.430	40.836	6.637	692	60.167
Sombor, srez	40.214	22.326	17.740	148	619	23.239	33.591	1.806	99.469
Sombor, grad	22.378	13.729	8.559	90	358	5.151	3.164	1.283	32.334
Odžaci	11.568	7.730	3.610	228	9.040	2.134	28.231	493	51.466
Apatin	13.547	5.616	7.857	74	141	10.795	20.236	971	45.690
BAČKA	301.257	202.207	95.451	3.599	51.137	267.322	172.432	18.469	810.617

S rez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski				ostali slovenski	mađarski	nemački	ostali neslovenski	
	svoga	pravoslavni	rimokatolički	ostali					
Batina	9.487	2.565	6.813	109	226	6.453	4.527	179	20.872
Darda	12.217	7.873	4.258	86	257	7.450	11.155	895	31.974
BARANJA	21.704	10.438	11.071	195	483	13.903	15.682	1.074	52.846

S rez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski				ostali slovenski	mađarski	nemački	ostali neslovenski	
	svoga	pravoslavni	rimokatolički	ostali					
Irug	18.011	16.242	1.705	64	546	2.624	720	97	21.998
Ruma	35.020	30.259	4.442	319	347	3.371	10.738	360	49.836
Stara Pazova	27.198	21.360	5.660	178	6.653	164	7.069	533	41.617
Sremski Karlovci	17.508	13.566	3.823	119	717	1.278	8.717	159	28.379
Ilok	19.674	12.663	6.546	465	4.390	2.271	3.160	344	29.839
Šid	27.074	15.359	11.393	322	3.755	324	3.047	153	34.353
Zemun, srez	28.515	27.714	801	-	2.255	325	3.890	473	35.458
Zemun, grad	16.812	11.683	4.636	493	1.821	802	8.269	370	28.074

Srez	Maternji jezik								Ukup- no
	srpsko-hrvatski				ostali sloven- ski	mađar- ski	nemač- ki	ostali neslo- venski	
	svoga	pravo- slavni	rimo- kato- lički	ostali					
Sremska Mitrovica	40.295	35.025	5.270	–	1.013	1.687	3.735	160	46.890
Vukovar, grad	7.417	2.189	5.228	–	198	616	2.596	35	10.862
Vukovar, srez	24.224	18.011	6.213	–	2.115	4.414	4.946	775	36.474
Vinkovci, srez	8.802	2.080	6.722	–	253	964	3.143	105	13.267
Vinkovci, grad	26.436	4.727	21.709	–	453	1.366	5.966	604	34.825
Petrovaradin, grad	5.101	1.486	3.438	177	395	534	514	69	6.613
Županja	29.892	2.182	27.710	–	936	720	1.859	1.312	34.719
SREM	331.979	214.546	115.296	2.137	25.847	21.460	68.369	5.549	453.204³⁹

Sadržaj, metodi i rezultati šestojanuarske politike pojačali su otpor Hrvata prema zajedničkoj državi i izazvali nezadovoljstvo srpskih stranaka, a doneti zakoni nisu sprečili dalje državno-pravne rasprave. V. Maček, tada već priznati vođa hrvatskog pokreta okupljenog oko HSS, nije odbacivao mogućnost rešavanja hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije, ako nacionalnim potraživanjima Hrvata ne bude udovoljeno. U februaru 1932, u pismu Sitonu Watsonu naglašavao je kako se 1918. godine »smatralo... najjednostavnijim prepuštiti jednostavno Kraljevini Srbiji, da 'de facto' okupira čitav današnji teritorij jugoslovenske države, zadovoljivši se umjesto konzultiranja suverene narodne volje namještenim oduševljenim izjavama raznih narodnih vijeća, koja su se sama rodila i sama krstila, kao npr. narodno vijeće u Zagrebu, narodna vijeća u Novom Sadu, skupština u Podgorici itd«. Da bi se došlo do novog državnog uređenja Srbija je Hrvatskoj i Crnoj Gori morala »priznati njihov nasiljem i prevarom oteći državno-pravni suverenitet«, a stanovništvu Vojvodine, kao i Bosne i Hercegovine, trebalo je omogućiti da plebiscitom odluči o formiranju svojih samostalnih jedinica ili priključenju – u celini ili delimično – Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Eventualno, te dve pokrajine imale bi svoje parlamente, koji bi se nakon teritorijalne podele države sa parlamentima Srbije, Crne Gore, Makedonije, Hrvatske i Slovenije saveznim ugovorom sporazumeli o zajedničkim poslovima.⁴⁰

Ovako elastične formulacije o mogućim modalitetima budućeg državno-pravnog položaja Vojvodine i Bosne i Hercegovine, nezavisno od stava o plebiscitarnoj volji tamošnjeg stanovništva, dozvoljavale su raznovrsna srpsko-hrvatska pogađanja o njihovoj sudbini, uključujući i deobu tih prostora. Sličnu širinu, sa više dozvoljenih tumačenja i rešenja, u zavisnosti od odnosa snaga i pogodnosti političkog trenutka, sadržavali su i drugi programski dokumenti HSS.

U novembru 1932. SDK je donela tzv. Zagrebačku rezoluciju, u štampi nazvanu Zagrebačke punktacije, kojom je zahtevala vraćanje na 1918. godinu kao »ishodnu točku«. U izvesnom smislu bila je to dopuna rezolucije od 1. avgusta 1928, naročito u pogledu postavljanja unutrašnjih granica Kraljevine Jugoslavije i njene deobe na dva jasno omeđena dela. Treća tačka rezolucije sadržavala je veoma oštru osudu »srbijanske hegemonije«, »koja se već od početka namet-

³⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), f. Ministarski savet KJ (u daljem tekstu – 138), 138–7–56 (846/848).

⁴⁰ B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 318–321; R. W. Seton Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija 1906–1941*, knj. II, Zagreb–London 1976, str. 218–220.

nula Hrvatskoj i svim našim zemljama uopće s ove strane Drine, Save i Dunava...« Takvom formulacijom i zahtevom iz četvrte tačke da se iz tih zemalja »ukloni svaka vlast i upliv te hegemonije« Srbija je odvajana od »prečanskih« krajeva, odnosno od područja nastanjenih Srbima u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Hrvatskoj.⁴¹ Na definisanje treće tačke, kao i cele rezolucije, veliki uticaj imao je Ante Trumbić, koji je i sastavio osnovni tekst, tumačeći gledišta cele hrvatske opozicije. Njegovo izlaganje, izrazito protivrbijsko, uključivalo je ideju »sanitarne linije« na Drini, Savi i Dunavu. Prema izjavi Većeslava Vildera, prvaka SDS, ovo je prisutna »tri pravoslavca« – dr Dušana Boškovića iz Pančeva, Savu Kosanovića iz Plaškog i protu Dušana Kecmanovića iz Banja Luke, takode članove SDS, »ujelo za srce«. Pristajući zarad očuvanja koalicije sa HSS na ovakvu osudu »srbijanske hegemonije« i poistovećenje režima, Srbije i naroda u Srbiji, samostalci su docnije nastojali da ublaže izrečeno. U svom tumačenju »punktacija« V. Maček je, međutim, dopisniku »Le Petit Parisien«-a rekao kako se nada da će »svi Srbi iz Srbije sa svojim činovnicima i vojnicima« pristati »da se povuku s druge strane triju reka«.⁴²

Sa V. Mačekom se slagao i A. Trumbić, koji je u svojim izjavama, tumačenjima i beleškama govorio o »kolektivnoj odgovornosti« Srbije za hegemoniju. I pre i posle donošenja Zagrebačke rezolucije insistirao je da svi Srbi iz Srbije napuste »prečanske« krajeve, smatrajući to prvim i nezaobilaznim uslovom za početak srpsko-hrvatskih pregovora o državnom preuređenju. Na zagrebačkom sastanku SDK bio je impresioniran oštrinom kojom su »prečanski« Srbi osuđivali režim, naglašavajući potom važnost njihove solidarnosti sa Hrvatima naspram Srbijanaca i značaj zajedničkog istupanja. »Punktacijama« je, kako je kazao u jednom pismu, sondiran »teren naročito kod preč(anskih) Srba te se pozitivno ustanovilo da kod njih ne izaziva otpor ideja antisrbijanska (hegemonija) koja je u rezoluciji istaknuta, kao i ideja samostalnosti vis-a-vis Srbije... Postavljajući izolirano hrvatski problem, time se implicite priznaje Srbiji pravo na sve one srpske krajeve, koji se ne bi priključili Hrvatskoj, a tih krajeva bilo je mnogo, uključivši i Srijem. S ovom politikom Drina-Sava-Dunav uzimljemo svi solidarno prečani stav samoodbrane od daljnijeg uništavanja«.⁴³

A. Trumbić je i docnije često govorio o »sanitarnoj liniji« na trima rekama i uklanjanju Srbijanaca iz »prečanskih krajeva«. »Solidarnost zemalja s druge strane ove riječne granice treba biti potpuna, apsolutna, a suradnja i zajednica sa Srbijom je samo uvjetna, relativna«, objašnjavao je. Po njegovom tumačenju, to je bilo i u interesu »prečanskih« Srba, koje je trebalo spasavati od Srbije. Jer, Hrvatska će se »izvući ispod Srbije«, a oni bi tada definitivno bili »predani Beogradu na milost i nemilost. Naša politika ima da sve vas spasi s ove strane Drine, Save i Dunava«, ubedivao ih je. »Time ćete postat gospodari u svojoj zemlji. To je *politička linija*, a nije nacionalna« (istaknuto u originalu – M. R.).⁴⁴ Blizak dualnom rešenju problema jugoslovenske države, u proleće 1933. godine je pisao: »Glavno je ideja da Dr(ina)-S(ava)-D(unav) jest demarkaciona linija, tako

⁴¹ *Politika*, 25. novembar 1932; V. Vilder, *Kako je došlo do zagrebačke rezolucije (1932)*, *Prilog najnovijoj historiji*, »Almanah Nova Riječ«, Zagreb 1940, str. 24–26; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 322–323.

⁴² *Politika*, 2. februar 1933; Lj. Boban, n. d., str. 333–334.

⁴³ Navedeno prema: Lj. Boban, *Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929–35)*, »Historijski zbornik«, br. 1–4, 1968–69, str. 41.

⁴⁴ Isto, str. 48.

da nastaju dvije grupe: Srbija i Hrvatska sa ostalim zemljama koje su bile u A(ustro)–U(garskoj)«.45

U svojim tumačenjima »Punktacija« Hrvatska stranka prava, čiji je prvak Mile Budak prisustvovao zagrebačkom sastanku na zahtev V. Mačeka kako bi bilo manifestovano jedinstvo hrvatske opozicije, takode je isticala važnost pristajanja Srba na rezoluciju. M. Budak se posebno pohvalno izražavao o D. Boškoviću, koji je u osudi »srbijanske hegemonije« bio naročito oštar46 i kome je V. Maček tom prilikom, prema njegovoj izjavi, »obećao da Hrvati neće praviti pitanje zbog Srema ako Vojvodani budu pristali na federativno uređenje zemlje, jer će sa Sremom biti pojačan slovenski elemenat, što je, uzeto politički, vrlo važna stvar«.47

Nasuprot mišljenju A. Trumbića i frankovaca, V. Vilder i Hinko Krizman su smatrali da »prečanske« Srbe, ma koliko bili nezadovoljni zbog »srbijanske hegemonije«, nije moguće pridobiti za separatističku politiku odvajanja od Srbije. Njihova podrška mogla se dobiti jedino za državno preuređenje u okvirima Kraljevine Jugoslavije.48

U obilju događaja i stranačkih političko-nacionalnih izjašnjenja o sudbini i uređenju države, iniciranih pojavom Zagrebačke rezolucije, posebnu pažnju izazvalo je suđenje V. Mačeku, održano početkom 1933. godine zbog »punktacija« i izjava stranim novinarima, u kojima nije isključivao rešavanje hrvatskog pitanja izvan okvira Jugoslavije. Dajući objašnjenja, Drinu, Savu i Dunav ponovo je pominjao kao unutrašnje granice. U tumačenju izjave u kojoj je govorio o dve jugoslovenske države, podeljene granicom od Kotora preko Užica i Valjeva do Sombora, ispravljajući novinski izveštaj kazao je da bi granicu »predstavljale tri reke«.49 U vreme njegovog tamnovanja, u toku kojeg je došlo do izvesnog kontakta sa kraljem Aleksandrom, ostvarenog preko dr Ivana Šubašića, prvaci HSS Juraj Krnjević i August Košutić su mu u junu 1934. pored drugih saveta sugerisali da u slučaju oslobođenja i audijencije kao hrvatsku teritoriju »izvan diskusije« navede prostor »Hrvatska–Slavonija–Dalmacija«, odnosno područje Trojednice, a od Vojvodine traži trougao Subotica–Sombor–Bačka Palanka–Ilok.50 Do oslobođenja i audijencije nije došlo i ne možemo znati kako bi kralj Aleksandar reagovao na navedeni zahtev.51

Atentat u Marselju bio je politički šok i u 1935. godinu, koju je Dragoljub Jovanović, prvi čovek »levog« krila Saveza zemljoradnika, sa mnogo opravdanja

45 Isto, str. 53.

46 Isto, str. 46–47. Sećajući se D. Duda Boškovića, njegovih kritika Srbije i uloge u vojvođanskom autonomaškom pokretu, D. Jovanović je napisao i ovo: »Prema svemu što se događalo i radilo s ove strane Save i Dunava, Duda se opodhodio sumnjičavo, čak neprijateljski. Išao je tako daleko da mu je to štetilo kod samih Vojvodana. Naš svet u Banatu je znao da bez Srbije nema Srpstva za njih. On je takode bio veliki Srbin, ali pre svega Vojvodanin« (D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, knj. II, Beograd 1975, str. 39).

47 Navedeno prema: R. Končar, n. d., str. 103.

48 Lj. Boban, *Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929–1935)*, str. 37.

49 B. Hrabak, *Dvojna jugoslovenska država – ideal hrvatske buržoazije 1914–1935*, str. 236.

50 Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, knj. I, Zagreb 1974, str. 128.

51 I. Meštrović je u memoarima izneo malo verovatan i do sada nepotvrđen podatak prema kojem mu je kralj Aleksandar poverio kako V. Maček mora biti na slobodi pre njegovog povratka iz Francuske. Njih dvojica bi tada rešili »hrvatsko-srpski problem«. Navodni kraljev plan sadržavao je podelu zemlje na srpsku i hrvatsku polovinu. Hrvatski deo obuhvatao bi Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, Baranju i »hrvatski dio Bačke sa Suboticom«. Neke »korekture« bile bi učinjene u Sremu, ali u Hrvatsku ne bi bio uključen Zemun, »koji je preko puta Beograda, a koji dr Maček takoder traži – rekao je Kralj smiješeći se« (I. Meštrović, n. d., str. 268–269).

nazvao »godinom političkog buđenja i proleća u Jugoslaviji«⁵² ušlo se sa novim i sa starim planovima. U tom sklopu i HSS je pojačala aktivnost, a kakav je bio njen pravi plan i program savremenicima najčešće nije bilo potpuno jasno. Zatevajući preuređenje države na federalnim osnovama, V. Maček se od slučaja do slučaja različito izjašnjavao o broju saveznih jedinica i teritoriji koju bi trebalo da ima Hrvatska. U izjavi datoj engleskom publicisti Džonu Evansu rekao je da bi Hrvatska bila sastavljena od »istorijske Hrvatske«, pod čim je naveo područje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i dela Bosne, »nekadašnje turske Hrvatske«. Federalne jedinice bile bi još Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Slovenija, Makedonija, Vojvodina i Srbija.⁵³ Srem nije posebno pominjao, pa možemo postaviti pitanje da li se i tog puta podrazumevalo kako njegov prostor pripada »istorijskoj Hrvatskoj«.

U razgovorima sa dr Čedomirom Srebrno-Dolinskim, obavljenim 12. avgusta i 3. novembra 1936, predlagao je podelu Kraljevine Jugoslavije na srpsku, hrvatsku i slovenačku zemlju, koje bi imale svoje skupštine i vlade. »Što se tiče Vojvodine, kao i srezova koji se nalaze u biv. Sremskoj županiji, a gde Srbi imaju većinu, imala bi da rešava ustavotvorna skupština i to većinom glasova, da li će ti krajevi pripasti Srpskoj zemlji ili će dobiti izvesnu autonomiju, ostajući i u tom slučaju pri Srpskoj zemlji«.⁵⁴

U susretima sa S. Votsonom, novembra iste godine, V. Maček se izjasnio za stvaranje sedam federalnih jedinica. Pod Vojvodinom je podrazumevao samo Banat i Bačku, iz čega se može zaključiti da bi Srem i Baranja pripali Hrvatskoj. Ako se Srbija ne bi odrekla Makedonije, tražio je dualističko rešenje po ugledu na Austro-Ugarsku. Srbija bi bila jedna jedinica, a Hrvatska druga, sa svim pokrajinama bivše Austro-Ugarske, uređena na »federativnoj bazi«.⁵⁵

U tekstu svog memoranduma, radenog za potrebe britanske spoljne politike, a nastalog iz razgovora sa srpskim i hrvatskim političarima, S. Votson je napisao kako »nema nikakve mogućnosti« da vođa Hrvata pristane na manje od pet jedinica – Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. Beograd je, međutim, »voljan da primi samo prve četiri, a kod toga Bosnu još teška srca«. Spor je sveden na Vojvodinu, »sa kojom Beograd traži da odluči isto tako apsolutno kao i sa Makedonijom i Crnom Gorom. Beograd to opravdava sa dva razloga, prvo što je većina slovenskog pučanstva srpske narodnosti i drugo što im izgleda da bi to bilo opasno obzirom na prisutnost jakih manjina mađarskih i nemačkih«. Uplevši se u srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine, u kojem su se uz Zagreb našle i pristalice autonomaškog vojvodanskog pokreta, S. Votson je obrazložio stavove jednih i drugih, stavljajući se pri tome na stranu zagovornika »pete jedinice« i ponavljajući njihove argumente. Po njegovim rečima, V. Maček za razliku od ekstremnih Hrvata nije tražio da se Vojvodina ujedini sa Hrvatskom, već da dobije autonomiju. Bio je spreman da prihvati odluku njenog stanovništva, donetu bilo kojim načinom »slobodnog glasovanja«, čak i ako se izjasni za priključenje Srbiji. Pristao bi, takode, »da se Srijem a možda i dva slavonska kotara pripoje vojvodanskoj federalnoj jedinici da bi time definitivno osigurao slavensku većinu protiv svake druge kombinacije. S druge strane on nije nikako pripravan da se odrekne Srijema u korist srpske jedinice,

⁵² D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 252 (rukopis pohranjen u AJ).

⁵³ AJ, z. J. Jovanović Pižon (u daljem tekstu – 80), 80–82–81.

⁵⁴ AJ, z. M. Stojadinović, (u daljem tekstu – 37), 37–10–97; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 368–369.

⁵⁵ Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, str. 218–219.

ako je u njoj već uključena Vojvodina (izuzetak čine grad i predgrađa Zemuna, koji su već postali predgrađa Beograda te uključuje jedan veliki aerodrom)«.

Prema S. Votsonu, srpska demokratska opozicija, iako pristalica prava sa-moopredeljenja naroda, stavljala je Mačekovim idejama o Vojvodini »žustre pri-govore«. Ali, kada je svojim prijateljima iz njenih redova »objasnio da dr Maček ne traži više Vojvodinu za Hrvatsku (u kom bi slučaju«, kako je napisao, i on »bio 100% na srpskoj strani) i da samo traži da Vojvodina odluči sama o sebi, oni su zašutili – sa šutnjom ne iz uvjerenja nego jer nisu znali, što da odgovore. Ja sam«, dodao je, »ostao sa dubokim uvjerenjem da su Srbijanci svjesni da auto-nomistički pokret u Vojvodini uključuje *najmanje 90%* (istaknuto u originalu – M. R.) vojvodanskih Srba, a osim toga da ga podupiru slovačke, rusinske, nje-mačke i mađarske manjine«.

Obrazlažući razloge za formiranje »pete jedinice«, S. Votson je naveo kako u pitanju Vojvodine pokretačku snagu čini potreba njenih stanovnika da sami uređuju svoje poslove, »mjesto da budu preplavljeni hordom nesposobnih činov-nika iz same Srbije«, a sa druge strane još više želja »da prekinu dosadašnji si-tem po kojem su najbogatiji dijelovi Jugoslavije (velika žitnica Banat i Bačka) kroz osamanest godina bili nemilosrdno eksploatisani i do kraja iscijedeni u ko-rist preterano izgrađivane prijestolnice i u korist natražnih dijelova same Srbije«. S. Votsona je, osim toga, »impresionirala iskrenost« V. Mačeka, koji mu je svoje insistiranje na vojvodanskom pitanju objašnjavao podatkom da predstavlja SDK u kojoj ima »25% srpskih demokrata iz Hrvatske Slavonije« i tvrdnjom da bi na-puštanjem Srba iz Vojvodine »automatski prekinuo solidnost svog vlastitog fron-ta u Hrvatskoj-Slavoniji, Dalmaciji i Bosni«. Štaviše, citirao je izjavu »jednog istaknutog vojvodanskog Srbina«, koji mu je navodno rekao da su Srbi iz Srbije izdali vojvodanske Srbe i oterali ih u opoziciju, te da im, ako ih izdaju V. Maček i hrvatski pokret, preostaje jedino da se vrate u Budimpeštu«.

Prihativši argumente kojima su branjeni ideja i zahtev da Vojvodina bude posebna federalna jedinica, S. Votson je, završavajući dugo izlaganje o toj pokra-jini, još napisao kako se pretpostavlja da bi joj bili pridodati Srem i deo Slavoni-je, koji bi bili odvojeni od Hrvatske. Prema ovoj formulaciji, Srem je i po njego-vom mišljenju bio deo Hrvatske.⁵⁶

O opsegu »hrvatskih zemalja« detaljnije je govorio jedan nedatirani proje-ekat ustava HSS u kojem je razrađena podela države na Kraljevinu Srbiju, Kralje-vinu Hrvatsku i Kraljevinu Sloveniju. Hrvatska kraljevina sastojala bi se od Tro-jedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, većeg dela Bosne i Hercegovine i delova Dravske i Dunavske banovine, odnosno delova Baranje i Bačke sa srezovima (kotarima) Darda, Subotica, Bačka Topola, Sombor, Apatin, Odžaci i Bačka Palanka, »u kojima žive Bunjevačko-Šokački Hrvati«. Od Tro-jednice bi bili »otcepljeni« srezovi Sremska Mitrovica, Ruma, Zemun, Stara Pa-zova, Sremski Karlovci i Irig, kojima bi se pridružile srpske opštine iločkog sreza »koje leže istočno od Iloka uzduž Dunava«. Navedeni srezovi bili bi kao sremska županija priključeni Srpskoj Vojvodini – autonomnoj oblasti u Kraljevini Srbiji, koja bi imala još dve takve oblasti – Južnu Srbiju i Crnu Goru. Na čelu Srpske Vojvodine bio bi srpski vojvoda, a činili bi je ceo Banat, istočna Bačka i istočni Srem.⁵⁷

⁵⁶ AJ, 80–31–321/334; 80–31–507/512; Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, str. 224–235; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 434–442.

⁵⁷ AJ, 80–31–701/702. Ovakvoj podeli odgovara i jedna kraća verzija istog nacrtu (isto, 80–31–699).

Nezavisno od povremenih nedoslednosti u određivanju okvira teritorije tražene za buduću hrvatsku jedinicu, HSS je i dalje na prostoru Vojvodine razvijala široku političku aktivnost. V. Maček je u razgovoru sa Pavelićevim izaslaničkom Sabljakom kazao da će Srbija, ako Beograd ne usvoji hrvatske zahteve, biti »opkoljena« i kao primer naveo potpuno »osvajanje« Vojvodine. »Sad radimo«, rekao je, »da i ostale krajeve idejno i politički, a osobito putem 'Sloge' osvojimo«. ⁵⁸ Karakterističan je njegov proglas »Braćo seljaci u Vojvodini bez razlike narodnosti i vere« od 15. maja 1936, štampan ćirilicom u jednoj zagrebačkoj štampariji. Mada je navodna svrha proglasa bilo propagiranje »Seljačke sloge«, ekonomske organizacije HSS, govoreno je i o političkim pitanjima uz stereotipnu optužbu da je Srbija nametnula hegemoniju »Hrvatima, prečanskim Srbima i svima ostalima narodima Jugoslavije«. Kakav će »politički položaj izvojevati Vojvodina, u to sada ne ulazim«, naglasio je V. Maček, »jer držim, da o tome imaju odlučiti Vojvodani sami«. ⁵⁹

Pored vodstva HSS, pitanjem Vojvodine bavili su se i neki hrvatski intelektualci, pokušavajući da daju svoj odgovor na problem državnog uređenja Kraljevine Jugoslavije i srpsko-hrvatski spor oko njega. Svoje poglede još jednom je obrazložio J. Smodlaka, pozvan na saradnju od strane V. Stajića, tadašnjeg urednika »Letopisa Matice srpske«. Zbog njegove studije »Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji« martovsko-aprilski broj iz 1936. godine je zabranjen, a takvu je sudbinu doživela i posebna brošura istog naslova. ⁶⁰

Po mišljenju J. Smodlake, u interesu Hrvata bilo je da svoje zahteve usklade sa zahtevima drugih pokrajina i da sa njima složno istupe, naročito sa Slovenijom. U borbi protiv centralizma prirodne saveznice bile su i Bosna, Crna Gora i Vojvodina, koje su takode zahtevale autonomiju. ⁶¹ Posebno je važno bilo pitanje Vojvodine, u kojoj je »jak pokret za autonomiju, protiv kojega stoji kompaktno cijela politička Srbija, od krajnje desnice do krajnje ljevice. Ko vjeruje u privlačnu snagu demokratije i samouprava«, istakao je J. Smodlaka, »neće se bojati da prizna kulturnoj i bogatoj Vojvodini, koja je toliko veća i napućenija od Slovenije, isti položaj kao, na primer, Sloveniji. Ne samo što se s autonomnom organizacijom Vojvodine ne bi ugrozile pozicije slovenskog elementa, koji danas već sačinjava polovinu stanovništva, već bi se privezao uz Državu, bolje nego ikojim drugim sredstvom, i njemački elemenat koji je ondje poslije Slovena najjači. Autonomna Vojvodina sa svojim naprednim i prosvijećenim srpskim elementom bila bi dragocjena kopča između naših zapadnih i istočnih krajeva, i mogla bi da igra veoma korisnu ulogu u demokratski preuređenoj Jugoslaviji.

Hrvatska ne bi ništa izgubila kad bi Vojvodina postigla položaj ravan njoj u državi. Srpski elemenat u Jugoslaviji pak samo bi dobio, kad bi pored Srbije, koja će i u autonomističkom preuređenju ostati *prima inter pares* (istaknuto u originalu – M. R.), imao još jednu ništa manje važnu autonomnu pokrajinu, iz koje bi se stalno moglo uzimati po jednog člana u vladu«. ⁶²

Stav J. Smodlake o Vojvodini sadrži nekoliko zamena teza i stereotipa, koji su tih godina i decenija za duže vreme postajali deo političke svesti. Još jednom je istaknuta jačina vojvodanskog autonomaškog pokreta, čija je provera na skupštinskim izborima 1938. godine pokazala koliko su mu njegove pristalice

⁵⁸ Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, str. 403–404.

⁵⁹ AJ, f. Komunistička internacionala, 1936/179.

⁶⁰ Više: K. Milutinović, *Josip Smodlaka i Vojvodina*, »Zbornik za istoriju«, br. 2, 1970, str. 56–60.

⁶¹ J. Smodlaka, *Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1936, str. 26.

⁶² Isto, str. 28.

prenaglašavale značaj i uticaj. U pitanje državnog uređenja po potrebi je uvučen problem demokratizacije političkog života, koji je inače u Zagrebu smatran drugostepenim i neuporedivo manje važnim od preuređenja Kraljevine i rešavanja hrvatskog pitanja zadovoljenjem nacionalnih zahteva Hrvata. Pitanje Vojvodine upoređeno je sa pitanjem Slovenije, iako je njihova različitost bila očigledna. Jedino kao autonomna Vojvodina je smatrana mogućim mostom između zapada i istoka Jugoslavije. Hrvatski interes i prava u njoj izjednačeni su sa srpskim, mada su ih i istorija i etničko pravo činili nejednakim. Napokon, ubacivanjem stava o »jednom srpskom glasu više« u jugoslovenskoj federaciji, čije smo diskutabilnosti i zloupotrebe bili savremenici i nekoliko decenija kasnije, autonomna Vojvodina proglašena je srpskim interesom.

Nekoliko karakterističnih stereotipa sadržavao je i projekat ustava grupe zagrebačkih intelektualaca, koja se prema izjavi prof. Slobodana Jovanovića nakon parlamentarnih izbora iz 1935. godine sa svojim nacrtom državnog preuređenja obratila beogradskom krugu intelektualaca sa njim na čelu, a u kome su još bili: prof. Božidar Marković, prof. Mihailo Ilić i Nikola Stojanović.⁶³ Projekat zagrebačkih intelektualaca bio je gotov u februaru 1936. Objavljujući ga u aprilu naredne godine, njegovi tvorci izneli su da je u pitanju »kompromisan nacrt osnovnih načela, kako bi se moglo preurediti Jugoslaviju« i da se dve grupe nisu složile u broju federalnih jedinica. Zagrebačka grupa je kompromisnim rešenjem smatrala pet jedinica – »tri sa pretežno etičko-historijskim obilježjem a dvije mješovite (Bosna i Vojvodina)«. Beogradska grupa je predlagala podelu na četiri jedinice: »Slovenačka, Hrvatska sa Dalmacijom, Bosna–Hercegovina, a sve ostalo da sačinjava srpsku jedinicu«. Neslaganje je izazvalo pitanje Vojvodine, koju su beogradski intelektualci videli u okviru srpske jedinice, a ne kao posebnu oblast.

Interesatna je tvrdnja izrečena u zaključku propratnog teksta ustavnog nacrta: »Treba biti na čistu i u tome, da među Hrvatima i Prečanima uopće može biti nijansa u socijalnom pogledu, ali u pitanju njihove domovine i njezina položaja u zajednici nema razlike, a neosporna je činjenica, da dr. Maček predstavlja danas sve Hrvate i veliku većinu Prečana, jer je nosilac njihovih zahtjeva.«⁶⁴

Ponovno isticanje podele na Srbijance i »prečane« za Srbe je značilo mnogo više od geografije, pa i od neslaganja u državno-pravnim debatama. Ovakav zaključak projekta podsećao je na deo Zagrebačke rezolucije u kojoj su Srbi »prečani« takođe odvajani od Srba iz Srbije i suprotstavljani im. Takvu podudarnost osvetljava i činjenica da je sa potpisnicima nacrta saradivao A. Trumbić, iako na njegov tekst nije stavio svoje ime. U jednom razgovoru sa I. Meštrovićem, u kojem je ovaj kazao da bi »Ruma mogla biti kompromisna granica«, on je »odrešito rekao da je Sava i Dunav granica između Srbije i Hrvatske *pod svaku cijenu*« (istaknuto u originalu – M. R.). Jer, »ne radi se samo o jednom gradu kao Zemun itd. nego su najviši razlozi za to.«⁶⁵

⁶³ *Vreme*, 27. maj 1937; Prema »Vremenu«, u beogradskoj grupi su još bili: Pavle Popović, Jovan Žujović, Dušan Vasiljević, Vlada Spasojević, Tihomir Đorđević, Stanoje Stanojević i drugi (Isto).

⁶⁴ AJ, 80–31–491/495; *Prijedlog za nacrt Ustava*, »Nova Evropa«, br. 7–8, 26. jul 1937, str. 228–236. Predlog su potpisali: dr Albert Bazala, dr Milan Čurčin, dr Milivoj Dežman, Joza Kljaković, dr Ivo Krbek, Ivan Meštrović, Pavle Ostović, dr Ivo Politeo i dr Ivo Tartalja.

⁶⁵ Navedeno prema: Lj. Boban, *Nacrt ustava grupe zagrebačkih intelektualaca (1937)*, »Radovi Filozofskog fakulteta«, Odsjek za povijest, brt. 7–8, Zagreb 1970, str. 119.

Spor je tako još jednom sveden na Vojvodinu. Ne menjajući svoje mišljenje, zagrebačka grupa je u dodatku ustavnog nacrtu posebno obrazložila zašto se zalaze za Vojvodinu kao petu jedinicu i zašto bi sa njom trebalo »postupati« kao sa Bosnom. U objašnjenju je rečeno: »Ako se smatra grupisanje u jednu banovinu dalmatinskih Hrvata sa Hrvatskom kao 'ujedinjenje svih Hrvata', onda mislimo da i grupisanje Crne Gore i Makedonije sa Srbijom isto toliko znači ujedinjenje svih Srba; a za Vojvodinu držimo da ima sličan položaj kao Bosna, jer ne samo da je po mentalitetu svoga slavenskog pučanstva različita od Srbijanaca, nego je i istorijski i po tradiciji uvek bila 'prečanski' kraj sa kojim se više saživjela nego sa Srbijom. Pored toga treba voditi računa i o drugim momentima, a to su prisustvo u Vojvodini velikog dijela neslavenskog elementa (Nijemaca i Madžara); zatim, konstelacija tradicionalne Vojvodine, u koju spada Srijem, koji je stvarno dio Hrvatske i Slavonije, te posljedice uslijed odvajanja Srijema od Hrvatske i dodjeljivanje Srbiji; prisustvo Hrvata-Bunjevaca i Sokaca u Bačkoj, koji danas nesumnjivo gravitiraju prema Hrvatskoj, ako Vojvodina ne bi dobila položaj ostalih banovina. Iz toga izlazi, da bi ostavljanje Vojvodine kao posebne Banovine, i sa čisto srpskog gledišta, bilo cjelishodnije, a ne samo sa općeg državnog, tj. sa gledišta sređivanja odnosa Hrvata i Srba, koje smatramo najglavnijim državnim pitanjem.

Osim rečenoga, ako polazimo u našem nacrtu s gledišta *demokratskog* (istaknuto u originalu – M. R.) uređenja države, mislimo da je neophodno uzeti u obzir i volju, odnosno raspoloženje, većine pučanstva dotičnoga kraja, a – koliko nam je poznato – većina vojvodanskih Jugoslavena danas želi i traži Vojvodinu kao ravnopravnu jedinicu sa ostalima.

Prema ovom našem gledanju – koje je iskreno i otvoreno izneseno – bilo bi obrazovanje Vojvodine u novom državnom uređenju kao pete oblasti skopčano sa manjim teškoćama nego dioba Vojvodine, koja bi pouzdano izazvala nezadovoljstvo i u Vojvodini i na obim stranama, i – što je najgore, ugrozila sporazum i bacila svako riješenje na opasnu isključivo plemensku liniju, koju treba – po našem mišljenju – pošto-poto izbjeći«. ⁶⁶

Iako je nacrt ustava zagrebačkih intelektualaca bio samo jedan od mnogih projekata državnog preuređenja, citirali smo ovo objašnjenje u celosti upravo zbog nekih od stereotipa o kojima smo govorili, a kojima su se hrvatski politički predstavnici najčešće služili. Reč je i o tezama koje nisu mogle da izdrže ozbiljnije kritičko razmatranje. Najpre, ujedinjenje Srbije, Makedonije i Crne Gore nije moglo biti smatrano ujedinjenjem srpskog naroda, jer bi izvan tog okvira prema podacima Ministarskog saveta ostalo 2.662.000 Srba.⁶⁷ Izvan Hrvatske ostalo bi procentualno manje Hrvata, čak i ako se u obzir uzme koliko je ukupno Hrvata bilo manje nego Srba. U celom Sremu – sa Vukovarom, Vinkovcima i Županjom, koji je u ovom projektu spominjan kao istorijska hrvatska teritorija, bilo je oko 213.000 Srba i 115.000 Hrvata. Mentalitet stanovništva uzet je kao jedan od činilaca presudnih za autonomnu Vojvodinu, iako se može govoriti o različitosti u mentalitetu Srbijanaca i Crnogoraca, Srbijanaca u raznim delovima Srbije, pa čak i samih Vojvodana. Vežanost Vojvodine za bivše austro-ugarske pokrajine je ovekovečavana, a u obrazlaganju teza još jednom istaknuto pitanje neslovenskih manjina: Dodeljivanje Srema Srbiji, sa njegovom većinom od 65% pravoslavnog stanovništva (srpskog), smatrano je opasnim, a njegovo ostavljanje u granicama

⁶⁶ AJ, 80–31–495; *Prijedlog za nacrt Ustava*, str. 236.

⁶⁷ AJ, 138–7–56(820).

Hrvatske prirodnim. Istovremeno, upozoravano je da bi vojvodanski Hrvati, Bunjevci i Sokci težili da se priključe Hrvatskoj. Manipulisano je neproverljivom i u tadašnjoj hrvatskoj i vojvodanskoj autonomnaškoj politici zloupotrebljavanom tvrdnjom da većina Jugoslovena u Vojvodini zahteva njen autonomni ili federalni status. Autonomna Vojvodina proglašena je srpskim interesom, a prećutano da bi takvim rešenjem, kao i u slučaju Bosne i Hercegovine, Srbi zarad sporazuma sa Hrvatima podneli težu žrtvu. Napokon, najprihvatljivijim rešenjem smatrana je autonomija Vojvodine, manje prihvatljivim njena podela, a apsolutno neprihvatljivim i rizičnim uključenje u srpsku saveznu jedinicu.

Slične, ali i neke druge stereotipe koristile su pristalice autonomnaškog pokreta, koje su se u okviru tzv. Vojvodanskog fronta zalagale za autonomiju Vojvodine, odnosno za takav njen status koji bi u budućoj reorganizaciji države bio ravnopravan drugim federalnim ili autonomnim jedinicama. Pokret je okupljao više političkih grupa – samostalne demokrate, demokrate Lj. Davidovića, radikale oko Glavnog odbora, deo zemljoradnika, članove HSS, katoličke klerikalce oko Blaška Rajića, članove i simpatizere KPJ... Bila je to heterogena politička skupina, institucionalno neizgrađena i nejedinstvena u mnogim pitanjima, a okupljena oko ideje autonomije pokrajine. Podeljena već u vreme postojanja »fronta«, mišljenja o njemu ostala su suprotstavljena do današnjih dana. Dok su, na primer, Cedomir i Jelena Popov u svojoj knjizi o autonomiji Vojvodine govorili o njegovoj minornosti i zanemarivanju srpskih nacionalnih interesa, Ranko Končar mu je davao mnogo veći značaj i bio sklon da upravo u takvoj politici pronade pokušaje spasavanja pokrajine za srpstvo.⁶⁸ Autonomnaški pokret je u osnovi imao ekonomsko i političko nezadovoljstvo, koje još uvek čeka svestrano i temeljito proučavanje. Njegovi zagovornici su insistirali na ekonomskoj eksploataciji Vojvodine, njenoj poreskoj opterećenosti, nedoslednoj agrarnoj reformi, »hordama« činovnika–došljaka iz Srbije, nepoverenju u domaće stanovništvo... U propagandi su obilato korištene cifre, raznovrsni podaci, procenti i brojčana poređenja, kojima je »dokazivana« teza o eksploataciji, toliko često ponavljana i preneglašavana da je vremenom postala deo političke svesti. U jugoslovenskoj istoriografiji učinjeno je nekoliko istraživačkih napora da se pojasni ta strana istorije međuratne Vojvodine, ali stičemo utisak da je i to nedovoljno i da pravi rezultat ne možemo dobiti dok postojeća saznanja ne uporedimo sa slikom jugoslovenskog društva u celini, a cifre o visini poreza, hektarima, prinosima i srbijanskim žandarmima i načelnicima u pokrajini ne podvrgnemo dubljim analizama. Sve dotle, teza o svesnom ekonomskom iscrpljivanju Vojvodine u korist Srbije, pa i Jugoslavije, provlačiće se kao fantom i u političkoj svesti i u istoriografiji.

Složili bismo se sa R. Končarom da je uzroke nezadovoljstva u Vojvodini, složene i raznorodne, najbolje sažeo M. Grol, uočavajući svu njihovu slojevitost. Govoreći o odnosu Demokratske stranke i njenog šefa prema severnoj pokrajini, kao i prilikama u njoj, on je kazao da za Vojvodinu, »koja je srbovala za sebe i za druge, Davidović u vremenu pre rata nije smatrao da treba srbovati više nego za druge... Veću brigu o Vojvodini kod Ljube Davidovića izazvao je razvoj prilika u njoj od Ujedinjenja«. Njegova »uzdanja... isto tako kao uzdanja Vojvodana, tu su bila razočarana. S jedne strane zato što ono što su režimi iz Beograda doneli nije bilo dobro, s druge strane zato što se Vojvodina nije pokazala otporna zlu. Sa nacionalnim idealizmom ni na jednoj strani tu nije išao stvarni smisao. Rdava

⁶⁸ Č. Popov–J. Popov, n. d., str. 25–31; R. Končar, n. d.; Videti i: B. Petranović–M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 139–140.

uprava u rukama činovnika došljaka, čije su krivice upisane u greh Srbijancima, iako je statistika posle dokazala da Srbijanci tu nisu bili u većini, nerazumevanje prilika i naravi u jednoj složenoj sredini u kojoj se nije bilo lako snaći, pa jedna od najosetljivijih radnji – agrarna reforma – izvedena s nogu, isključivim i proizvodnim merilima, bez obzira na posledice ekonomske, najzad i orgije partija u tom novom poretku: sve je to doprinelo jednom teškom nesredenom stanju. Na tako bogato nadubrenom zemljištu korupcija je bujno rasla. Ali dok je u prvim, zlatnim godinama bilo hleba za one koji rade i za one koji krađu, u vremenu agrarne krize progledali su i oni koji su prve vezele godine proveli u zdravicama. Sa svojom jednoobraznom privredom i svojim visokim standardom života, svojim navikama na veće potrebe, Vojvodina je agrarnu krizu podnela teže nego drugi krajevi, koji su navikli na životarenje, na skomračenje, i svaki nepravedno uzet dinar Vojvođaninu se činio kao da mu se iz oka vadi. Nezadovoljstva su morala uzeti velike razmere.⁶⁹

Nekoliko godina kasnije, M. Grol je još jednom govorio o spletu nepovoljnih okolnosti u međuratnoj Vojvodini, istovremeno ukazujući i na problem neintegrisanosti srpske nacije u jugoslovenskoj državi. Po njegovom mišljenju, Srbe izvan Srbije je sve do ujedinjenja nosilo bezgranično poverenje u svoju nacionalnu državu. Posle stvaranja zajedničke države, oslobođene pokrajine razočarale su se u Srbiju, a Srbija u njih, zato što su »i jedna i druga strana svojim vrednostima u vremenu pred oslobođenjem obećavale... više nego što su iza oslobođenja jedna drugoj dale«. »Snaga pretkumanovske Srbije« bila je »uzidana izuzetnim pregnućem naroda u Srbiji toga istorijskog vremena, isto koliko živom svešću onih koji su, s one strane granice, upirali oči u Srbiju. Jedno je drugo duhovno krepilo. I tad je u stvari ujedinjenje bilo punije nego ono u jednoj državi«.⁷⁰

Osetljivost vojvodansko-srbijanskih odnosa ogledala se i u protivrečnom stavu »gradanske« Vojvodine prema »seljačkoj« Srbiji. Prema sećanju Dejana Medakovića, od V. Stajića je često slušao »jadikovke nad nesrećnim Servijancima i još nesrećnijom Vojvodinom koju zajašiše razni sumnjivi banovi, notaroši, sreski načelnici i ostali lakeji nemogućih, beogradskih režima«. »Sve su nam Servijanci pokvarili«, govorio je, »srozali nam Vojvodinu i ekonomski i kulturno, nemaju oni razumevanja za nas«. Radivoje Vrhovac, direktor Karlovačke gimnazije i predsednik Matice srpske (1920–1935), pitao je, međutim, šta se hoće sa tim »vojvođanerstvom« i dodavao: »Znamo dobro da smo bili kulturniji od Servijanaca, to bar nije nikakva tajna... Ali bez gedžinog opanka ostadosmo mi ipak pod austrougarskom čizmom«.⁷¹ Ovako izrazita razlika u mišljenjima trajala je decenijama, a tragovi joj se još i danas mogu naći.

Spletom takvih raznolikih okolnosti – istorije, tradicije, praktične politike, etničke strukture, ekonomije, emocija, navika i stanja svesti, vojvodansko pitanje je u krugu mnogih problema koji su potresali Kraljevinu Jugoslaviju bilo posebno složeno i delikatno. Njegovu moguće najosetljiviju stranu činilo je tadašnje nerazumevanje između dela političkih predstavnika Vojvodine i srbijanskih stra-

⁶⁹ M. Grol, *Čovek i političar*, »Spomenica Ljubomira Davidovića«, Beograd 1940, str. 38–40–41.

⁷⁰ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, Beograd 1991, str. 76.

⁷¹ D. Medaković, *Efemeris*, knj. I, Beograd 1991, str. 235, 237. Dok je deo vojvodanske inteligencije lamentirao nad njenom »propašću« i »umiranjem«, Isidora Sekulić je pozivala na racionalno ponašanje i veru u budućnost, pitajući čemu panično stanje duhova, gubljenje nade i samorazorenje. Ipak, ostajala je u dilemi: »Ima li još, i koliko, žive Vojvodine u Vojvodini, ili smo njiva koju treba preorati i pustiti da spava« (Vojvođani o Vojvodini, Beograd 1928, str. 38–40).

naka. Tim vojvodansko-srbijanskim nesaglasjem koristilo se hrvatsko nacionalno vodstvo, pretvarajući autonomaški pokret u sredstvo pritiska na Beograd. Odvajanjem severne pokrajine od Srbije odnos snaga između Srba i Hrvata bio bi korenito izmenjen, a Vojvodina u federalno preuređenoj državi samo prividno ravnopravna drugim jedinicama. Prevagom svojih rimokatoličkih stanovnika brzo bi, očekivano je, potpala pod uticaj Zagreba, ostvarujući ideju okupljanja bivših austro-ugarskih pokrajina oko Hrvatske.

Stav Beograda prema vojvodanskom pitanju uključivao je tri momenta: odnos prema ekonomskom stanju i raspoloženjima u pokrajini, odnos prema autonomaškom pokretu i način rešavanja problema. Karakteristično je da su srpske političke stranke, koje su o mnogo čemu različito mislile, ovog puta pokazivale dodirne tačke, uključujući i najglavniju – apsolutno odbijanje zahteva da Vojvodina unutar Jugoslavije bude posebna jedinica.

U Beogradu nije poricano da Vojvodina ima razloga da bude nezadovoljna, naročito svojom ekonomskom situacijom i neispunjenjem sna o »Švajci na Dunavu«. O tome je govoreno na političkim zborovima, u partijskoj štampi, izjavama stranačkih šefova, partijskim dokumentima... Na osnovu poznate nam građe stičemo utisak da su priznanja grešaka počinjenih u politici prema Vojvodini najčešće poticala iz redova Demokratske stranke, čije je vodstvo pokazivalo stalnu zabrinutost za stanje na severu i jugu Srbije. Uočavajući poraz srpske politike na obe strane, demokrati su smatrali da su ta dva pitanja, za srpski narod podjednako važna, zahtevala ozbiljnije i promišljenije postupanje. Odbijajući da prihvati »odgovornost Srbije za grehe rdavih Srbijanaca«, njihov je partijski šef već 1927. godine na jednoj javnoj tribini sa gorčinom rekao kako su oduševljeni Vojvodani posle ujedinjenja pevali: »Prodao sam konja vranca/ Da dovedem Srbijanca«, a samo nekoliko godina kasnije: »Prodao bih oba vranca/ Da oteram Srbijanca«. ⁷² Za ime Lj. Davidovića i pitanje odnosa Vojvodina–Srbija vezana je još jedna gorka izjava, data u vreme petomajskih skupštinskih izbora 1935. godine. U obilježnju vojvodanskih gradova vlasti su mu svuda pravile smetnje, ne libeći se ni policijskih bajoneta. Među njihovim »rdavim predstavnicima... prednjačili su Srbijanci«. »Ne boli me što mi čine«, kazao je posle toga Lj. Davidović, »koliko me je stid za zemlju iz koje su«. ⁷³ Iste godine, partijski list demokrata pisao je o nezadovoljstvima Vojvodana »o kojima se nije vodilo računa«, raspoloženjima u pokrajini »rdavim iz mnogih uzroka«, »izuzetno nadraženom stanju duhova«, »ogrešenjima« centralnih vlasti... ⁷⁴

Ispred Radikalne stranke Miloš Trifunović je na samom kraju 1931. godine pisao Joci Laloševiću, radikalskom prvaku iz Sombora: »Vidim velike teškoće i nevolje ekonomskog karaktera u tome kraju i u celoj Vojvodini. Ove su nevolje svuda u našoj zemlji teške, ali su u Vojvodini zaceo najteže i najmučnije zbog oblika njene privrede. Ovakav život povećava državna administracija i njena grubost i krajnja neobazrivost...« ⁷⁵

Dajući svoje mišljenje o stanju u zemlji, Savez zemljoradnika je u jednom širem elaboratu iz 1932. godine govorio o otuđenju Srba »prečana« od Srbijanaca i stvaranju »prečanskog fronta«, kao posledici nedemokratskih režima. »Na-

⁷² M. Grol, *Čovek i političar*, str. 42.

⁷³ Isto, str. 44–45.

⁷⁴ *Narod*, 13. avgust 1935; *Izjava najuglednijih Vojvodana*, »Nova Evropa«, br. 2, 26. februar 1936, str. 53.

⁷⁵ Navedeno prema: R. Končar, n. d., str. 76.

stalo je odvajanje od Srbije«, smatrao je pisac elaborata Milan Gavrilović. »iako Srbija ni po čemu nije bila kriva, naročito ne srpski seljački narod«. ⁷⁶

Razumevanje osetljivosti vojvodanskog pitanja nije, međutim, bilo praćeno prihvatanjem ideje da pokrajina zbog svoje osobenosti bude jedna od jedinica preuređene Jugoslavije. Kada su u decembru 1932. predstavnici opozicionih vojvodanskih stranaka, predvođeni radikalima i samostalnim demokratama, doneli tzv. Novosadsku (Vojvodansku) rezoluciju, kojom su se solidarisali za Zagrebačkim punktacijama i istakli da »u budućem uređenju države, Vojvodina sa Sremom traži za sebe isti položaj, koji će imati ostale pokrajine«⁷⁷, radikali, demokrati i zemljoradnici bili su veoma nezadovoljni.⁷⁸ Sa istom osudom i odbijanjem u njihovim je strankama posmatran i docnije stvoreni Vojvodanski front. U Beogradu mu je, moguće i pod uticajem autonomaške propagande, pridavan veći značaj od onoga koji je imao, pa je i odnos prema njemu sadržavao oštar i nepopustljiv stav. Koliko je »opasnost« od njega bila stvarna, teško je proceniti. Zagovornici vojvodanske autonomije tvrdili su da pokret okuplja oko 90% Vojvodana, ubedivši u taj podatak i S. Votsona, koji ga je koristio u svom memorandumu. Na decembarskim skupštinskim izborima 1938. godine SDS je, međutim, kao prva stranka »fronta« dobila u Vojvodini samo 7.631 glas, a D. Bošković, njegov prvi čovek, izgubio je izbore u svom Pančevu, koje je čak smatrano njegovom »tvrdavom«. ⁷⁹ Ipak, autonomaški vojvodanski pokret je u Beogradu izazivao primetnu zabrinutost, posebno zbog osetljivosti odnosa Vojvodina–Srbija i sprege »fronta« sa hrvatskim nacionalnim pokretom. Jedan od njegovih najčešćih kritičara bio je M. Grol – na konferencijama održanim u Vojvodini, ali i u drugim istupanjima i docnijim osvrtima. Po njegovim rečima, Vojvodanski front je stvarao privid da brani interese milion i po stanovnika, a ne velikih gazda čije je posede pogadao progresivni porez. Međutim, u spletu mnogih »rdavih okolnosti« – nacionalnih, verskih, manjinskih, žalbi na lošu upravu i probleme agrarne krize, nije bilo čudno što su se i jedini s razlogom nezadovoljni – »nesrećni pauperi bez zemlje – našli zajedno u toj neprijatnoj koaliciji nezadovoljnika svim i svačim. Iz tog negativnog pokreta, mobilisanog pod najprotivnijim pobudama«, smatrao je M. Grol, »nikakav pozitivan program nije mogao proizići«. ⁸⁰ Odbijajući tvrdnju S. Votsona da Vojvodina i Makedonija ne bi »išle sa Srbijom«, primećivao je da bi se i »najsrpskiji srezovi« opredeljivali za nezavisnost od Srbije ako bi mogli da sami sebi određuju porez, a deficite pasivnih krajeva ne snose prema svome bogatstvu. »Ali to ne znači«, dodao je, »da bi pošli sa Hrvatskom, kao što misli Vatson«. ⁸¹

U redovima beogradske građanske demokratske opozicije smatrano je da je mesto Vojvodine uz Srbiju, bez obzira na kojim će osnovama i u kom obimu biti izvršeno preuređenje države. Kao ideolog Demokratske stranke i uz Lj. Davidovića kreator njene politike, M. Grol je već u martu 1932, u privatnom pismu partijskom šefu, vojvodanski problem, kao i problem državnog uređenja, postavio na osnove kojih su se demokrati pridržavali sve do kraja Drugog svetskog rata. Po njegovom mišljenju, izjednačavanje pokrajinskih zahteva Vojvodine, Makedonije i Crne Gore sa hrvatskim zahtevima vodilo je u »nesporazume i kaos«.

⁷⁶ AJ, 80–32.

⁷⁷ Isto, 80–32–311. Više: R. Končar, n. d., str. 98–117.

⁷⁸ Više: isto, str. 118–146.

⁷⁹ Isto, str. 315–316.

⁸⁰ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 75.

⁸¹ M. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, str. 116.

Ako bi se Hrvati zadovoljili samoupravom, širom od postojeće i u kompetencijama i u garancijama, takva bi decentralizacija obuhvatila sve pokrajine. »Ali Hrvati to neće, i onda je apsurdno da se kompromis s njihovim zahtevima (u kojima je dobar deo izdvojenog nacionalnog i samodržavnog karaktera) uzima za bazu celokupne organizacije. Tražiti za Novi Sad isto što i Zagreb za sebe traži, bilo bi ponoviti u obrnutom smislu – pogrešku Vidovdanskog ustava, koji je položaj Zagreba hteo svesti na položaj Zaječara«. Uočavajući razliku u autonomnim pobudama i potrebama, M. Grol je predvideo formiranje dve vrste jedinica: velikih federalnih i u njihovom okviru manjih, regionalno samoupravnog karaktera. Po njegovim rečima, pravo samoopredeljenja odnosilo se na »individualisane kolektivitete« i bilo »uslovljeno pomirenjem sa opštim okolnostima u kompleksu mehanizama državnih i međunarodnih«. A, »oko čega se i na čemu se«, pitao je, »zasniva taj kolektivitet u ovom slučaju, i gde se zaustavlja to pravo samoopredeljenja manjine Srba i Hrvata, a većine Madara, Nemaca i Rumuna u Vojvodini?«⁸²

Sušтина navedenog pisma ušla je u programsko opredeljenje Demokratske stranke, objavljeno u januaru 1933. u vidu »Pisma prijateljima« Lj. Davidovića. Demokrati su se njime izjasnili za stvaranje složene državne organizacije sa četiri »šira samovladanja«. Tri zajednice bile bi obrazovane oko »velikih nacionalno-kulturnih centara u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani«, a četvrta – Bosna i Hercegovina sa južnom Dalmacijom, »u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj«. U njihovom okviru postojale bi manje samoupravne oblasti.⁸³ Projekat demokrata nije određenije govorio o granicama i nadležnostima saveznih jedinica, ali je ipak shvatano da bi interesi celine bili obezbeđeni, a srpski etnički prostor – sa izuzetkom Bosne i Hercegovine i srpskih krajeva u Hrvatskoj, zaokružen.

Mišljenju Demokratske stranke odgovarao je lični stav J. M. Jovanovića Pižona, čiji se Savez zemljoradnika nije javno izjašnjavao o modelu državnog uređenja. U jednoj od svojih beležaka on je zapisao da se slaže sa podelom države na četiri oblasti: Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju. Šta je »Srbija« precizno je navedeno: »Vojvodina, Srem, Stara Srbija, Južna Srbija i deo nove Crne Gore, Peć kao i Sandžak«.⁸⁴ »Levo« stranačko krilo, tzv. zemljoradnička levica, predvodena D. Jovanovićem, imala je svoj projekat političke i ekonomske reorganizacije Kraljevine Jugoslavije. U dokumentu poznatom pod nazivom »Sesnaest tačaka«, formulisanom krajem 1931. i početkom 1932, izjasnila se za preuređenje države u federaciju na osnovu narodnosti. Ukoliko to žele, Slovenci i Hrvati dobili bi svoja nacionalna područja, s tim što bi »u naknadu za one Srbe koji ostaju među Hrvatima« srpskoj većini bio ostavljen »odgovarajući broj Hrvata koji se nalaze u Bosni, Sremu i Vojvodini«.⁸⁵ Iz ovoga se može zaključiti da je te pokrajine ili barem njihov veći deo zemljoradnička levica smatrala sastavnim delom srpskog nacionalnog prostora. U elaboratu »Zadaci nove vlasti« određenije se izjasnila za podelu državne zajednice na tri velike zemlje – srpsku, hrvatsku i slovenačku, u koje bi bile grupisane »razne naše pokrajine, prema slobodno izraženoj volji pojedinih zainteresovanih krajeva, a s obzirom na narodno-istorijske tradicije, geografske i ekonomske pogodnosti«. Dozvoljena je

⁸² B. Petranović–M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, str. 338.

⁸³ AJ, 138–8–185; B. Petranović–M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – Ideje i stvarnost*, str. 327–331.

⁸⁴ AJ, 80–32–243/248.

⁸⁵ Isto, 80–32–75/80; D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 213–218; D. Jovanović, *Sloboda od straha, Izabrane političke rasprave*, Beograd 1991, str. 285–290.

mogućnost da se neka od velikih istorijskih pokrajina plebiscitom, »u dogovoru sa trima glavnim zemljama«, organizuje kao zasebna zemlja.⁸⁶ Da je time pomišljano i na Vojvodinu potvrdio je docnije i sam D. Jovanović, prema čijem je pisanju D. Bošković bio nezadovoljan navedenom mogućnošću, iako je zemljoradnička levica na srpskoj strani bila jedina koja je nije odbacivala. Pitao je: »Zašto plebiscit i zašto 'u dogovoru', to znači po pristanku 'glavnih'?«⁸⁷

Podudarno gledište demokrata i zemljoradnika na zahtev za autonomiju Vojvodine i njen status ravnopravan drugim eventualno formiranim jedinicama ispoljen je i prilikom sastanaka partijskih šefova i prvaka sa delegatima vojvodanske opozicije u avgustu 1935. U saopštenju koje je posle sastanka dao u svoje i u ime J. M. Jovanovića Pižona, Lj. Davidović je objasnio tok razgovora i dati odgovor. »O celoj toj radnji« da »Novi Sad... dobije ono što Beograd, Zagreb i Ljubljana« rečeno je da se shvataju »pobude, koje su pokrenule ovu akciju jednog dela Vojvodana«, te da se smatra »da Vojvodina kao jedna od privredno i kulturno najrazvijenijih pokrajina s razlogom traži pravo svoje samoupravne reči u poslovima i uredenju svoga kraja«. Međutim, zaključci koji su iz stanja u Vojvodini izvedeni nisu se činili »racionalni ni oportuni«. Demokrati i zemljoradnici su se slagali da bi idealno uredenje zemlje bila njena podela na deset samoupravnih pokrajina, komponovanih prema saobraćajnim, privrednim i kulturnim uslovima. Ali, te su težnje onemogućene »stvarnim stanjem koje traži drugo«, zato što se kao preduslov za zdrav život zemlje javlja »sporazumno rešenje hrvatskog pitanja«, koje se ne postavlja »kao samoupravno s ekonomsko-kulturnim pobudama, nego kao federalno, s pobudama nacionalno-političkim«. Hrvati su svoju jedinicu tražili »na bazi jednog nacionalnog individualiteta. Prema tome, ma koji stepen ostao kao poslednji za tu jedinicu, on ne može biti uzet kao obrazac za uredenje pokrajina, koje traže samoupravni život na čisto regionalnoj osnovi.

Zaključak je da Vojvodani treba sa strpljenjem i verom da ostanu disciplinovanani borci u udruženoj opoziciji za reforme ukupnog stanja u zemlji, koje će samo sobom automatski izmeniti jedan deo uslova pod kojim živi danas Vojvodina. Drugi deo – samoupravni život Vojvodine, rešiće se u sistemu koji reši odnos velikih jedinica; jer se već danas vidi, da te velike jedinice, uprkos nacionalnih veza, neće moći izbeći priznanje samoupravnog života svojim sastavnim delovima:

Kao što Novi Sad neće da mu sve dolazi iz Beograda, neće izvesno ni Split hteti da mu sve dođe iz Zagreba«.

Odbijanje vojvodanskih zahteva za autonomiju, čiji je problem sveden na »njegovu pravu meru«, ublaženo je naglašenim stavom o razumevanju raspoređenja u pokrajini: »Prema Vojvodini je učinjena nepravda«, rečeno je, »krivicom režima u Beogradu, i krivicom njenih rdavo izabranih pretstavnika. Tražimo pravdu za nju u jednom uredenju u kome će tereti i obaveze biti ravnomerno raspoređeni i raspoređeni odlukom u kojoj će biti uticajna reč same Vojvodine; ali tražimo pravdu za sve, kako bi nepodeljenim snagama izvojevali bolitak svima«.⁸⁸

Sušтина zaključka bila je, ipak, u beskompromisnom protivljenju ideji vojvodanske autonomije. Nijednim dokumentom ili izjavom vodstvo demokrata i zemljoradnika nije dozvoljavalo takvu mogućnost. Isto stanovište imali su i radi-

⁸⁶ AJ, 80–32–243/248; D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 229–233.

⁸⁷ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...* str. 40.

⁸⁸ AJ, f. Centralni presburo (u daljem tekstu – 38), 38–94–226.

kali, koji su, iako u drugoj polovini 30-ih godina u neformalnom savezu sa demokratama i zemljoradnicima, u biti ostajali centralisti, nudeći za problem uređenja jugoslovenske države sistem širokih samouprava kao nekakvo srednje rešenje između centralizma i federalizma. Složna u stavu prema Vojvodanskom frontu i pitanju pripadnosti severne pokrajine, vodstva sve tri stranke nisu, međutim, javno reagovala na HSS-ovsko »osvajanje« Vojvodine. Želeći sporazum sa V. Mačekom o državnoj celini i zajedničko srpsko-hrvatsko obezbeđenje njenih temelja, izbegavala su pokretanje delikatnih pitanja i prećutkivala širenje aktivnosti hrvatskog pokreta izvan prostora Savske i Primorske banovine.

O osiguranju srpskih nacionalnih interesa u Vojvodini otvorenije su govorili neki od sačuvanih vanstranačkih projekata i elaborata. Tako je, na primer, Doko Perin, upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, u Srpskom kulturnom klubu (SKK) u Beogradu održao predavanje o nacionalizovanju Vojvodine i Makedonije, u kojem je radi stvaranja srpske većine u Vojvodini predlagao nekoliko kombinovanih rešenja: preseljenje nacionalnih manjina, naročito Madara; stvaranje dve Vojvodine – velike južno-srpske i male severno-madarske; doseljavanja Srba iz Osječke, Požeške i Bjelovarske županije (jer oni za Srbe »znače gubitak, a za Hrvate teret, koji im nije najprijatniji«); doseljavanje pravoslavnih Srba iz Rumunije, a iseljavanje banatskih Rumuna i, na kraju, »železničku kolonizaciju«. Kada železnički službenici ne bi bili postavljeni iz Vojvodine, mislio je D. Perin, već dovedeni »iz naših etnički najjačih krajeva, nastalo bi stalno osvežavanje krvi. I kad bi se u službu primali samo najzdraviji momci od 24–28 godina, oženjeni i sa najmanje dvoje muške djece, upsjech bi bio veliki. Tako bi svake godine pritalo 400–500 naših porodica u Vojvodinu, koje bi sa svojom muškom djecom osiguravale priraštaj i osvežavanje krvi«. Jer, »i Vojvodina i Južna Srbija i suviše su važni krajevi za nas, da bi se moglo dopustiti da ostane u njima stanje koje se zateklo 1921. godine. Vojvodina je najkulturniji i najbogatiji kraj u državi, koji ima najbolje veze i najotvorenije puteve, željezničke i vodene. Na nju se naslanja prestonica. Vojvodina joj je privredno zalede i vojna odbrana sa sjevera«. ⁸⁹

Sa ovako protivrečnim i suprotstavljenim srpsko-hrvatskim i unutarnjim srpskim interesima i stavovima dočekan je početak preuređenja Kraljevine Jugoslavije, pokrenut razgovorima Cvetković–Maček u proleće 1939. Proširujući postepeno hrvatske teritorijalne zahteve, šef HSS je za hrvatsku nacionalnu jedinicu na prostoru Vojvodine tražio granicu kod Šida, odnosno srpsko-hrvatsko razgraničenje linijom Ilok–Jamena. Sa preostatkom Srema Vojvodina bi bila posebna jedinica ili deljena linijom Subotica–Ilok. ⁹⁰ O istim predlozima obavješteno je i vodstvo Udružene opozicije (Radikalna i Demokratska stranka i Savez zemljoradnika), koalicioni partner na skupštinskim izborima 1935. i 1938. godine. ⁹¹ Odbijajući da prihvati taj predlog, ono je sugerisalo stvaranje Krunskog saveta u kojem bi pod neposrednim rukovodstvom kneza Pavla na problemu preuređenja države radili predstavnici stranaka koje imaju »koren u narodu«. ⁹² Beleške J. M. Jovanovića otkrivaju koja je područja Udružena opozicija smatrala srpskim etničkim prostorom. Odgovarajući na pitanje kneza Pavla o teritorijama »nudenim« V. Mačeku, šef Saveza zemljoradnika je odgovorio: »Niko od nas ni-

⁸⁹ D. Perin, *Nacionalizovanje Vojvodine i Južne Srbije*, AJ, 80–57; Arhiv VII, f. XVII, k–69, dok. 4, fas. 4.

⁹⁰ AJ, 80–32–55/56.

⁹¹ Isto, 80–32–19/20.

⁹² Isto, 80–32–18.

je ništa nudio, a naše je uvek bilo Vojvodina, Srbija, Južna Srbija, Crna Gora i Bosna jedno«. Na kneževa pitanja o Sremu, Dubrovniku i Bosanskoj krajini dao je isti odgovor.⁹³ Po njegovom mišljenju, srpska opozicija »nije bila ovlašćena od srpskog naroda da deli što je srpsko a što li hrvatsko«. ⁹⁴ Međutim, kada su pregovori između D. Cvetkovića i V. Mačeka zapali u krizu, a hrvatsko vodstvo za 8. maj zakazalo sednicu Sabora, Udružena opozicija se – izgleda strahujući od pogoršanja situacije, složila da vođa Hrvata bude obavešten »da je... gotova da u Krunskom savetu postavi ako do njega dode, i pitanja meritorna za sporazum Srba i Hrvata. Otprilike Unskom prugom do granice Primorske banovine i Bačka, s tim da se ispravi u pogledu donje Neretve u korist Srba...«⁹⁵

Dajući prednost sporazumevanju sa knezom Pavlom, V. Maček je 26. avgusta 1939. sklopio sporazum sa D. Cvetkovićem kao njegovim predstavnikom. Rezultat nagodbe – Banovina Hrvatska, stvorena je spajanjem Savske i Primorske banovine i više srezova iz drugih banovina: Dervente i Građačca iz Vrbaske, Travnika, Fojnice i Brčkog iz Drinske, Dubrovnika iz Zetske i Šida i Iloka iz Dunavske. Granice nisu bile konačne, jer je Sporazumom predviđeno da definitivni opseg Banovine bude utvrđen »prilikom preuređenja države«, uz uvažavanje ekonomskih, geografskih i političkih okolnosti. Tada bi iz pripojenih srezova bili izdvojeni »opštine i sela koji nemaju hrvatsku većinu«. ⁹⁶

Već u prvim tumačenjima Sporazuma hrvatsko nacionalno vodstvo i hrvatska štampa isticali su nekoliko činjenica važnih za shvatanje trenutnog stanja i docnije državno-pravne promene. Postignuto rešenje smatrano je privremenim i nepotpunim, kako u pogledu kompetencija hrvatske jedinice tako u pitanju njene teritorije, koja je prema pisanju »Hrvatskog dnevnika« predstavljala »minimum na koji hrvatski narod ima pravo«. ⁹⁷ Iste stavove, sa naznakom budućih potraživanja u oba smera, sadržavao je govor V. Mačeka održan na sednici Hrvatskog narodnog zastupstva 29. avgusta. Obraćajući se zastupnicima, vođa Hrvata je određivanje hrvatske teritorije označio kao prvu i najvažniju svoju misao. Nabrajajući šta su Hrvati »uzeli«, Sid i Ilok je nazvao delom Slavonije, dodajući da to rešenje nije konačno i da zavisi od toga hoće li »u novopreuređenoj državnoj zajednici« Bosna i Vojvodina biti autonomne ili ne. ⁹⁸

Ovim su postavljene osnove docnijih teritorijalnih zahteva, dati uslovi od kojih će zavisiti i obeležena područja na koja će se odnositi. Hrvatska će, isticao je »Hrvatski dnevnik«, »biti onako velika, kako je veliku hoće narod... Niko neće biti prisiljavan« da u nju ulazi... ali se takođe nikome ne smije braniti da pripadne Hrvatskoj... Pri tome naročito mislimo na Bosnu, Bačku i Baranju, gdje će tamošnji narod trebati pitati i poslušati njegovo mišljenje o tome kamo želi ići«. ⁹⁹ Prema pisanju istog lista, koji je odražavao zvanične stavove hrvatskog vodstva, ako bi bilo postavljeno pitanje istorijske celovitosti Bosne, isto bi stanovište moralo biti uzeto i u pitanju celovitosti Trojednice, koja obuhvata i »cijeli istočni Srijem sve do Zemuna«. ¹⁰⁰

⁹³ Isto, 80–32–5.

⁹⁴ Isto, 80–32–55/56.

⁹⁵ Isto, 80–32–24.

⁹⁶ *Politika*, 27. avgust 1939.

⁹⁷ *Hrvatski dnevnik*, 29. avgust 1939.

⁹⁸ *Glasnik*, br. 9, Split septembar 1939; M. Glojnarčić, *Borba Hrvata*, Zagreb 1940, str. 347–350.

⁹⁹ *Hrvatski dnevnik*, 24. oktobar 1939; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd 1988, str. 55.

¹⁰⁰ *Hrvatski dnevnik*, 4. novembar 1939.

U zauzimanju hrvatskog stava o budućim granicama Hrvatske važnost su imali i neki drugi činioци. Prilikom sklapanja Sporazuma, kao i u njegovim tu-maćenjima, naglašavano je da je polazni princip u stvaranju Banovine Hrvatske bio etnički, odnosno brojna premoć Hrvata na dobijenoj teritoriji. Unošenjem uslova o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima pri definitivnom razgraničenju najavljeno je njihovo uporedno korišćenje ili isticanje bilo kojeg od njih, zavisno od sreza ili oblasti koja bi bila tražena. Mogućnosti teritorijalnih potraživanja postajale su time veoma široke. »Ekonomske i geografske momente, da i ne govorimo o nacionalnim momentima, traže korekturu teritorija u korist Hrvatske«, pisao je »Hrvatski dnevnik«, a takođe zagrebački list »7 dana« za-pažao kako je »bez žitorodnih krajeva Banata, istočne Hrvatske i rudarskih kra-jeva Bosne, otežano rešenje pitanja takozvanih pasivnih krajeva«. ¹⁰¹

Primenjeni na Vojvodinu, navedeni principi dozvoljavali su dva rešenja – njenu autonomiju i podelu između srpske i hrvatske strane. Koja je bila prava opcija Hrvata, teško je zaključiti. Isticane su obe, jer su i jedna i druga odgovara-le ciljevima hrvatskog nacionalnog pokreta i imale svoje zagovornike. Osim toga, zalaganje za autonomiju pokrajine nije obavezivalo hrvatsko vodstvo, tim više što je bilo poznato koliko joj se Beograd protivio, što ju je činilo malo verovat-nom. U »odbrani« vojvodanske autonomnosti korišteni su mnogi stereotipi, među kojima su najčešći bili oni o ekonomskom iscrpljivanju u korist Srbije, pra-vu domaćeg stanovništva da samo odlučuje o svom državno-pravnom položaju, osetljivosti pitanja nacionalnih manjina, posebno neslovenskih... Istorijsko pravo Srbije na Vojvodinu potpuno je negirano, a nasuprot isticano kako je ta oblast bila »sastavni dio hrvatsko-ugarskog kraljevstva«. ¹⁰²

Iznoseći uporedo ideju autonomije Vojvodine i mogućnost njene podele, vodstvo HSS je na prostoru pokrajine razvijalo široku aktivnost, posebno među bačko-baranjskim Bunjevcima i Sokcima čije je hrvatstvo dokazivano i na-glašavano. Otvaranjem pitanja o budućnosti Vojvodine i pod uticajem snažne propagande ova se etnička skupina polarizovala. Grupa oko somborskog advo-kata dr Grge Vukovića izjašnjavala se za autonomiju pokrajine uz osiguranje ravnopravnosti Srba i Hrvata. Pristalice subotičkog senatora Josipa Vukovića-Đida, dr Mihovila Kataneca i monsinjora Blaška Rajića, pak, zahtevale su da se Baranja i deo Bačke sa Suboticom pripoje Banovini Hrvatskoj. I za jednu i za drugu skupinu bila je, međutim, kako je primećivao »Obzor«, »mjerodavna odlu-ka dra Mačka«. ¹⁰³ Među Bunjevcima je postojala i struja koja je naglašavala svo-je jugoslovenstvo i okrenutost Beogradu, ali, čini se, bez većeg uticaja.

U borbi za političko-nacionalno pridobijanje Bunjevaca i Šokaca »Hrvatski dnevnik« je pisao da su to »čisti Hrvati«. Jer, »i jezik (ikavsko narečje) i vjera i nošnja i običaji i gospodarenje i mentalitet i tjelesna konstrukcija sve to dokazu-je i pokazuje, da su oni isječak iz hrvatskog narodnog stabla, koje se sa svojstvima, karakterističnim za Hrvate, očuvalo stolicima i pod dugom tudinskom upra-vom«. ¹⁰⁴ U martu 1940. u Subotici je pripreman veliki zbor Hrvata Bačke i Baranje, na kojem je trebalo da govori i J. Krnjević, sekretar HSS. Očekivano je donošenje odluke o pripajanju ovih krajeva Banovini Hrvatskoj, te je za isto vre-me planirana i srpska protivmanifestacija. Prema docnijem svedočenju M. Trifu-novića, »srpski deo vlade se uplašio i poznata je stvar, da je taj deo dao novac i

¹⁰¹ Isto, 23. april 1940; AJ, 38–433–585.

¹⁰² 7 dana, 25. februar 1940.

¹⁰³ Obzor, 21. mart 1940.

¹⁰⁴ Hrvatski dnevnik, 20. jun 1940.

poručeni zasebni vozovi, nabavljene na hiljade karata da dovede srpski svet iz cele Bačke u Suboticu na taj zbor Bunjevaca. Posigurno bi pala krv i vlada se uplaši i odrekne zbor«. ¹⁰⁵

Odgadanje »narodnog sabora Hrvata Bačke i Baranje« izazvalo je »veliko nezadovoljstvo« ¹⁰⁶, kojeg su pratile druge propagandno-političke akcije. Mesec dana kasnije, u Zagrebu je sa »opštom pažnjom« i »srdačnom i opštom dobrodošlicom« dočekana delegacija Hrvata iz Bačke i Baranje, predvođena J. Vukovićem-Đidom, koju su primili hrvatski ban I. Šubašić, nadbiskup Stepinac i V. Maček. U razgovoru sa delegacijom vođa Hrvata je, prema pisanju novina, rekao kako se pitanje Bačke i Baranje ne može »preko kolena prelomiti«, ali i da su želje Hrvata iz Bačke i Baranje istovetne željama Hrvata u Boki Kotorskoj i Tuzli. »To je želja – no drugo je ono što se može«, kazao je. »Kako bi izgledale u budućnosti granice Hrvatske ako hoće da postoji Jugoslavija, onde gde god ima Hrvata mora im biti kao i u Banovini Hrvatskoj. Pre osam meseci bilo je i u Hrvatskoj kao kod vas, ali borbom i mudrom politikom to smo izmenili, pa ćemo ako Bog da, izmeniti i prilike kod vas u Vojvodini«. ¹⁰⁷

Reči V. Mačeka odgovarale su onome što su HSS-ovski ministri dr Josip Torbar i dr Bariša Smoljan, kao i senator dr Ivan Pernar, poručivali Hrvatima na konferencijama u Somboru, Subotici i drugim bačkim i baranjskim mestima – da se o njima »neće odlučivati bez njihova pitanja i da hrvatski narod u banovini Hrvatskoj vodi o njima računa«. ¹⁰⁸ Ta su obećanja, međutim, bila u suprotnosti sa stavom subotičkih »Bunjevačkih novina«, koje su povodom odlaska bunjevačko-šokačke delegacije u Zagreb pisale kako su i Zagreb i Beograd podjednako »naši«, a i Srbi i Hrvati »braća«. Bunjevci, pak, ne treba da se stide »svog čestitog imena«, kao što treba da znaju »da svi naši prirodni, privredni, ekonomski, saobraćajni, industriski, nacionalni i rečni putevi vode preko Novog Sada ka Beogradu«. Samo u zajednici sa Srbima oni na severu Vojvodine čine nacionalnu većinu. Delegacija je podsećana na oslobođenje Subotice, uz primedbu da bez »oslobodilačke i herojske srpske vojske« njeni članovi ne bi »bez pasosa« pu-tovali na »Bunjevački dan u Zagreb«. ¹⁰⁹

Jedinstvo Hrvata iz Banovine Hrvatske i Vojvodine u Zagrebu je naglašavano u mnogim prilikama. Kada je krajem septembra 1940. V. Maček konferisao sa narodnim zastupnicima iz »istočnih krajeva Banovine Hrvatske«, među njegovim sagovornicima su se prirodno našli poslanici iz Iloka, Šida, Vukovara i Zupanje, čiji su srezovi bili u pomenutim granicama, ali i J. Vuković-Đido iz Subotice i dr Petar Gvozdić iz Sremske Mitrovice. ¹¹⁰ Upravo na području istočnog i zapadnog Srema HSS je bila naročito aktivna. U novembru 1939. u Rumi je osnovana dotle nepostojeća organizacija HSS za istočni Srem, čijoj je konferenciji narednog meseca prisustvovao B. Smoljan ¹¹¹; u Iloku i Šidu su se pojavile Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita, šireni su ogranci Seljačke i Gospodarske sloge, organizacija »Zemlja« bavila se doseljavanjem

¹⁰⁵ *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije*, knj. III, dok. 354, str. 70–86 (pohranjeno u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu); objavljeno u: *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, knj. I, priredio B. Krizman, Beograd–Zagreb 1981, dok. 244, str. 447–448.

¹⁰⁶ *Jutarnji list*, 9. mart 1940.

¹⁰⁷ *Vreme*, 14. april 1940.

¹⁰⁸ *Obzor*, 14. februar 1940.

¹⁰⁹ *Bunjevačke novine*, 13. april 1940 (navedeno prema: »Vreme«, 14. april 1940).

¹¹⁰ *Politika*, 1. oktobar 1940.

¹¹¹ *Srem*, br. 93, 22. decembar 1939.

Hrvata iz pasivnih krajeva u Slavoniju, Bačku i Srem, u Vukovaru je u decembru 1939. počeo da izlazi »Srijemski Hrvat«, organ HSS u Sremu... »Seljački dom«, »glavno glasilo hrvatske seljačke politike«, opširno je i na prvoj stranici pisao o skupštini HSS održanoj u Šidu u aprilu 1940, kojoj je organizovano prisustvovalo »seljčtvo od Zemuna, Mitrovice, Iriga, Županje, Stare Pazove, Iloka, Vukovara i Vinkovaca«, dovoženo »posebnim vlakovima« od Zemuna, Županje i Vinkovaca. Na zboru kod »grko-katoličke crkve« govorio je J. Krnjević, po čijim je rečima Hrvatska »dobila ono, što nije imala od pamtivjeka«. ¹¹²

U istom broju, na istoj strani, list je objavio pesmu »Želja iz Srijema«, koju mu je poslao Miško Kiš, »seljački mladić«, a koja glasi: »Oj Mačeku, ja Ti pozdrav šaljem/ a i banu dužan ne ostajem,/ Ovo pišem pozdravljam vas eto,/ sretno bilo djelo započeto!/ Zato pišem stihove ja ove/ što želimo iz Stare Pazove/ da Hrvatsku uredite tako/ neka bude zadovoljan svatko/ zadovoljno i mlado i staro/ neka svaki ima riječ i pravo!/ Uzmite nas pod okrilje vaše/ bilo srdce zadovoljno naše./ Neka svuda vlada i red i pravica /nasred Save neka je granica...« (istaknuto u originalu – M. R.). ¹¹³

Slične agitacije bile su brojne, pogotovo u manjim listovima i lokalnim sredinama. Prema »Hrvatskom listu«, u Vojvodini je živelo 200.000 Hrvata. ¹¹⁴ »Srijemske novine« su tvrdile da u Sremu živi 213.398 Hrvata sa »asimiliranim Madarima i Nemcima« i 218.883 Srbina sa »srbiziranim Rumunima, Rusinima, Bugarima, Vlasima, Grcima i Ciganima«. ¹¹⁵ Prisutnost Srba u Vojvodini »Hrvatska straža« svela je na 20%, ¹¹⁶ a »Hrvatski dnevnik«, koji se najčešće čuvao prizemnosti, na 395.000. ¹¹⁷ Jedan predizborni proglas, štampan ćirilicom, a širen u vreme opštinskih izbora u Banovini Hrvatskoj 1940. godine, obraćao se svim »Srijemcima« u Šidu, Ilincima i Bačincima kao Hrvatima pravoslavne vere: »Primjećujemo svim Hrvatima pravoslavne i kat(oličke) vjere da će samo tim glasovanjem dokazati da su svi Srijemci za naš lijepi Zagreb i Slobodnu Hrvatsku, a ne za Beograd«. ¹¹⁸

Početak preuredjenja Kraljevine Jugoslavije, stvaranje Banovine Hrvatske i izjave vodstva hrvatskog nacionalnog pokreta o proširenju i produbljenju Sporazuma doveli su do vrhunca srpsko-hrvatski spor oko oblika državnog uređenja, a među Srbima izazvali nacionalno-političko vrenje. Dalja hrvatska traženja sudarila su se sa preovlađujućim srpskim zahtevom da »treća jedinica« (srpska) bude obrazovana pre skupštinskih izbora i na celokupnoj teritoriji izvan hrvatske i slovenačke banovine. Izražavajući nezadovoljstvo zbog donetih rešenja, Srbi su u pitanju najspornijih oblasti (Vojvodine i Bosne i Hercegovine) koristili istorijske i etničke argumente. Čini se da su ovi drugi, sa preciznim statistikama, barem kada je o Sremu bila reč, imali veću težinu. Proučavajući brojnost narodnih skupina širom Kraljevine, Mihailo S. Radovanović je u nizu članaka objavljivanih u »Srpskom književnom glasniku« tokom 1939–40. godine utvrđivao etnička stanja gotovo svih njenih delova. Pored mnogih drugih njegovih zapažanja, za Srem je, kao i za neke druge krajeve, posebnu važnost imala brojčano potvrđena nepodu-

¹¹² *Seljački dom*, br. 16, 18. april 1940.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Navedeno prema: *Slavonija*, 13. mart 1940.

¹¹⁵ Navedeno prema: *Srpski glas*, br. 2, 23. novembar 1939.

¹¹⁶ *Hrvatska straža*, 23. april 1940.

¹¹⁷ *Hrvatski dnevnik*, 20. februar 1940.

¹¹⁸ AJ, 38–93–225.

darnost verske i nacionalne pripadnosti, karakteristična u tri od pet sremskih srezova koji su pripali Banovini Hrvatskoj.

Podaci prema popisu od 31. marta 1931.

Mesto	pravoslavni	rimokatolici	ostale veroispovesti
Ilok	12.985	11.674	5.180
Šid	15.574	14.211	4.568
Vukovar	20.200	22.695	4.441

Mesto	Srbi	Hrvati	Slovenci	Mađari	Nemci	Česi i Slovaci	ostali
Ilok	12.745	6.987	87	2.279	3.136	4.167	438
Šid	15.383	11.821	22	301	3.075	989	2.768
Vukovar	19.640	12.133	96	4.977	7.415	139	2.936

Prema istim proučavanjima, na području celog Srema živeo je 446.871 stanovnik: 212.921 (47,64%) Srbin, 115.184 (25,77%) Hrvata, 1.826 (0,40%) Slovenaca i 116.940 (26,16%) ostalih. Srbi su činili većinu stanovništva u srezovima Ilok, Šid, Vukovar, Zemun, Sremska Mitrovica, Irig, Ruma i Stara Pazova, kao i u gradovima Zemun, Sremska Mitrovica i Sremski Karlovci. Hrvatsku većinu stanovništva imali su vinkovački i županjski srez i gradovi Vukovar, Vinkovci i Županja.¹¹⁹ U celoj Vojvodini sa istočnim Sremom, na teritoriji koja je preostala posle stvaranja Banovine Hrvatske i postala predmet pogađanja, krajem 1939. godine živelo je 1.717.500 stanovnika: 772.000 (45,0%) rimokatolika, 732.800 (42,7%) pravoslavnih, 165.750 (9,6%) evangelista i 46.950 (2,7%) pripadnika ostalih veroispovesti.¹²⁰

U raspravu o budućem položaju Vojvodine kao celine, ali i pojedinih njenih delova, na srpskoj strani su se među prvima uključili oni koji su sporazumom već bili pogodeni. Uzdajući se u odredbu o izdavanju iz sastava Banovine Hrvatske onih srezova koji nemaju hrvatsku većinu, Srbi vukovarskog sreza doneli su početkom novembra 1939. rezoluciju kojom su zahtevali odvajanje sreza od Banovine Hrvatske i pripajanje Dunavskoj. Podnoseći taj zahtev, 38 predstavnika iz 15 pravoslavnih crkvenih opština (Vukovara, Borova, Trpinje, Vere, Bobote, Bršadina, Ostrva, Opatovca i Sotina, Gaboša, Markušice, Negoslavaca, Pačetina, Mikluševca i Čakovaca, Marinaca i Palače) naveli su, obrazlažući svake ponaosob, istorijske, geografske, komunikacijske, ekonomske, političke i statističke razloge.¹²¹ U pismu koje je uz rezoluciju dostavljeno ministru vojske i mornarice generalu Milanu Nediću istakli su »da se od njega očekuje da na na-

¹¹⁹ M. S. Radovanović, *Jugoslavija – geografsko-statistička i etnografska studija o broju Srba i Hrvata*, SKG, br. 7, 1. decembar 1939, str. 420–425.

¹²⁰ M. S. Radovanović, *Stanovništvo Dunavske banovine*, str. 387.

¹²¹ AJ, 37–9–51 (733–734).

dležnim mjestima bude pobornik i tumač njihovih potreba i želja, jer su ideali za koje su se borili i žrtvovali, političkom podjelom iz avgusta 1939. teško pogodeni«. ¹²²

Rezoluciji Srba vukovarskog sreza pridružili su se i Srbi iz Šida, koji su 10. novembra 1939. I. Subašiću i V. Mačeku uputili protest zbog pripajanja šidskog sreza hrvatskoj jedinici i zahtev da bude vraćen Dunavskoj banovini. ¹²³ Istovremeno, u Šidu je počela akcija za osnivanje pododbora SKK, čija je osnivačka skupština održana u januaru 1940, uz prisustvo predstavnika iločkog, mitrovačkog, rumskog, vukovarskog i vinkovačkog sreza. ¹²⁴ Slične akcije povelene su i u Vinkovcima, Zemunu, Sremskoj Mitrovici i Vukovaru, koji je povodom postavljanja novih crkvenih zvona posetio patrijarh Gavrilo. ¹²⁵

Po mišljenju uredništva »Srpskog glasa«, lista SKK, srpsko-hrvatski sporazum trebalo je da bude postignut na određenim principima – etničkim, istorijskim, privrednim ili geografskim, »ali za celo područje na kome žive Srbi i Hrvati. ¹²⁶ Prilikom pregovora o Sporazumu Hrvati su izvan Savske i Primorske banovine tražili svaki srez sa katoličkom većinom, a gde je nije bilo pozivali se na istorijsku tradiciju i geografsku povezanost. Tako je Banovina Hrvatska dobila Sid i Ilok u kojima su Hrvati i katolici u manjini. »Ta dva sreza trebala su novoj banovini kao očigledna veza za dalje aspiracije«, zaključivao je prof. Vladimir Čorović. ¹²⁷

Dajući svoje mišljenje o granicama srpskog etničkog prostora, »Srpski glas« je isticao kako je »srpska Otadžbina svugde gde god je Srba, od Subotice do Dalmatinskog Kosova kraj Šibenika, i od Sušaka do Đevdelije«. ¹²⁸ »Jer ako su Srbija i Crna Gora srpske, ništa manje srpska nije ni Vojvodina, ni Bosna i Hercegovina, ni Lika, ni Dalmacija, ni ma koji drugi srpski kraj«. ¹²⁹ U odbrani tih krajeva, pa i Vojvodine, dizan je glas protiv osporavanja njenog »srpskog karaktera«, ¹³⁰ pokušaja hrvatskih listova da veštački smanje broj Srba u Sremu ¹³¹ i nastojanja J. Vukovića Đide da nacionalne manjine u pokrajini pridobije za priključenje Hrvatskoj. ¹³² U polemici sa dr Rudolfom Bičanićem oko njegove knjige »Ekonomski podloga hrvatskog pitanja« »Srpski glas« je pisao kako on »kao ekonomist... zna da su sve bogate zemlje srpske zemlje« i među njima naveo i Vojvodinu, potencirajući time ekonomsku stranu zainteresovanosti Zagreba. ¹³³

Od navedenih mišljenja SKK i njegovog lista nije bila daleko ni većina srpskih građanskih stranaka, iako u svojim javnim istupanjima nije bila tako radikalna. Nezavisno od programskih opredeljenja za federalizam ili neku od varijanti decentralizacije, srpske stranke su se slagale u nepristajanju da Vojvodina bude deljena ili obrazovana kao posebna jedinica, ali i u prihvatanju činjenice da dotadašnja politika prema njoj mora biti korigovana davanjem samoupravnih

¹²² M. Bjelajac, *Pismo ministru vojnom*, NIN, 25. oktobar 1991.

¹²³ *Srpski glas*, br. 1, 16. novembar 1939.

¹²⁴ Isto, br. 10, 18. januar 1940; »Srem«, 9. februar 1940.

¹²⁵ *Srpski glas*, br. 1, 16. novembar 1939; Isto, br. 18, 14. mart 1940; *Srem*, 17. novembar 1939; Isto, 5. april 1940.

¹²⁶ *Sporazum ili nesporazum*, »Srpski glas«, br. 12, 1. februar 1940.

¹²⁷ V. Čorović, *Pitanje državnog preuredjenja*, Isto, br. 2, 23. novembar 1939.

¹²⁸ M. M., *Gde god je Srba – tu je Srbija*, Isto, br. 5, 14. decembar 1939.

¹²⁹ S. M. Drašković, *U Srbiji nema mesta srbovanju*, Isto, br. 27, 16. maj 1940.

¹³⁰ D. D., *U znaku pokreta*, Isto, br. 15, 22. februar 1940.

¹³¹ V-mir, *Čudnovate statistike*, Isto, br. 7, 28. decembar 1939.

¹³² *Protivrpski blok*, Isto, br. 14, 15. februar 1940.

¹³³ *Srbi u Hrvatskoj*, Isto, br. 13, 8. februar 1940.

prava. U brojnim stranačkim izjavama o pitanju budućeg statusa Vojvodine često nije bilo razlike u mišljenjima između radikala u vladajućoj Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, radikala oko Glavnog odbora iz opozicije, demokrata, »integralnih Jugoslovena« u Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci... Otuda je i »Obzor« tražio da se povodom nekolicine govora ministara Nikole Bešlića i Jevrema Tomića razjasni predstavljaju li »službeno mišljenje srpskog dijela JRZ, kad poriču hrvatstvo bunjevačkih Hrvata i govore, da je Vojvodina isključivo srpska zemlja i da ona mora u cjelosti ući u srpsku jedinicu«. ¹³⁴

Prateći aktivnost srpskih stranaka, hrvatska štampa se najčešće sporila sa M. Grolom, čiji su demokrati u krugu srpskih političkih partija najargumentovanije kritikovali Sporazum i sa najrazradenijim ličnim programskim stavom. Već u svojim prvim, iako opreznim i umerenim ocenama onoga što je akt od 26. avgusta doneo, postavili su i pitanje Vojvodine, navodeći pokušaje pokretanja vojvodanskog fronta kao jednu od akcija »koje idu na rastrajavanje srpskog terena«. ¹³⁵ Pooštravajući sud i u tonu i u sadržaju i definitivno se određujući prema Sporazumu i pravcu daljeg preuredenja, u novembru 1939. istakli su zahtev da sva preostala »neraspoređena teritorija« – izvan Hrvatske i Dravske banovine, uđe u srpsku jedinicu. »Pokreće se i pitanje Šokaca i Bunjevaca kao Hrvata kao takvih u većini izjašnjenih i organizovanih u H.S.S.«, rečeno je u njihovom elaboratu. »Postavlja se pitanje Vojvodine. Tu kao i na drugim stranama regionalni zahtevi potsticani s leva i desna, izlaze iz okvira oblasnih samouprava«. ¹³⁶

Stav Demokratske stranke pojašnjen je potom u više istupanja M. Grola, koji je u februaru 1940. nasledio preminulog Lj. Davidovića. Na sastanku sa pristalicama stranke u Novom Sadu, održanom posle sličnih konferisanja u Subotici i Senti, on je naglasio da je u trenutku raspravljanja »o priznanju preostalog trećeg dela kao srpske jedinice... težište celog tog pitanja u Bosni i Vojvodini«. Vojvodina je, po njegovim rečima, morala »ostati srpska« zbog prirodnog, geografskog i saobraćajnog kontinuiteta, uslova za privredni razvoj i vezanosti sa ostalim srpskim pokrajinama. U okviru srpske jedinice imala bi, kao i drugi krajevi, svoju samoupravu, jer o centralizmu »ne može biti više reči«. Govoreći o mnogim segmentima vojvodanskog pitanja, M. Grol je isticao potrebu »da Srbi budu složni«, a Hrvate iz Zagreba podsećao da su političku akciju među Bunjevcima u Bačkoj počeli da »razvijaju... tek kad im je srpska vojska prokrčila put i otvorila vrata«. ¹³⁷

Kako je njegovo istupanje izazvalo reakcije hrvatske štampe, u kojima je »Obzor« pisao da je »teško ustanoviti« ko je »veći šoven« – M. Grol ili V. Ćorović ¹³⁸, ponovo je dao izjavu o Bosni i Vojvodini, insistirajući na istorijskim, nacionalnim, privrednim i geografskim vezama Srbije i Vojvodine kao srpske pokrajine. Još jednom je dotakao i pitanje Bunjevaca, rekavši da su Srbi »dinamizmom života privrednog i kulturnog koji tu neodoljivo nadire od Skoplja, Niša, Kragujevca, Beograda i Novog Sada... svojoj sabrača Bunjevcima i Šokcima, zvali se oni tako ili Hrvati, efikasniji naslon u

¹³⁴ *Obzor*, 14. februar 1940.

¹³⁵ *Pravda*, 18. oktobar 1939.

¹³⁶ *Demokrati o današnjem stanju u zemlji*, Beograd 1939, str. 10.

¹³⁷ *Politika*, 13. februar 1940.

¹³⁸ *Obzor*, 14. februar 1940.

borbi za opstanak nego braća iz Zagreba. Isto tako kao što je Zagreb bliži srpskim gradovima u Hrvatskoj«. ¹³⁹

Da Demokratska stranka neće pregovarati o pitanju pripadnosti Vojvodine i njenom mestu u preuređenoj Kraljevini, M. Grol je potvrdio i u velikom govoru održanom u Novom Sadu, na komemoraciji Lj. Davidoviću u aprilu 1940. Docije su često citirane njegove tadašnje reči da srpski narod liniju Dunav–Morava–Vardar »oseća kao kičmu svog nacionalnog organizma«, a Vojvodinu kao njegov »nerazlučni deo«. Jer, »za druge Vojvodina je pitanje srezova, za Srbe pitanje nacionalnog bića«. U istom govoru upozorio je »da ime i sudbina Vojvodine ne mogu ući u onu torbu transakcija, s kojom manjinske partije torbare po Beogradu«. ¹⁴⁰ Bila je to opomena, naročito Mađarima i Nemcima, da se ne mešaju u srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine.

Sa stavovima Demokratske stranke slagale su se u suštini i druge srpske političke partije. ¹⁴¹ Od tih preovlađujućih srpskih gledišta odstupao je samo deo vojvodanskog krila SDS u kojoj je došlo do većih polarizacija. Stranačko vodstvo u Zagrebu, na čelu sa Srdanom Budisavljevićem, napustilo je raniji stav o federalizaciji Jugoslavije na istorijsko-pokrajinskim načelima, usvojivši uzeti narodnosni princip. I dok je grupa vojvodanskih samostalaca oko Aleksandra Moća prihvatila novu stranačku orijentaciju, a deo članova se čak opredeljivao za SKK ¹⁴², prvi čovek autonomaškog pokreta D. Bošković i dalje je sa svojim pristalicama zahtevao stvaranje posebne vojvodanske jedinice. ¹⁴³ Upravo je taj politički krug dr Stojan Dedić, bivši predsednik udruženja Vojvodana u Beogradu, upozoravao na nekoliko činjenica. Po njegovim rečima, »hrvatski partikularizam, koji je trebao da bude glavni saveznik Vojvodanstva, shvatio (je) Vojvodinu kao značajnu monetu za svoje potkusurivanje s beogradskim režimom. Dok je Vojvodanski pokret vodio autonomnašku politiku, izdvajajući se iz srpske celine, dotle je njegov hrvatski partner vodio velikohrvatsku politiku. Prema tome ideološka disharmonija između te dve politike je bila očevidna, i moglo se očekivati, da će je i nosioci Vojvodanskog pokreta, najzad, uočiti. Ali to se sve dosad nije desilo. No osim ove ideološke razlike postojala je još jedna krupna razlika između ta dva pokreta: Hrvatsvo je sa političkog gledišta bilo nesravnjeno jače nego novopostavljeno Vojvodanstvo. Prema tome pobornici Vojvodanstva su morali pri svojoj kalkulaciji to uzeti u obzir, i na zagrebačke punktacije nisu smele slediti vojvodanske punktacije. Posledice ove političke omaške nisu izostale; one su dobile svoj epilog u stvaranju samostalne Banovine Hrvatske. A što se tiče Vojvodine, ona, prema projektu hrvatskih partikularista, treba ili da se deli između srpske i hrvatske jedinice, ili da u njoj dominira hrvatsko-katolička grupa. Dakle, treba da dođe sve drugo, samo ne ono što su nosioci Vojvodanskog pokreta obećavali našoj javnosti«. ¹⁴⁴

¹³⁹ *Politika*, 15. februar 1940. Odgovarajući M. Grolu, »Hrvatski dnevnik« je pisao da »vojvodanski Hrvati neposredno graniče s Hrvatskom, dok se za Srbe iz Hrvatske ne može kazati, da neposredno graniče sa Srbijom« (»Hrvatski dnevnik«, 16. februar 1940).

¹⁴⁰ *Politika*, 22. april 1940.

¹⁴¹ Više: M. Stefanovski, n. d., str. 60–70; R. Končar, n. d., str. 329–352.

¹⁴² *Dan*, 8. april 1940.

¹⁴³ Više: R. Končar, n. d., str. 333–338.

¹⁴⁴ S. Dedić, *Vojvodina na prekretnici*, »Dan«, 28–29. april 1940.

Težina sukoba dva suprotstavljena nacionalno-politička fronta sprečavala je mogućnost kompromisa, nekakvog zajedničkog sporazumnog rešenja. U takvim, za ljudske snage nerazrešivim situacijama, u grčkim tragedijama pojavljivao se »bog iz mašine«, koji je sa svojih nebeskih visina silazio na pozornicu da doneše presudu. U tragediji Kraljevine Jugoslavije takav bog mogla je biti neka moćna strana sila poput Velike Britanije, pod čijim je uplitanjem knez Pavle u avgustu 1939. pristao na široke koncesije Hrvatima. Aprilskim porazom jugoslovenske vojske zatvorena je i ta mogućnost, a Hrvatska još jednom dobila granicu kod Zemuna.

MIRA RADOJEVIĆ

SRPSKO-HRVATSKI SPOR OKO VOJVODINE 1918–1941.

Rezime

Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine pojava je vekovnog trajanja, čiji početak nalazimo u revoluciji 1848–49. godine u toku koje je postavljeno pitanje pripadnosti Srema. U periodu između dva svetska rata vojvodanski problem moguće je posmatrati kao sastavni deo srpsko-hrvatskih rasprava o modelu državnog uređenja, ali i kao deo problema kulturne, političke i ekonomske neintegrisanosti srpske nacije u jugoslovenskoj državi, ekonomskog i političkog nezadovoljstva Vojvodine i vojvodansko-srbijanskih nerazumevanja. U državno-pravnom smislu pitanje severne srpske pokrajine bilo je slično položaju Bosne i Hercegovine, ali je imalo i svoje osobenosti.

Zahtevajući preuređenje na nacionalnim osnovama i stvaranje više federalnih jedinica, politički predstavnici Hrvata iznosili su u pogledu Vojvodine više predloga, zalažući se za njenu deobu između srpske i hrvatske jedinice, plebiscitarno odlučivanje njenog stanovništva i autonomiju, odnosno status ravnopravan drugim formiranim jedinicama. Očekivano je, međutim, da bi takva Vojvodina zbog većine svojih rimokatoličkih stanovnika i tradicionalnih veza sa pokrajinama bivše Austro-Ugarske brzo potpala pod uticaj Zagreba, što bi korenilo izmenilo odnos snaga između Srba i Hrvata.

Upravo na ovim pitanjima srpske političke stranke su, kao retko kada, zastupale gotovo istovetna mišljenja, protiveći se i deobi i autonomiji pokrajine. Po njihovom gotovo jedinstvenom mišljenju, mesto Vojvodine moglo je biti, nezavisno od osnova i obima državnog preuređenja, jedino uz Srbiju i u srpskoj jedinici, ali i uz priznavanje samoupravnih prava.

MIRA RADOJEVIĆ

THE SERBO-CROAT DISPUTE REGARDING VOJVODINA 1918–1941.

Summary

The Serbo-Croat dispute regarding Vojvodina is an old one, arising in the revolution of 1848–49 when the issue of the affiliation of Srem was raised for the first time. In the period between the two world wars, the problem of Vojvodina can be viewed as part of Serbo-Croat differences regarding the model form of government but also as part of the problem of the Serbian nation's cultural, political and economic non-integration in the Yugoslav state, the economic and political dissatisfaction of Vojvodina and the differences arising between Vojvodina and Serbia. In political and legal terms, the question of the northern Serbian province was similar to that of Bosnia and Herzegovina but with specific characteristics.

Croatian political representatives demanded a re-organization based on nations and the formation of several federal units. With this aim they suggested a number of proposals concerning Vojvodina, such as its division between Serbia and Croatia, freedom of choice for its inhabitants which would be expressed by plebiscite and autonomy, or rather a status equal to that of other federal units. It was anticipated, however, that such changes would quickly push Vojvodina under the influence of Zagreb, prompted by the Roman-Catholic majority of its population and its traditional ties with the provinces of the former Austria-Hungary and that this would deeply affect the proportion of power between Serbia and Croatia.

Serbian political parties were unanimous regarding this issue as they rarely were on other occasions, opposing this division and the autonomy of the province. It was their more or less shared opinion that Vojvodina's place, regardless of the basis and scope of the national re-organization, could only be with Serbia and within the Serbian unit but with autonomous rights.

DRAGAN TEŠIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

VOJSKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I NACIONALNE MANJINE U GODINAMA UOČI APRILSKOG RATA

Originalan naučni rad

UDK:949.71»1938/1941«
UDK:323.15(497.1)»1938/1941«

ABSTRACT: Delovanje pojedinih pripadnika nacionalnih manjina, usmereno ka razbijanju Kraljevine Jugoslavije, bilo je, naročito u periodu od 1938. do 1941. godine, predmet značajnog interesovanja nadležnih vojnih krugova. Suočen sa sve intenzivnijom antidržavnom aktivnošću »manjinskog elementa«, deo armijskog vrha je predlagao sprovođenje, često veoma radikalnih, mera usmerenih protiv ovih subverzivnih akcija. Međutim, usled pomirljivog stava koji su zauzeli knez Pavle, kao i Milan Stojadinović i Dragiša Cvetković, predložene mere su ostajale samo mrtvo slovo na papiru, a akcije koje je samoinicijativno preduzimala vojnootbeštajna služba davale su samo parcijalne rezultate.

Posle završetka Prvog svetskog rata Kraljevina SHS se našla okružena revizionistički raspoloženim zemljama (Austrija, Mađarska, Bugarska), koje su, nezadovoljne sklopljenim mirovnim ugovorima, konstantno nastojale da povrate oblasti nad kojima su imale punu kontrolu do 1914. godine. Dolaskom Nemačke, posle anšlusa Austrije, na jugoslovenske granice u martu 1938. situacija u kojoj se našla Kraljevina Jugoslavija se još više pogoršala pošto je za suseda dobila agresivnu i ekspanzionističku državu. Međunarodni, ali i unutrašnjopolitički položaj Kraljevine proistekao iz ovako izrazito neprijateljskog okruženja bio je dodatno otežavan i činjenicom da je veliki broj pripadnika nemačke, mađarske, albanske i bugarske nacionalne manjine naseljavao široka područja jugoslovenske države.¹ Time je bilo omogućeno revizionističkim centrima u inostranstvu da

¹ Prema popisu iz 1921. na teritoriji Kraljevine SHS je živelo 512.207 Nemaca, 472.079 Mađara 483.871 Albanaca, 183.563 Rumuna, 143.453 Turaka, 11.630 Italijana, 198.857 slovenskih manjina (Bugara, Rusina, Rusa i dr.) i 42.756 ostalih. Tako su neslovenske nacionalne manjine (Nemci, Mađari, Albanci, Rumuni, Turci, Italijani) činili oko 15% stanovništva, s tim što su na pojedinim područjima bili koncentrisani u većem broju – Nemaca i Mađara je u Banatu, Bačkoj i Baranji bilo 23,8%, odnosno 27,7% od ukupnog broja stanovnika u tim oblastima, a Albanci su činili 28,4% od ukupnog broja stanovnika Kosova, Metohije i Makedonije. – B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd 1988, 32–33. Podaci koje je imalo Organizacijsko odeljenje Glavnog generalštaba o broju nacionalnih manjina su bili nešto drugačiji – 1921. godine bilo je 505.790 lica čiji je maternji jezik bio nemački, 467.658 Mađara, 439.657 »Arnauta«, 231.068 Rumuna, 150.322 Turaka i 189.032 ostalih (Čeha, Slovaka, Rusina, Poljaka, Rusa i Italijana). Po podacima koji su bili dostupni samo vojnim organima (dobijeni su kao strogo poverljivi od »načelnika državne statistike«), 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji je bilo 505.259 Arnauta, 499.969 Nemaca, 468.185 Mađara, 137.879 Rumuna i 132.924 Turaka. – Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje : AVII), Popisnik 17 (P-17), k.20, f.1, br. 32, Referat Organizacijskog odeljenja Glavnog generalštaba upućen načelniku Glavnog generalštaba 9.12.1938.

pokušaju i da iznutra, uz pomoć dela pripadnika nacionalnih manjina, nanesu dodatne udarce Jugoslaviji.

Najbrojnija i najorganizovanija bila je nemačka nacionalna manjina. Ona je u Kraljevini Jugoslaviji bila uglavnom nastanjena u četiri oblasti: Sloveniji (u južnoj Štajerskoj i rejonu Kočevja), Hrvatskoj sa Slavonijom, Bosni i Hercegovini i Vojvodini.² Jugoslovenska vlada je, posle 1918. godine, dala privilegovan položaj pripadnicima nemačke manjine, naročito u Vojvodini, čime je htela da suzbije prohteve poražene Mađarske na ovu oblast. Blagodareći takvom položaju, »jugoslovenski Nemci« su 20. juna 1920. u Novom Sadu stvorili jedinstvenu organizaciju – »Schwäbischdeutscher Kulturbund« – koja je u političkom, kulturnom i privrednom pogledu objedinjavala blizu pola miliona ljudi.³ Ova moćna organizacija je, i pored pokušaja zabrana 1924, 1929, 1934. i 1936. godine, nastavila sa radom i, posle dolaska Hitlera na vlast, uticala na slabljenje jugoslovenske države. Njena aktivnost se pojačala nakon anšlusa Austrije 1938. godine, da bi, od početka 1939, već reorganizovana po nacističkim principima, počela da se agresivnije ponaša. Pri tome, nemačka manjina je uživala i blagonaklonost Stojadinovićeve, a kasnije i Cvetkovićeve vlade, tako da su, ionako blage, mere preduzimane od jugoslovenskih državnih vlasti protiv folksdojčerskih akcija bile više stimulans za dalje subverzivne akcije.⁴ Preko podrške i veza koje je imao nemački poslanik u Beogradu fon Heren, pripadnici nemačke manjine su nesmetano mogli da se bave kako špijunažom, tako i drugim vrstama antijugoslovenskih delatnosti.⁵

Veoma aktivni su bili i pripadnici mađarske nacionalne manjine koji su bili nastanjeni, najvećim delom, u Vojvodini, Baranji, Hrvatskoj, Slavoniji i dolini Mure. Zadojen i ponet željama rukovodećih mađarskih vojnih i političkih krugova da se Mađarskoj vrate teritorije i granice koje je imala pre Prvog svetskog rata, deo mađarske manjine je negovao ideje o »Velikoj Mađarskoj«, koja bi obuhvatala Slavoniju, Srem, Banat, Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje. Bili su organizovani i u nekoliko profašističkih organizacija od kojih je najaktivnija bila centralna mađarska ustanova »Magyar közművelődési egyesület«.⁶

Albanska nacionalna manjina, ekonomski i kulturno najzaostalija, sa ogromnim procentom nepismenih, neizgrađenom političkom svešću, preo-

² U Banatu je prema popisu iz 1931, živelo 120.450 lica kojima je nemački bio maternji jezik, u Bačkoj 173.058, Sremu 49.345, Baranji 15.751, a u Beogradu 10.471 – P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd 1991, 7; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, Beograd-Titograd 1984, 189; D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966, 11, 19.

³ P. Kačavenda, n.d., 13, 14, 73; D. Biber, n.d., 19; B. Petranović, n.d., 390–391.

⁴ Milan Stojadinović, predsednik jugoslovenske vlade (1935–1939), kao i, u avgustu 1935. formirana, Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), na čijem se čelu takođe nalazio Stojadinović, nastojali su da pridobiju pripadnike nemačke nacionalne manjine jer su im, pre svega, bili potrebni nemački glasovi na opštimskim i parlamentarnim izborima 1936. i 1938. godine, ali i usled želje za vođenjem politike nezameranja Trećem rajhu, koji se u to vreme nalazio na vrhuncu političke i vojne zrelosti i snage. Zbog svega toga, mada se ne mogu prenebreći i izvesne lične simpatije koje je Stojadinović gajio prema državnom uređenju Hitlerove Nemačke, Kraljevina Jugoslavija je činila ustupke pripadnicima nemačke nacionalne manjine na kulturnom, privrednom, pa i političkom polju. – Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića (dalje: AJ 37), kutije 3, 22, 45, 46, 58 i 73; Arhiv Jugoslavije, Fond Centralnog presbira (dalje: AJ CPB), kut. 7, 11 i 93; P. Kačavenda, n.d., 19–25; D. Biber, n.d., 82–89, 187–194; V. Terzić, n.d., 189–191.

⁵ O aktivnostima nemačke nacionalne manjine i saradnji jugoslovenskih vladajućih krugova od 1918. do 1941. može se više saznati u navedenim delima P. Kačavende, D. Bibera i V. Terzića, kao i u: J. Mirni, *Nemci u Bačkoj u II svetskom ratu*, Novi Sad 1974, 41–42.

⁶ AJ 37–22–178/479 – izveštaj Kraljevske banske uprave Dunavske banovine od 29.4.1936.; isto, 37–22–178/480,483 – izveštaj Uprave grada Beograda od 9.6.1936.; AVII, P-17, k.94, f.3, br.4; AJ CPB, 38–336–484, 38–7–26; B. Petranović, n.d., 164; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd 1976, 276,277.

vladajućim tradicionalnim i običajnim normama, bila je skoro potpuno izolovana i najvećim delom samo pasivni posmatrač političkih zbivanja. Međutim, čehoslovačka kriza, proslava desetogodišnjice Albanije kao kraljevine i, naročito, delovanje Italije, prekinuli su pasivnost u redovima albanske manjine, pošto su na taj način podgrevane nade da u slučaju raspada Jugoslavije može doći do revizije granica. U tom cilju je i propaganda, kako iz Albanije, tako i iz redova vođa i prvaka manjine u Jugoslaviji, poručivala da će u najkraćem roku albanska vlada, uz pomoć Italije i Nemačke, izdejsstvovati da se u Kraljevini održi plebiscit u onim krajevima gde su nacionalne manjine bile u većini, pa se zbog toga sve više insistiralo na zahtevima za što veću homogenost i organizovanost pripadnika albanske manjine u Jugoslaviji.⁷ Na taj način bi se stranoj javnosti dokazalo kako su Albanci većina na Kosmetu, a onda ne bi bila daleko ni varijanta otcepljenja Kosmeta i delova Crne Gore i Makedonije od Jugoslavije i pripajanje »Velikoj Albaniji«. Ovo je bila ideja vodilja i, 1939. godine, obrazovanom »Bali kombetar« (Nacionalnom frontu).⁸

Pojačana politička angažovanost dela pripadnika nacionalnih manjina usmerena na razbijanje države u kojoj žive nije promicala pažnji vrhova Vojske Kraljevine Jugoslavije. Kada se ima u vidu i da je tokom 1938. godine došlo do ubrzanog menjanja političke situacije u Evropi (ulazak nemačkih trupa u Austriju i pripajanje ove države Trećem rajhu, sudetska kriza i njeno »rešenje« predavanjem Sudetske oblasti Nemačkoj, sa čime su se saglasile Engleska i Francuska), postaje jasnije zašto se Glavni đeneralštab odlučio da od jeseni 1938. godine preduzme najhitnije mere za jačanje vojne sile i odbrambene sposobnosti zemlje, kako bi se »sigurno moglo protivstati svim eventualnostima koje mogu prosteći iz novostvorene međunarodne situacije.« U okviru toga svoje mesto je našla i borba protiv antidržavne delatnosti pripadnika nacionalnih manjina.

U elaboratu načelnika Glavnog đeneralštaba armijskog đenerala Dušana Simovića, upućenog 19. oktobra 1938. ministru vojske i mornarice armijskom đeneralu Milutinu Nediću, data je i iscrpna analiza međunarodne situacije u Evropi (pojava fašističke Italije kao odlučujućeg faktora u centralnoj i južnoj Evropi, snaženje revizionističkih zahteva Mađarske, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, dolazak »moćne i ekspanzivne« Nemačke na jugoslovenske granice, slabljenje Čehoslovačke i njeno nestajanje kao značajnijeg političkog i vojnog faktora u srednjoj Evropi, mogućnost da se Jugoslavija nađe u ratu protiv udruženih Nemaca i Mađara), koja je poslužila kao polazna osnova za početak vojne, ali i političke pripreme zemlje za rat, za koji je Simović smatrao da je »samo odložen«.⁹

Pažnji i analizi vojnog vrha nije mogla promaći ni činjenica, kada je opasnost od Nemačke, pa i Mađarske i Italije bila u pitanju, planskog i organizovanog korišćenja manjina »koje nastanjuju državu žrtvu«. Naime, Nemci su manjine koristili dvojako – kao organizovanu »petu kolonu« i za pripremu svetskog

⁷ Italijanska vlada je plaćala članove tajne organizacije »Besa«, koju su sačinjavali studenti i intelektualci albanske nacionalnosti – V. Terzić, n.d., I, 188. Takođe, Italijani su od Albanaca zahtevali da na Kosmetu stvaraju ilegalne (»kačačke«) čete, koje bi imale zadatak da u trenutku napada Italije na Jugoslaviju omoguće lak i brz prodor italijanskim trupama preko jugoslovenske teritorije – *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata* (dalje: AR ZD), knj. I, dok. 237, str. 698.

⁸ V. Terzić, n.d., I, 187–189, 559–563; »Bali kombetar« je za osnovni cilj imao uspostavljanje »Velike Albanije« priključenjem Kosova i Metohije, delova Makedonije i Crne Gore Albaniji.

⁹ AVII, P-17, k.20, f.1, br.31 – Elaborat koji je Glavni đeneralštab uputio ministru vojske i mornarice 19.10.1938.

javnog mnjenja o njenoj, manjinskoj, ugroženosti koja zahteva »opravdanu« intervenciju Rajha.¹⁰

Glavni đeneralštab je, vođen takvom procenom situacije, počeo da uzima u razmatranja i pitanje politike prema pripadnicima nacionalnih manjina, koji su naseljavali zalede najosetljivijih graničnih frontova, a, uz to, prema postojećim zakonskim propisima, ulazili ravnopravno sa ostalim državljanima Kraljevine Jugoslavije u sastave ratnih jedinica.

Organizaciono odeljenje Glavnog đeneralštaba je, decembra 1938, prosledilo đeneralu Simoviću referat o nacionalnim manjinama u Kraljevini.¹¹ U njemu su, između ostalog, navedeni statistički pokazatelji o broju pripadnika nacionalnih manjina na osnovu popisa iz 1921. i 1931. godine, zatim, međunarodne obaveze koje je Kraljevina preuzela u pogledu nacionalnih manjina, broj »obveznika nacionalnih manjina-Neslovena na najvažnijim divizijskim oblastima«, kao i mere koje su, ili bi trebalo da se preduzmu, kako bi se smanjila opasnost od antidržavne delatnosti manjinskog stanovništva po sveukupnu spremnost vojske za budući rat. Na kraju, dat je predlog o postupku prema »opasnim manjinama« koji je obuhvatio tri mogućnosti:

»1 – Da se ove opasne (Mađari, Nemci, Arnauti) nacionalne manjine uopšte ne koriste za popunu boračkih jedinica, već samo za radove u radničkim jedinicama u dubokoj unutrašnjosti zemlje...

2 – Da se potpuno rasporede po svima jedinicama prvenstveno boračkim, obrazujući od njih čak i kompaktne jedinice (npr. samo od Arnauta), s tim da se upotrebe na onim frontovima gde nisu u pitanju njihovi saplemenici.¹²

Ovaj način iskorišćava manjine u potpunosti, nalažući im pri tome iste žrtve u krvi, kao što ih trpi nacionalna većina. U slučaju begstva, mogu se u punoj oštini upotrebiti represivne mere kako protiv njih tako i protiv njihovih familija i imanja, što ide na ruku njihovom raseljavanju, smanjenju njihovog broja i ekonomskom uništenju.

3 – Da se rasporede samo u izvesnoj manjoj srazmeri u boračke i neborračke jedinice kao što je to sada učinjeno odredbama čl. 21. URFV (»Uput za izvođenje Uredbe o formaciji vojske u mobilno i ratno doba« iz 1937. godine – prim. D. T.). Pri tome treba uzeti u obzir postupak sa neraspoređenim obveznicima, tj. njihovu evakuaciju u bližu ili dalju unutrašnjost zemlje. Da se ne bi toliko veliki broj (preko 85.000) držao bez koristi na okupu, mogli bi se upotrebiti u prvom redu za popunu nastalih gubitaka kako bi se što više istrošili.« Posebna pažnja u referatu bila je posvećena pitanju postavljanja i angažovanja aktivnih i rezervnih oficira i podoficira manjinskih narodnosti, kojima su postojeći zakonski propisi omogućivali sticanje i viših činova. Kao »najbolje« rešenje predlagano je »da se oni uopšte ne stvaraju više«, ali je, kao jedina u tom trenutku moguća, uzeta u obzir varijanta »sistematskog otežavanja dobijanja činova«.

Na kraju, podnosioci referata su izneli svoje mišljenje i o merama koje bi dovele do suzbijanja uticaja nacionalnih manjina na vođenje celokupne državne politike: »...Pored prosvetnih, ekonomskih i kolonizatorskih mera, trebalo bi po

¹⁰ M. Bjelajac, *Dva viđenja rješavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji pred izbivanje Drugog svetskog rata*, »Tokovi revolucije«, br. 1, Beograd 1989, 83.

¹¹ AVII, P-17, k.20, f.1, br. 32 – referat je Simović primio 10. decembra (pošto je ovaj dokument gotovo u celosti objavio dr Mile Bjelajac u navedenom članku, na ovom mestu će biti navedeni samo osnovni delovi referata – prim. D. T.).

¹² Isto – ovaj deo tačke 2. predloga đeneral Simović je podvukao i na margini dokumenta rukom ispisao: »Ovo je najbolji način.«

mišljenju ovog odeljenja odstraniti potpuno ili ograničiti svaki uticaj manjina na vodenje državne politike što bi se postiglo ukidanjem (ograničenjem) biračkog prava za državni parlament, a ostaviti samo biračko pravo za samoupravna tela. Na taj način ostale bi državnoj upravi potpuno slobodne ruke u sprovođenju najefikasnijih mera u cilju suzbijanja nacionalne svesti i ekonomskog napretka nacionalnih manjina. Samo poboljšanjem opšteg stanja, poboljšaće se i stanje u vojnom pogledu.«¹³

Nakon povećanja interesovanja za aktivnost pripadnika nacionalnih manjina učestali su i izveštaji o njihovoj antidržavnoj delatnosti. Načelnik Glavnog deneraštaba Dušan Simović je 27. decembra 1938. uputio ministru vojske i mornarice, armijskom deneralu Milutinu Nediću, opširan elaborat (26 gusto kucanih stranica) u kome ga je obavestio o delovanju nemačke, mađarske, bugarske i albanske manjine »protivu naših nacionalnih interesa«.¹⁴

Na početku, ministar je izvešten o tome da je Nemačka posle anšlusa, potpomognuta od Mađarske, Bugarske i Albanije, otpočela sa sve jačom propagandom protiv Kraljevine Jugoslavije i da su vojni organi »dugovremenom opservacijom sa pozitivnošću konstatovali, da su glavni duhovni i moralni akteri na ovom polju dejstva svi pripadnici pomenutih država koji žive na našoj teritoriji, dok im je obilna finansiska podrška potpuno obezbedena od strane njihovih država.«

Pošto je kao najopasnija ocenjena akcija pripadnika nemačke manjine, njoj je bila i posvećena najveća pažnja u izveštaju. Prvo je detaljno obrađen »istorijat razvoja nemačke propagande i rad nemačke manjine kod nas do anšlusa«, pri čemu su pod posebnu lupu stavljane aktivnosti »Kulturbunda«, u kome je »okupljeno celokupno pangermansko vodstvo«, i »Narodne obnove« (tzv. obnovitelja), pokreta na čijem se čelu nalazi dr Jakob Avender, lekar iz Pančeva.¹⁵ Zatim je, u delu izveštaja koji se bavio nemačkom propagandom i »radom nemačke manjine« posle anšlusa, isticano kako je »nacional-socijalistički pokret zahvatio sve delove naše države u kojima žive nemačke manjine«, što je dovelo do toga da se, do tada zavadene, sve nemačke grupe ujedine u »Nemački narodni jedinstveni front«.¹⁶ Uz to, sistematski je dejstvovala i spoljna propaganda preko »raznih nemačkih društava i udruženja; gimnazija i osnovnih škola; Evangelističke crkve; štampe, letaka i brošura; radioemisija, raznih proslava i priredaba, kao i preko privatnih lica raznih profesija.« Spomenuta je i propagandistička i špijunska delatnost nemačkih turista koji su se slobodno šetali po Kraljevini, a posebno po Sloveniji, snimajući vojna i privredna postrojenja. Uz konstataciju da su »nemačka propaganda i nacional-socijalizam uzeli toliko maha kod nas da to zadaje ozbiljne brige«, u izveštaju je dat niz primera takve delatnosti pripadnika nemačke manjine. Ministar vojske i mornarice je obavestavan da na raznim svečanostima Nemci oblače svoje narodne nošnje, da članovi »Kulturbunda« i »Obnovitelja« nose specijalne uniforme i značke, a da omladinske organizacije

¹³ Isto, I, 8–10. Referat je potpisao zastupnik načelnika Organizaciskog odeljenja Glavnog deneraštaba, pešadijski potpukovnik za deneraštabne poslove (potpis nečitak).

¹⁴ AVII, P-17, k.94, f.3, br.4, 1.1–26 – izveštaj od 27.12.1938. Kao izvori za ova zapažanja poslužili su podaci dobijeni iz Ministarstva unutrašnjih poslova, kao i od komandanata armija i vojno-obaveštajnih organa.

¹⁵ Istinano je da vodstvo »Narodne obnove« osnovalo i organizaciju »Kamerštaf« (skup drugova), koja je u »celosti kopija organizacije jurišnih četa u Rajhu.« – isto, I, 3.

¹⁶ Reč je o sukobu starog vodstva »Kulturbunda« sa grupom ekstremista, tzv. »obnovitelja«, na čelu sa dr Avenderom, koji je polovinom 1839. završen izmirenjem ove dve grupe. Od tada nemačka manjina, i zvanično, istupa zajednički. – P. Kačavenda, n.d., 19–21, V. Terzić, n.d., 189–193.

»odaju izgled jurišnih odreda« po ugledu na iste takve u Nemačkoj. Ukazivano je i na usku povezanost nemačkog saobraćajnog biroa u Beogradu, na čijem je čelu bio inženjer Nojhauzen, sa vođama nemačke manjine, kojima je on bio glavni izvor finansijskih sredstava, ali i glavni koordinator sveukupne aktivnosti.¹⁷ Takođe, pažnja je posvećena i odluci vodećih nemačkih ličnosti da pristupe osnivanju »Sturmbtjlunga« (jurišnih odreda), čija je centrala trebalo da bude u Novom Sadu, s tim da se u svakom mestu sa nemačkom većinom organizuju mesne organizacije.¹⁸ Ministar je obaveštavan i o pokretu za što jače grupisanje pripadnika nemačke manjine »u cilju što lakšeg i bržeg postizanja kulturne i administrativne autonomije«, kao i o zbližavanju između nemačke i mađarske manjine »u cilju stvaranja zajedničkog manjinskog fronta«. Data je i ocena Đeneralštaba o karakteru nemačkog izlaska na izbore za jugoslovenski parlament 11. decembra 1938, kada su svoje glasove dali vladinoj listi čiji je nosilac bio dr Milan Stojadinović: »Po naređenju iz Berlina naši Nemci su složno glasali na izborima za vladinu listu. To nisu učinili stoga što su želeli da pomognu Jugoslovensku Vladu, no da izvrše neku vrstu probnog plebiscita i smotru snage ujedinjene nemačke manjine. Broj i procenat nemačkih glasova imao je da pokaže kompaktnost i unutrašnju disciplinu novog jedinstvenog fronta... Ne treba se zavaravati no gledati istini pravo u oči i pomiriti se sa stvarnošću: da su ovoga puta naši Nemci bili izašli na izbore kao svrstana i kompaktna manjinska grupa, koja je sve izborne poslove vodila sama, samostalno i nezavisno. Povećana aktivnost nemačkih manjinskih grupa uvek predhodi pojačanoj političkoj aktivnosti i ekspanziji Rajha. Stoga izmirenje i ujedinjenje naših Nemaca, probanje njihove snage i kompaktnosti, treba shvatiti kao simptome: da će uskoro i nama biti postavljeni novi zahtevi, ali sa više prava i više odlučnosti no do sada, koji će, po svima znacima sudeći, obuhvatati potpunu školsku i kulturnu autonomiju, a možda i neke privredne prednosti. Naši odgovorni faktori na to treba da budu spremni. *Uvek se treba opominjati da je pravac nemačke ekspanzije upravljen na jugoistok*« (podvučeno u originalu – prim. D. T.).

Mađarska manjina je u izveštaju generalno ocenjena »ni kao lojalna ni kao prijateljski raspoložena prema našoj državi«, ali je isticano da se nikako ne može pomiriti sa stanjem stvorenim posle 1918. godine. Mađarski revizionizam je, prema đeneralu Simoviću, uzeo maha posle Minhenskog sporazuma, tako da se po mađarskim selima počelo već govoriti da se Mađari »neće umiriti dok ne dobiju predratne granice«. Nakon iscrpnog izveštavanja ministra o mađarskoj manjinskoj antijugoslovenskoj propagandi (leci, brošure i geografske karte sa revizionističkim sadržajima, neprijateljska aktivnost svih mađarskih kulturnih, privrednih i sportskih društava, povezanost sa Budimpeštom) ukazivano je i na akciju prvaka mađarske manjine za »okupljanje svih Mađara sa naše teritorije u jednu organizovanu celinu radi osnivanja 'Mađarskog jedinstvenog fronta'«, kao i na kupovinu imanja duž jugoslovenske granice prema Mađarskoj. Sva ta propagandna aktivnost dovela je do toga da je »pokoleban duh i vera i kod našeg življa u Vojvodini. Nema nijednog Srbina koji nije pokoleban. Prostiji svet veruje, da će Mađarska uspeti da ponova vrati tamošnje krajeve«, upozoravalo se na kraju ovog dela izveštaja.¹⁹

¹⁷ O antijugoslovenskom delovanju Nojhauzena i »Saobraćajnog biroa« Glavni đeneralštab je obaveštavala i Uprava grada Beograda: AR ZD, I, dok. 243, str. 713–715, Izveštaj Pov. II br. 6149 od 20.6.1940.

¹⁸ Članovi jurišnih odreda bi »nosili uniforme: bele košulje sa crnom mašinom, crne bridž pantalone i čizme, a ići će gologlavi«, – AVII, P-17, k. 94, f.3, br.4, 17–8.

¹⁹ AVII, P-17, k.94, f.3, br.4, 1. 8–17.

Dosta prostora posvećeno je i delovanju albanske manjine²⁰, njenim političkim organizacijama (»Džemijet«), organizacijama verskih škola, »navali arnautskih mladića po gimnazijama u cilju stvaranja jakog kadra intelektualaca«, što je dovelo do toga da »opasnost od prosvetavanja svakim danom postaje sve veća«, jer »postavlja se pitanje kakva će biti njihova funkcija kada dođu u narod kao fakultetski obrazovani ljudi sa znanjem svih pozitivnih zakona«. Isticano je da su Arnauti »svi dušom i telom za njihovu nacionalnu državu-Arbaniju«, tako da je »asimilacija nemoguća, a lojalnost u budućnosti isključena, jer iridenta će se kad tad pojaviti u agresivnijoj formi no što je danas«. Pokret među Albancima je naročito ojačao posle anšlusa i »sudetsko-nemačkog« problema, što se ogledalo u snaženju spoljne i unutrašnje propagande – ubacivani su leci sa antijugoslovenskom sadržinom, lažne vesti su širene velikom brzinom, po gradovima i selima masovno su se pevale albanske narodne pesme i isticale albanske zastave, rasturale su se geografske karte na kojima je bila ucrtana granica buduće »Velike Albanije« (»od Peći na istok, pravac Podujevo-Vranje-rekom Pčinjom i Vardarom do grčke granice«), muslimanski verski poglavari su držali vatrene govore o vekovnim tradicijama Albanaca na prostorima Kosova i Metohije, napadali su se srpski kolonisti i agrarne vlasti, širile vesti o skorom napadu Italije na Jugoslaviju i pripajanju Kosmeta Albaniji, odn. Italiji, a intelektualci i politički prvaci su pisali predstavke Društva naroda, u kojima je istican težak položaj albanske manjine i tražena međunarodna zaštita.²¹

Poslednji deo izveštaja bio je posvećen aktivnostima bugarske manjine uperenim protiv Kraljevine. Iza njih je, prema navodima đenerala Simovića, stajao Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), ali i druga društva i organizacije, koje su razvijale kod naroda u »Južnoj Srbiji« ideje o autonomnoj Makedoniji (obuhvatala bi skopsku, bregalničku i bitoljsku oblast) i prisajedinjenju Bugarskoj caribrodskog i bosilgradskog sreza.²²

U zaključku ovako sumornog, ali i proročanskog izveštaja, đeneral Simović je, u ime Glavnog đeneralštaba, izneo mišljenje o tome šta bi moralo da se uradi kako bi se »delikatno stanje u pomenutim krajevima« izmenilo, pošto »nijedan pripadnik manjina ne voli Jugoslaviju i svim silama radi na njenom rasparčavanju«. Tako bi »ovo zlo trebalo iz korena lečiti: prosvetnom politikom (brzo ukloniti sve profesore, učitelje i sveštenike-meštane, smanjiti broj manjinskih škola)«, dovođiti »nacionalno ispravne« ljude za učitelje i profesore; »postaviti za svaku pravoslavnu crkvu sveštenika, te da se omogućí što češći dodir naroda sa sveštenicima radi nacionalnog uticaja«; formirati »vrlo jak i moćan biro za širenje nacionalne propagande«; u »ugroženom krajevima povećati broj garnizona u cilju podizanja nacionalnog duha«; otežati i ograničiti dobijanje ulaznih i izlaznih vi-

²⁰ Navođeno je da u Kraljevini živi oko 600.000 Arnauta u 32 srezu Zetske, Moravske i Vardarske banovine – isto, 1. 16, 17.

²¹ AVII, P-17, k.94, f.37, br.4 – Izveštaj Pov. Đ. Ob. 2.Br. 5088 komandira cetinjske i pečke žandarmerijske čete upućen Obaveštajnom odeljenju Glavnog đeneralštaba 1940. godine – spomenuti su Ferad beg Draga, Ilijaz Agušević, rentijer iz Prištine, Aćif Bluta Mustafafović, zemljoradnik, Adem Marmulaković, predsednik opštine iz Duševića i Mustafa Durgutović, zemljoradnik. Interesantno je da su poslednja četvorica bili kandidati vladine liste (odn. liste dr Milana Stojadinovića i JRZ) na parlamentarnim izborima u decembru 1938, a da su Marmulaković, Durgutović (inače i predsednik Sreskog odbora JRZ za podrimski srez), Agušević i izabrani za narodne poslanike u istočkom, podrimskom i nerodimskom srezu : »Politika«, 25.11. i 13.12.1938; AJ 37-12-79; isto, 37-3-12, Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, I prethodni sastanak držan 16.1.1939. u Beogradu; AVII, P-17, k.94, f.3, br.4, 1.17-20.

²² AVII, P-17, k.94, f.3, br.4, 1.21-24; isto, k.95b, f.7, br.29 – izveštaj Obaveštajnog odeljenja Glavnog đeneralštaba Pov. Đ. Ob. Br. 7364 od 19349. godine.

za; »oduzeti radio aparate nacionalno i politički nepouzdanim licima, ili podići jake emisione stanice za ometanje prijema emisija iz Nemačke, Mađarske i Bugarske«, zatim, »potpuno odstraniti ili ograničiti svaki uticaj manjina na vođenje državne politike, ukidanjem (ograničenjem) biračkog prava za državni parlament, a ostaviti samo biračko pravo za samoupravna tela. Na taj način ostale bi državnoj upravi potpuno slobodne ruke u sprovođenju najefikasnijih mera u cilju suzbijanja nacionalne svesti i ekonomskog napretka nacionalnih manjina... Raseeliti i ukloniti sve što je anacionalno bez ikakvog milosrđa i pogodbi... Iz državne službe ukloniti sve što je nezadovoljno, što rovavi, buška i šteti državnim interesima.« Zahtevano je da se izvrši »jače naseljavanje Bačke našim življem siromašnog stanja iz raznih krajeva«, kako bi se na taj način ojačao »front« prema mađarskoj i nemačkoj manjini, kao i da se sprovede niz mera koje bi usporile ekonomski razvoj pripadnika nacionalnih manjina.²³

Na samom kraju, deneral Simović je zaključio: »Potreba ovih mera uvidela se je i već se ponešto preduzima ili počinje preduzimati u tome pogledu od nadležnih faktora. Samo je potrebno ubrzati akciju i znatno pojačati sretstva. Jer, nekoliko stotina miliona dinara, koji bi se na ovo potrošili, u nizu nekoliko narednih godina, bili bi bogati isplaćeni sigurnošću našega položaja u raznim krajevima.«²⁴

Preduzimanje sličnih mera zahtevano je i sredinom jula 1939, kada je Glavni deneralštab predlagao i reviziju svih pravila i statuta raznih manjinskih društava (pre svega »Kulturbunda« i »Mađarskih čitaonica«), pa čak i njihovo zabranjivanje, kao i usvajanje državnog jezika kao službenog u svim »granama našeg državnog života«, po ugledu na stanje u vojsci. Zbog zategnute međunarodne situacije i održanja dobrih odnosa sa susednim državama, Deneralštab je bio na stanovištu da bi vojsku »trebalo sačuvati svakog učešća u aktivnom suzbijanju ma kakve manjinske propagande«, već bi taj zadatak ležao isključivo u nadležnosti policije, žandarmerije i pravosudnih organa.²⁵

Međutim, nadležni državni organi su ostali nemi pred ovim upozorenjima Glavnog deneralštaba i nisu, pre svega zbog pronemačke spoljnopolitičke orijentacije vlada Milana Stojadinovića²⁶ i Dragiše Cvetkovića i permanentnog lavira-

²³ Deo ovih predloga bio je izložen i u izveštaju Obaveštajnog odeljenja Glavnog deneralštaba, koje je po svemu sudeći bilo i jedan od glavnih konsultanata pri donošenju ovog paketa mera. Naime, obaveštajni oficiri su predlagali da se pristupi jačoj kolonizaciji »pouzdanog, vernog i pouzdanog« življa (Srba) na Kosovu i Metohiji, a dok se to ne bi izvelo, odnosno »kolonizacija ne bude stvorila u ovim krajevima povoljnu situaciju u pogledu sigurnosti«, smatrali su da bi trebalo da se pristupi ili evakuaciji »svih neraspoređenih obveznika-neslovena u krajeve gde bi bili van direktnog uticaja elemenata koji ih stvaraju nepodesnim i nepouzdanim po interese naše zemlje«, ili jačanju posadnih trupa. Osim na Kosovu i Metohiji, Obaveštajno odeljenje je predlagalo sprovođenje istih mera i u oblastima naseljenim Mađarima i Nemcima. – AVII, P-17, k.94, f.24, br. 21, izveštaj načelnika Obaveštajnog odeljenja Glavnog deneralštaba Str.Pov.Đ.Ob.Br. 1097 upućen načelniku Glavnog deneralštaba 1938. godine.

²⁴ AVII, P-17, k.94, f.3, br.4, 1.24–26.

²⁵ AVII, P-17, k.76, f.4, br.56 – Predlog Glavnog deneralštaba Pov.Đ.Ob.Br. 7948 od 21.7.1939. ministru vojske i mornarice o merama za suzbijanje manjinske propagande u vojsci. Stav zauzet u poslednjem delu predloga bio je sasvim u duhu zvanično proklamovane zabrane mešanja vojske u politički život Krajevine.; ARZD, I, dok.64, str.252–258.

²⁶ Načelnik Glavnog deneralštaba, armijski deneral Dušan Simović, uputio je 13.1.1939. pismo deneralu Milutinu Nediću, ministru vojske i mornarice, u kome ga je upoznao sa pismom predsednika vršačke opštine dr Velimira Juge, koji je bio ujedno i predsednik mesnog i sreskog, kao i potpredsednik banovinskog odbora JRZ. U pismu je dr Juga optužio narodnog poslanika iz vršačkog sreza Jocu Georgijevića, ličnog prijatelja Milana Stojadinovića, za veze sa pripadnicima nemačke manjine, članovima »Kulturbunda«, koji su aktivno radili na slabljenju jugoslovenske države. Prenoseći ministru vojske sadržinu pisma, deneral Simović je predlagao da se »akcija Nemaca oko g. Georgijevića u korenu preseče, a srpski duhovi u ovom kraju mobilišu za planski i smišljeni rad do pune pobeđe.« – AVII, P-17, k.94, f.48, br.1,1–4.

nja kneza Pavla između simpatija ka Engleskoj i shvatanja stvarne situacije u Evropi, preduzimali bilo kakve mere usmerene ka suzbijanju antijugoslovenske delatnosti većeg dela pripadnika nacionalnih manjina. Tako je jugoslovenskoj vojsci ostalo da sama pokuša da izvesnim merama parira subverzivnim akcijama manjinskog stanovništva.

U skladu sa predlozima iznetim u referatu od 9. decembra 1938, Organizaciono odeljenje Glavnog deneralštaba je tokom januara 1939. izradilo podatke o broju aktivnih i rezervnih oficira i podoficira po nacionalnostima, a u okviru toga i o broju starešina po svim rodovima i službama iz redova manjinskog stanovništva. Prema tome, bilo je 476 aktivnih (od toga 13 Nemaca, 212 Jevreja i 4 Mađara), odnosno 2.786 rezervnih (od toga 701 Namac, 318 Mađara, 3 Albanca, 1460 Jevreja) oficira.²⁷ Kao njihove glavne »osobine« navedene su »nepouzdanost i nesigurnost za upotrebu u ratu,« usled čega je ponovo predlagano da se rezervni oficiri (i vojni činovnici) i obveznici »Nesloveni ne raspoređuju u štabove operativnih jedinica, komande pozadine i štabove oblasnih komandi«, kao ni u jedinice za vezu, protivavionske jedinice i specijalne jedinice.²⁸ Uvažavajući ove predloge, ministar vojske i mornarice je 22. marta 1939. naredio da se »u osnovi spreči pojava uvlačenja vojnika pripadnika nacionalnih manjina u više štabove i ustanove i specijalne jedinice.«²⁹

Da bi se suzbila jaka nemačka propaganda u pograničnim delovima Slovenije, koja je veoma uticala na »psihološko stanje stanovnika«, Glavni deneralštab je predlagao, početkom proleća 1939, oslanjajući se na izveštaje komandanata Dravske divizijske oblasti, IV armijske oblasti i IV oseka Graničnih trupa, ojačanje žandarmerijskih i graničnih jedinica na području oko Maribora, Celja i Dravograda. To bi, po mišljenju Deneralštaba, moglo da »proizvede snažan efekat na nemačke manjine da se one u svojim akcijama umere.«³⁰

Ubeden u nepouzdanost pripadnika pojedinih nacionalnih manjina, Glavni deneralštab je 4. avgusta 1939. razradio naređenje ministra vojske i mornarice od 8. jula iste godine kojim je bio određen postupak pri raspoređivanju po ratnom rasporedu »neslovena«, kao i njihovo uvođenje u vojnu evidenciju, a sve zbog, do tada uočenih, teškoća prilikom »određivanja narodnosti pojedinih lica«. Po tome, trebalo je da se »postupa ovako: 1 – Komandanti vojnih okruga, na čijoj teritoriji ima neslovena, prilikom regrutovanja a njihovi mobilizacioni oficiri prilikom obilaska opština... vršiće proveru i prikupljati podatke o narodnosti i unositi u odgovarajuće spiskove i registre. U isto vreme, izveštavaće o tome i ostale starešine koji ih vode u evidenciji. Naročitu evidenciju voditi o Jevrejima...; 3 – Kadrovske starešine vršiće proveru podataka o narodnosti obveznika i činiće eventualne izmene; 4 – U svim slučajevima, gde nema dovoljno pouzdanih podataka o narodnosti pojedinaca, treba biti vrlo oprezan. Pri određivanju narodnosti držati se principa, *da svako lice pripada onoj narodnosti, kako se ono stvarno oseća i u čijem interesu radi, a ne kako se ono izdaje* (podvučeno u originalu-prim. D.T.). U svakom slučaju, treba izbeći, da se pripadnici manjina, koji su potpuno ili većim delom asimilovani, ponovo vraćaju u manjinske grupe.«³¹

²⁷ AVII, P-17, k.20, f.1, br.32 i br.33; Broj rezervnih oficira »neslovena« iznosio je 6% od ukupnog broja, a 8,1% od ukupnog broja vojnih činovnika – isto, k.135, f.3, br.47; ARZD, I, 400–401.

²⁸ AVII, P-17, k.20, f.1, br.32 i k.87, f.1, br.2 – izveštaji Organizacionog odeljenja Glavnog deneralštaba od 24.1. i 26.1.1939.

²⁹ AVII, P-17, k.161, f.1, br.11 – naređenje Str.Pov.Đ.Br. 1165 od 22.3.1939.

³⁰ AVII, P-17, k.94, f.28, br.1 – predlog Glavnog deneralštaba Str.Pov.Đ.Ob.Br. 789/I od 4.4.1939.

³¹ AVII, P-17, k.11, f.1, br.50, 1.1–3 – naređenje Str.Pov.Đ.Or.Br. 3083 od 4.8.1939. ministra vojske i mornarice Milutina Nedića, doneto na predlog načelnika Glavnog deneralštaba Dušana Simovića.

U skladu sa intencijama ovog naređenja novi ministar vojske i mornarice, armijski đeneral Milan Nedić je, sredinom oktobra 1939, naredio da se »svake godine, po stupanju đaka u škole za rezervne oficire i đacke čete *svi daci Nesloveni* (računajući u ove i Jevreje) podvrgnu *najstrožijem* usmenom i pismenom ispitu iz državnog jezika (Srpsko-Hrvatski ili Slovenački). Ovaj ispit da obave komisije sastavljene od oficira dotične škole... imajući uvek u vidu da je broj Neslovena rezervnih oficira u našoj vojsci već danas premašio dozvoljeni broj« (podvučeno u originalu-prim. D.T.). Svi oni koji ne bi uspešli da polože ispit, trebalo je da budu prebačeni u trupne jedinice kao obični vojnici.³²

U okviru stava zauzetog prema nacionalnim manjinama u Kraljevini, ministar vojske i mornarice je sredinom novembra 1939. naredio da se »obradi pažnja na uvlačenje u naš starešinski kadar Mađara, Nemaca i Jevreja zbog očiglednih posledica«³³ po postupke aktiviranja jedinica, preduzetih nakon početka Drugog svetskog rata.³⁴ Osam meseci kasnije usledila je nova naredba, strogo poverljive prirode, upućena načelniku Glavnog đeneralštaba, kojom je pokušano da se, na manje uočljiv način, doprinese uspešnjoj primeni prethodne odredbe. Naime, pošto postojeći zakonski propisi nisu ni na kakve načine ograničavali pravo manjinskom žvlju da se upiše u vojne škole i dobija činove, ministar je, da bi se »uvek prvenstvo davalo našem žvlju«, naložio strogo poštovanje svih odredbi Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice, kao i svih odgovarajućih Uredbi o raznim školama i raznih Pravila. To »strogo poštovanje« je trebalo da se ogleda u primeni prava i vlasti »starešina ili komisija – prijemnih odnosno ispitnih – koje su nadležne« da ocene sposobnost i spremnost đaka ili kandidata za obavljanje vojničkog zadatka »u najtežim trenucima«, što je, u stvari, značilo da su starešine mogle da slobodno daju negativne ocene ako se radilo o kandidatu manjinske nacionalnosti u koliko bi i na trenutak posumnjali u lojalnost državi. Zbog karaktera naredbe, kojom je potčinjenim starešinama đirektno savetovano da ne moraju da se pridržavaju zakonskih odredbi, ministar je naglasio da je ona »po samoj prirodi LIČNO STROGO POVERLJIVE PRIRODE« (velika slova u originalu – prim. D.T.) i da ne sme da se prosleđuje dalje pisanim, već samo usmenim putem.³⁵

Kao što je već navedeno, najviše vojne vlasti su vodile posebnu evidenciju o Jevrejima, kako bi i prema njima preduzimale određene mere. Tako je ministar vojske i mornarice naredio, početkom 1940. godine, da se svi »naši državljani mojsijevske veroispovesti koji promene veru, vode i dalje kao nesloveni u kom cilju im u podacima vojne evidencije uvek stavljati pored sadanje veroispovesti

³² AVII, P-17, k.135, f.3, br.51,1.1 – Naređenje »trajne vrednosti« ministra vojske i mornarice Strogo Pov.Đ.Br. 7268 od 22.10.1939, doneto na predlog načelnika Glavnog đeneralštaba Dušana Simovića Str.Pov.Đ.Or.Br. 4866 od 16.10.1939, AVII, P-17, k.135, f.3, br.47, 1.1; Milan Nedić je postavljen za ministra umesto rođenog brata Milutina 26.8.1939, nakon rekonstrukcije vlade Dragiša Cvetkovića povodom sklapanja sporazuma sa Mačekom, *Ustavi Vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941)*, priredio Dušan Mrdenović, Beograd 1988, 276.

³³ AVII, P-17, k.83, f.3, br.2, 1.1 – Naređenje Str.Pov.Đ.Br. 8374 od 15.11.1939.

³⁴ Posle poraza poljskih snaga u ratu sa Nemačkom, Kraljevina Jugoslavija je mobilisala 500.000 vojnika, postavila dve armije duž granica, a na snazi je ostalo i naređenje iz aprila 1939. o tzv. pripravnom stanju. Iz tog vremena je i izveštaj konjičkog potpukovnika D. Bojovića o stanju u jedinicama 41. i 17. pešadijskog puka (stacioniranih u Baranji), u kome se navode brojni primeri neprijateljskog držanja rezervista mađarske i nemačke nacionalnosti i pokušaji stvaranja pete kolone – AVII, P-17, k.12, f.1, br.43; AR ZD, I, dok.89, str.341.

³⁵ AVII, P-17, k.12, f.1, br.43 – naređenje ministra vojske i mornarice Str.Pov.Đ.Br. 8038 upućeno načelniku Glavnog đeneralštaba 22.7.1940. Ova naredba je u kabinetu načelnika Đeneralštaba zavedena 1.8.1940. pod Str.Pov.Đ.K.Br. 1553 i dalje čuvana u »kasi kod šefa kabineta« – isto, k.83, f.3, br.2, 1.2.

podatak: /bivši mojsijevac/« Ovakva odredba je usledila posle upozorenja načelnika Glavnog đeneralštaba da »u poslednje vreme ima češćih slučajeva, da naši državljani Jevreji, promenom vere i imena (porodičnog i rodenog) teže da se afirmišu kao Jugosloveni«. ³⁶ I kasnije, sve do napada na Kraljevinu, provodene su mere za udaljavanje Jevreja sa poverljivijih položaja u armiji. Tako je, prvog dana rata, načelnik Glavnog đeneralštaba uputio pismo komandantu Prvog beogradskog vojnog okruga u kome je zahtevao da se iz njegove Komande premesti Jevrejin Aron Benisim Marohaj. Takode, ponovio je ranije donetu naredbu na osnovu koje se nije dopuštalo postavljenje u komande jedinica obveznika »koji nisu po narodnosti Jugosloveni (Srbi, Hrvati ili Slovenci)« i tražio od komandanta Beogradskog vojnog okruga da je u buduće dosledno sprovodi. ³⁷ Međutim, ovakva uputstva i naređenja nikako ne bi mogla odrediti vojni vrh Kraljevine kao antisemitski, pošto su donošena u sklopu opšte borbe protiv delovanja neprijateljskih obaveštajnih službi, koje su za svoj rad plodno tlo nalazile i među pripadnicima brojnih nacionalnih manjina.

Vojno ministarstvo je, neprekidno »bombardovalo« ostala državna nadležstva podacima o neprijateljskom držanju i radu »manjinskih elemenata«. Milan Nedić, ministar vojske i mornarice, obavestio je početkom marta 1940. ministra unutrašnjih poslova Stanoja Mihaldžića o stalnom »antidržavnom radu mađarskih manjina u našim severnim krajevima«, odnosno u Vojvodini. Na osnovu podataka koje je dobio od pododbora Udruženja rezervnih oficira i ratnika ³⁸ iz Subotice, Nedić je apostrofirao akciju »Mađarske čitaonice« iz toga grada, koja je trebalo da bude zatvorena »najkasnije do Božića 1939. godine«. Nasuprot tome, ona je još više pojačala rad uz pomoć velikih materijalnih sredstava iz Budimpešte, a uz to, na zauzimanje »jednoga senatora« ³⁹ izdejstvovano je rešenje Ministarstva finansija o oslobađanju plaćanja taksi na ulaznice za svoje priredbe. Zbog svega toga, đeneral je molio ministra Mihaldžića da preuzme mere kako bi se zaustāvila takva delatnost mađarskog kulturnog udruženja. ⁴⁰

Kako se što više bližio napad na Kraljevinu, nemački manjinski živalj je postajao sve agresivniji u neprijateljskim aktivnostima prema zemlji u kojoj je živio, nastupajući sve organizovanije i disciplinovanije. Svakako da je bio ohrabren i brzim nemačkim uspesima u Evropi, pre svega porazom Francuske u maju 1940. godine. ⁴¹ Zbog svega toga, Obaveštajno odeljenje Glavnog đeneralštaba

³⁶ AVII, P-17, k.136, f.1, br.3 – Naređenje ministra vojske i mornarice Pov.Đ.Br. 17 od 5.1.1940.

³⁷ AVII, P-17, k.83, f.5, br.54 – Naređenje od 6.4.1941, doneto na osnovu Naredbe K.Pov. 6323 od 5.4., upućeno Komandantu I beogradskog vojnog okruga; isto, k.93, f.1, br.6.

³⁸ Središna uprava Udruženja rezervnih oficira i ratnika je 29.9.1940. uputila predstavku ministru vojske i mornarice u kojoj je, između ostalog, pohvalila ministarstvo za mere donete protiv »nenacionalnih elemenata«, ali i tražila njihovo pooštavanje – AR ZD, I, dok. 272, str. 789–794.

³⁹ Reč je verovatno o dr Georgu Graslju, koji je za senatora postavljen Ukazom kraljevskih namesnika od 9.1.1938. – AJ CPB, 38–95–227; *Tri godine vlade G.D-r Milana Stojadinovića 1935–1938*, izdanje Centralnog presbiroa Predsedništva Ministarskog saveta, Beograd 1938, 41. Pretpostavku da je baš Grasl preuzeo inicijativu za oslobađanje mađarske čitaonice od plaćanja taksi podgrejava činjenica da je u to vreme došlo do saradnje političkih predstavnika nemačke i mađarske nacionalne manjine na zajedničkom poslu slabljenja jugoslovenske države. Vidi i: P. Kačavenda, n.d., 20–25; J. Mirnić, n.d., 41–42.

⁴⁰ AVII, P-17, k.136, f.1, br.15 – pismo ministra vojske i mornarice armijskog đenerala Milana Nedića Pov.Đ.Ob.Br. 1124 upućeno ministru unutrašnjih poslova Stanoju Mihaldžiću 4.3.1940.

⁴¹ AVII, P-17, k.26, f.3, br.17 – izveštaj Glavnog đeneralštaba od 20.5.1940. Ministarstvu unutrašnjih poslova o manifestacijama nemačke manjine u Dobanovcima; AR ZD, I, dok 240, str. 707–710, obaveštenje Štaba Dunavske divizijske oblasti od 13.6.1940. komandantu pešadije ove oblasti o reorganizaciji obaveštajne službe kod pripadnika nemačke nacionalne manjine; AR ZD, I, dok. 243, str. 713, 714. Ali, kako se to iznosi i u izveštaju Komande Dravske divizijske oblasti, »naše vlasti« nisu zabranjivale nemačke akcije, iako je Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo redovno obavestavano – V. Terzić, n.d., 198.

pripremio je i poslalo ministru vojske i mornarice detaljan izveštaj o aktivnostima folksdojčera u Jugoslaviji sa predlogom niza novih, daleko oštrijih, mera »u cilju zaštite države od ovakvog rada neslovenskog življa«. Tražilo se, između ostalog, da se »nacionalni mesni živalj« organizuje na poluvojničkoj osnovi po nemačkom uzoru i pripremi za suzbijanje Pete kolone, zatim, sačinjavanje spiskova svih »videnijih članova i vođa nacionalsocijalističkih organizacija, koji bi se u datom momentu imali blagovremeno kao taoci da interniraju«, jačanje žandarmerijskih stanica, zabranjivanje držanja oružja »nenacionalnom« življu, redovnu i oštru kontrolu rada svih manjinskih društava, kao i formiranje motorizovanih »letećih odreda« u »važnijim našim centrima za borbu protiv Pete kolone i padobranaca«. ⁴² Međutim, vojno ministarstvo nije ni pomislilo da ove predloge uzme u razmatranje, a još manje da ih usvoji.

U skladu sa postupcima koje su vojni organi preduzimali prema obveznicima pripadnicima nacionalnih manjina, početkom maja 1940. ministar Nedić je proširio krug ljudi koji ne mogu i ne smeju imati pristup poverljivijim vojnim stvarima. Na osnovu toga, Glavni deneralštab i njegov novi načelnik, armijski deneral Petar Kosić ⁴³, naredili su 8. maja da se svi »kuriri, ordonansi, posilni i pisari manjinske narodnosti, odmah smene iz štabova, komandi i ustanova i zamene sa vojnicima potpuno pouzdanim i ispravnim jugoslovenske narodnosti«. Takode, svi oficiri i vojni činovnici su bili obavezni da »odmah po isteku zakonom predviđenog roka, a na neupadljiv način i pod zgodnim izgovorom, otpuste iz službe svu svoju poslugu manjinske narodnosti (nemačke i mađarske) i ubuduće da zapošljavaju poslugu samo iz redova našeg nacionalnog življa«. ⁴⁴

Novim naredbama je stalno proširivan krug rodova i službi vojske u koje više nisu mogli da imaju pristup obveznici »manjinskih narodnosti«. Ministar Nedić, na predlog načelnika Glavnog deneralštaba, naredio je sredinom avgusta 1940. da se »svi obveznici Nesloveni, raniji isluženi protivavionskih jedinica, brišu iz glavnih spiskova, a upišu u spiskove obveznika pešadiskih odnosno artiljerijskih pukova (samostalnih diviziona), kojima isti po teritoriji pripadaju«. Nisu mogli biti raspoređivani ni u »štabove ranga divizije pa na više«, jedinice za vezu, motomehanizovane jedinice, jedinice vazduhoplovstva, mornarice, kao ni u brdsku artiljeriju, mitraljeske i reflektorske čete, niti u obaveštajne centre. ⁴⁵ Takode, nisu smeli biti ni na položajima komandira osnovnih jedinica ili na višim položajima u boračkim jedinicama. Naredeno je i da se mogu raspoređivati samo u jedinice koje su se popunjavale »pretežno obveznicima Slovenima«, prvenstveno u pešadijske boračke jedinice, s tim da »ih u jednoj osnovnoj jedinici ne bude više od jednog«. Pri tome, nije smelo da ih bude više od 15% u boračkim, odnosno 20% u neboračkim jedinicama. Svi rezervni oficiri nesloveni su obavezno morali da imaju ratni raspored, a jedini izuzetak je činjen ako je obveznik bio teško bolestan ili je prešao starosnu granicu. Istovremeno, broj rezervnih oficira neslovena nije smeo preći 5%, odnosno 10% od broja oficira u osnovnoj jedinici

⁴² AR ZDI, dok. 248, str. 721–725 – Obaveštenje Glavnog deneralštaba M.Br. 2702/40 od juna 1940. upućeno ministru vojske i mornarice.

⁴³ Na to mesto deneral Kosić je postavljen u januaru 1940, posle smenjivanja denerala Simovića sa dužnosti u januaru 1940. – AVII, P-16, k.8, f.1, br.1, 1.124 – Memoari armijskog denerala Dušana Simovića.

⁴⁴ AVII, P-17, k.86, f.1, br. 37 i k.87a, f.1, br. 25 – Naredba Str.Pov.Đ.Br. 4697 od 8.5.1940. Pod odredbe ove naredbe potpadali su i vojnici »levičarski nastrojani ili zaraženi komunizmom, bez obzira koje su narodnosti«.

⁴⁵ AVII, P-17, k.356, f.2, br.4 – Naredenje ministra vojske i mornarice Str.Pov.Đ.Br. 8771 od 19.8.1940, doneto na osnovu predloga načelnika Glavnog deneralštaba Str.Pov.Đ.Or.Br. 3826/40.

ci.⁴⁶ Takođe, određeno je da se rezervni oficiri iz I i IV armijske oblasti rasporeduju u jedinice III armijske oblasti i obrnuto.⁴⁷

Na molbu komandanta Odseka za utvrđivanje (IX) od 22. avgusta 1939. da se na radove oko utvrđivanja ne upućuju vojnici nesloveni zbog čestih bekstava, komandant utvrđenja je tako i postupio, a ministar vojske i mornarice potvrdio takvo naređenje, precizirajući da se ne pozivaju vojnici mađarske narodnosti.⁴⁸

Pošto su nepouzdana manjinski elementi polako, ali sigurno, uklanjani sa položaja odakle bi mogli vršiti obaveštajne ili destruktivne zadatke i tako aktivno doprinositi slabljenju oružanih snaga Kraljevine, jugoslovenski vojni vrh je počeo razmišljati o obrazovanju posebnih jedinica sastavljenih samo od pripadnika nacionalnih manjina. Tako je od 1939. godine bilo predviđeno formiranje oko 50 radničkih bataljona u pozadini vojske za 72.000 Mađara i 50.000 Albanaca. Oni bi bili upotrebljavani kao radna snaga za izgrađivanje »pozadnih položaja«. Time bi se, prema predlogu Stalne komisije za utvrđivanje o projektovanju i izradi utvrđenja na desnoj obali Dunava, Save i Une upućenom ministru vojske i mornarice 18. maja 1940. godine, »najracionalnije rešio kako problem blagovremene evakuacije neslovena tako i problem otklanjanja opasnosti od neprijateljskih padobranskih jedinica, koje bi mogle iskoristiti sadašnje veliko nagomilavanje neslovenskih jedinica (oko 120.000 ljudi) u Šumadiji za svoju akciju uništenja naših glavnih pozadinskih centara (Kragujevca, Kraljeva, Kruševca itd.)«. Istovremeno, time se »još više postiže držanje u šahu neslovenskih bataljona, dok se međutim radna snaga najracionalnije iskorišćuje ... te se predupređuje mogućnost eventualnih diplomatskih protesta sa strane zainteresovanih država.« Predlagano je, radi povećanja bezbednosti u slučaju eventualne pobune neslovenskih bataljona, formiranje mešovitog rasporeda albanskih, nemačkih i mađarskih bataljona, a »oslonac bezbednosti činili bi dopunski pukovi naše narodnosti«, čiji bi komandanti bili pretpostavljeni neslovenskim bataljonima.⁴⁹ Sa time se složio i tadašnji načelnik Glavnog đeneralštaba armijski đeneral Petar Kosić, ali je smatrao da »neslovenske bataljone iz političkih razloga ne bi trebalo još sada upotrebljavati kao radnu snagu, već tek po oglasu mobilizacije.«⁵⁰ Ovakvo mišljenje nije prihvatio ministar Milan Nedić, već je 28. maja naredio da se odmah pristupi izvođenju radova.⁵¹ Međutim, usled neaktiviranja radničkih bataljona posle 27. marta 1941, pripadnici nemačke, mađarske i albanske manjine su, delom, ostali u jedinicama za utvrđivanje granica i u njima odigrali ulogu pete kolone za vreme aprilskog rata.⁵²

⁴⁶ AVII, P-17, k.87, f.1, br.2 – Naređenje za izradu novih planova popunjavanja jedinica iz 1940. godine.

⁴⁷ AVII, P-17, k.82, f.3, br.26 – Naređenje ministra vojske i mornarice Str.Pov.Đ.Br. 7747 upućeno načelniku Glavnog đeneralštaba 31.10.1939. I armijska oblast je obuhvatala područje današnje Vojvodine, III područje Kosova i Metohije i Makedonije, a IV Slovenije i Hrvatske severno od Save.

⁴⁸ AVII, P-17, k.135, f.2, br.42 – Naređenje ministra vojske i mornarice Str.Pov.Đ.Br. 4637 od 22.8.1939.

⁴⁹ AVII, P-17, k.98, f.2, br.5 – Predlog Stalne komisije za utvrđivanje Str.Pov.Br. 1666 upućen 18.5.1940. Ministarstvu vojske i mornarice. Predlagano je i da neslovenske radničke bataljone treba rasporediti tako »da na jedan podotsek dolazi približno 3 bataljona Nemaca, 2 bataljona Mađara i 2 bataljona Arnauta«, koji bi radili u vojnoj opremi; AR ZD, I, dok. 215, str. 640–641.

⁵⁰ AR ZD, I, dok. 220, str. 649 – Predlog načelnika Glavnog đeneralštaba Str.Pov.Đ.O.Br. 2036 upućen ministru vojske i mornarice 24.5.1940. Đeneral Kosić je upozoravao ministra Nedića da bi se takvim postupcima samo izazvali i Nemci i Mađari.

⁵¹ Isto, dok. 223, str. 658.

⁵² V. Terzić, n.d., knj. II, 222.

U Glavni deneralštab su redovno stizali i izveštaji sa terena, koje su slali komandanti pukova. Tako se u jednom od njih, od maja 1940, između ostalog, navodi i sledeće: »Iz Vršca – ... Nacionalni živalj zabrinut je naglim vojničkim uspesima Nemaca. U koliko je opaženo, Nemci u poslednje vreme koriste novi način propagande i nastoje da stvore raspoloženje kod naših Slovena za Hitlerovu akciju. Pored toga, Nemci članovi Kultubunda proturaju vesti, da smo mi sada pod okriljem i zaštitom Sovjetske Rusije⁵³, a Hitler da ima dogovor sa Sovjetima o podeli interesnih sfera u celoj Evropi. ... Iz Subotice – kritikuje« se raspoređivanje po ratnom rasporedu rezervnog poručnika Franje Galamboša, »pokrštenog i pomadarenog Jevrejina, vode mađarske manjine, agenta mađarske obaveštajne službe«, za šefa policije u Novom Sadu, kao i pisanje lista mađarske manjine »Naplo«⁵⁴, koji bi, »i po mišljenju uglednih ljudi« trebalo zabraniti.⁵⁵

Međutim, obimnije protivnemačke mere nisu mogle biti preduzete, pre svega zbog spoljnopolitičke orijentacije vlade Dragiše Cvetkovića. Tako se u Obaveštajnom biltenu Treće uprave nemačke Službe bezbednosti od 27. januara 1941, čije je delove objavio Velimir Terzić, navodi razgovor između vode nemačke narodne grupe dr Janka Sepa sa Cvetkovićem, u kome je predsednik kraljevske vlade, posle žalbi nemačkog predstavnika na postupke vojnih, ali i policijskih i upravnih organa, dao posebna obećanja u pogledu ukidanja mera upe-
renih prema pripadnicima nemačke manjine.⁵⁶

Sa druge strane, i komandanti jedinica koje su bile locirane na teritoriji Kosova i Metohije zapažali su izvesna komešanja u redovima albanske nacionalne manjine, koja su bila podstrekivana od strane lica ubačenih sa albanske teritorije. Zbog toga je i komandant III armijske oblasti, armijski deneral Jovan Naumović, predlagao ministru vojske i mornarice da se sprovede, kao »vrlo celishodna«, mera uklanjanja svih »nepouzdatih i nepoželjnih lica strane narodnosti⁵⁷ koja nisu rođena na teritoriji Kosovske divizijske oblasti u cilju veće bezbednosti, kao i sigurnosti za stalni i neometan saobraćaj na pruži: Raška – Kosovska Mitrovica – Priština – Uroševac – Skoplje«.⁵⁸

Tokom 1940. godine pozivanja obveznika na dugotrajne vojne vežbe (tzv. aktiviranja, odnosno popuna trupa do ratnog sastava) bila su vrlo česta, pošto se nastojalo da se oružana sila Kraljevine Jugoslavije koliko-toliko pripremi za rat

⁵³ Izveštaj je pisan u vreme pregovora o potpisivanju sporazuma sa SSSR-om o razmeni diplomatskih predstavnika. Sporazum je sklopljen u junu iste godine. – B. Petranović, n.d., 363.

⁵⁴ List »Naplo« je u vreme vlade Milana Stojadinovića stajao na pozicijama »prijateljske naklonosti« prema Kraljevskoj vladi i JRZ – AJ CPB, 38–7–26, izveštaj dopisnika Centralnog presbira iz Novog Sada od 26.4.1938.; »Naplo« je bio list kulturno-nacionalnog udruženja »Nepker« – V. Terzić, n.d., I, 186. Prema nekim podacima u Vojvodini su u godinama pred rat na mađarskom jeziku izlazila 4 dnevna, 14 nedeljnih, 6 dvonedeljnih, 5 mesečnih i 1 povremeni list – AJ CPB, 38–7–26, izveštaj dopisnika CPB-a od 15.7.1935.

⁵⁵ AVII, P-17, k.11, f.1, br.9 – Izveštaji komandanata pešadijskih pukova za maj 1940, poslati 30.5.1940. iz Novog Sada.

⁵⁶ V. Terzić, n.d., I, 199.

⁵⁷ Već od 1938. godine Glavni deneralštab je u više mahova tražio od Ministarstva inostranih poslova da izdejstvuje premeštanje emigranata iz Albanije sa granice u unutrašnjost zemlje, pošto je »njihovo bavljenje u prigraničnoj zoni opasno po interese i odbranu naše zemlje«. MIP je usvojio predlog i obrazovao, u tu svrhu, interministerijalnu konferenciju – AVII, P-17, k.94, f.1, br.12.

⁵⁸ AVII, P-17, k.165, f.2, br.1 – pismo komandanta III armijske oblasti Str.Pov.Đ.Br. 1211 od 17.3.1941 upućeno ministru vojske i mornarice. Pismo je tek 5. aprila bilo zavedeno u delovodnom protokolu šefa kabineta vojnog ministra pod Str.Pov.Đ.Br. 2057, tako da nije bilo vremena da se ista preduzme po predlogu komandanta III armijske oblasti.

koji se približavao.⁵⁹ Ministar vojske i mornarice je, početkom oktobra, naredio da Glavni đeneralštab »učini potreban predlog« kako bi se izvršile izmene u, već postojećem, planu aktiviranja jedinica sa teritorije Jadranske, Savske i Dravske divizijske oblasti⁶⁰. Naime, kako je đeneral Nedić »uvideo« da su trupe mobilisane sa ovih teritorija »sastavljene u velikoj meri od nepouzdanih elemenata, pa postoji bojazan a neće moći pouzdano odgovoriti namenjenim zadacima«, smatrao je da će biti najbolje da se te divizije pojačaju »pouzdanim elementima« sa teritorija susednih divizijskih oblasti (Bosanske, Vrbaske i Zetske).⁶¹ Svakako da je ministar pod »nepouzdanim elementima« podrazumevao, pored obveznika hrvatske nacionalnosti, i pripadnike manjinskih naroda, pogotovo sa područja koja su zahvatala Savska i Dravska divizijska oblast. Sa druge strane, više je nego očigledno da je u to vreme najviši vojni vrh, kao jedine koji bi vojnički i patriotski zadatak mogli da izvrše u celini, smatrao vojnike srpske i crnogorske nacionalnosti i njima pokušao da poveri najodgovornije zadatke.⁶²

U suzbijanju neprijateljske aktivnosti pripadnika nacionalnih manjina aktivno je učestvovala i tajna vojnoobaveštajna služba Vojske Kraljevine Jugoslavije. Pronalazeći ubačene agente, pre svega iz Nemačke, otkrivajući tajne radio-stanice (»Bazel« u Beogradu, »Aleksandar« u Celju, »Nora« u Novom Sadu, »707« u Zagrebu, »Veronika« u Vršcu i dr.) i organizacije (»Jupiter«), a u sadejstvu sa savezničkim obaveštajnim službama, naročito engleskom⁶³ ona je nanosila velike i teške gubitke neprijateljskim obaveštajcima,⁶⁴ koji su najčešće bili regrutovani od pripadnika nacionalnih manjina, državljana Kraljevine Jugoslavije. Na žalost, o ovoj delatnosti jugoslovenske vojnoobaveštajne službe ostalo je veoma malo izvornih podataka, pre svega zbog same prirode posla koji je zahtevao punu konspirativnost, tako da se u rekonstrukciji njihovih akcija moramo oslanjati na, isto tako malobrojna, sećanja aktivnih učesnika i rukovodilaca te organizacije.⁶⁵

⁵⁹ Cilj aktiviranja jedinica je bio da se izvrši probna mobilizacija, pojača brojno stanje operativne vojske. Od septembra 1939. učestali su bili pozivi na duge vežbe, što se odražavalo i na odziv obveznika – AVII, P-17, k.5, f.1, br.1, izjava đenerala Milutina Nikolića data Generalštabu JNA juna 1946.; V. Terzić, n.d., II, 206, 208–211, 214, 215.

⁶⁰ Po mirnodopskoj organizaciji Savska i Dravska divizijska oblast su ulazile u sastav IV armijske oblasti (štab u Zagrebu), a Jadranska u sastav Primorske armijske oblasti (štab: Mostar). Štab Savske oblasti se nalazio u Zagrebu, Dravske u Ljubljani, a Jadranske u Kninu – AVII, P-17, k.87, f.1, br.25.

⁶¹ AVII, P-17, k.164, f.1, br.8 – Predlog ministra vojske i mornarice Str.Pov.Đ.Br. 10043 poslat 4.10.1940. načelniku Glavnog đeneralštaba.

⁶² Ne bi trebalo da se gubi iz vida da su tadašnjim ratnim planovima »R-40«, odnosno »R-41«, severne granice Jugoslavije bile predviđene za davanje odlučujućeg otpora agresorskoj Nemačkoj i Mađarskoj – AVII, P-16, k.8, f.1, br.2, *Memoari Dušana Simovića*, 125–236, II deo; isto, P-17, k.2, f.2, br.37, izjava đenerala Petra Kosića pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina 24.8.1945.; V. Terzić, n.d., II, 161–164.

⁶³ J. Marjanović, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb-Beograd 1979, 25, 26, 36, 41, 42; E. Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1978, 57; V. Terzić, n.d., II, 46, 94, 506.

⁶⁴ AVII, P-17, k.165, f.3, br.2 – Nedatirani »Uput za suzbijanje špijunaže i antidržavne propagande«. Istovremeno, vojno-obaveštajna služba je motrila i na oficire Glavnog đeneralštaba, naročito na one »kroz čije ruke prolaze strogo poverljiva naređenja operativnog i mobilizacijskog karaktera« – AVII, P-17, k.87a, f.1, br.18, Obaveštenje Drugog obaveštajnog odeljenja Glavnog đeneralštaba Str.Pov.Đ.O.II.Br. 28 od 3.5.1940.

⁶⁵ U. Popović, *Deseti po redu, tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd 1976. Uglješa Popović je bio potpukovnik jugoslovenske vojske, pomoćnik načelnika Obaveštajnog odeljenja Glavnog đeneralštaba đenerala Josimovića, ali istovremeno i šef Servisa tajne službe pri Glavnom đeneralštabu, obrazovanog 1938. godine. U svojim sećanjima on je prikazao organizaciju jugoslovenske vojnoobaveštajne službe, kao i tridesetak akcija na otkrivanju i neutralisanju neprijateljskih obaveštajnih centara. Aktivnosti obaveštajnih službi su bile predmet proučavanja i nekolicine drugih autora: S. Komarica, S. Odić, *Gestapo u Jugoslaviji*, Zagreb 1977; M. Janković, *Rat špijuna u Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb 1982; J. Marjanović, n.d., 23–47; E. Barker, n.d., 87–102 i dr.

DRAGAN TEŠIĆ

VOJSKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I NACIONALNE MANJINE U
GODINAMA UOČI APRILSKOG RATA*Rezime*

Neprijateljska aktivnost pojedinih nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji, pojačana posle dolaska Nemačke na njene granice u martu 1938, bila je u sferi neprekidnog interesovanja vojnoobaveštajnih organa Jugoslovenske vojske. Mnogobrojni izveštaji koji su stizali u Glavni đeneralštab, a odatle prosleđivani Ministarstvu vojske i mornarice, govorili su o neobično visokom stepenu angažovanosti »manjinskih elemenata« na razbijanju Kraljevine Jugoslavije. Međutim, mere koje su državne vlasti preduzimale protiv ovakvih antidržavnih akata bile su više nego simbolične. Spoljnopolitička orijentacija prema, sve snažnijem, Trećem rajhu, ali i procena trenutne situacije i odnosa snaga u Evropi, nametali su Stojadinovićevoj i Cvetkovićevoj vladi, kao i knezu Pavlu politički kurs koji ne bi doveo do bilo kakvog zameranja i zatezanja odnosa sa Nemačkom, koja je u većini slučajeva stajala iza antijugoslovenskih akcija manjinskog stanovništva u Kraljevini. Zbog toga su predlozi Đeneralštaba, koji su u pojedinim momentima i situacijama bili dosta oštri i radikalni, ostajali samo na papiru kao dokaz brige jugoslovenskih orijentisanih oficira za budućnost svoje države. Sa druge strane, akcije koje je vojnoobaveštajna služba preduzimala samoinicijativno, ili u sadejstvu sa savezničkim agentima, davale su samo parcijalne rezultate. Zbog toga je takav odnos prema, antijugoslovenskom mržnjom zadojenim i vaspitanim, nacionalnim manjinama i njihovim razarajućim petokolonaškim radom predstavljao još jedan kamenčić u mozaiku neuspešno sprovedenih mera za odbrambeno jačanje zemlje, za šta krivicu prevashodno snose vodeće političke ličnosti. Događanja u kratkotrajnom aprilskom ratu samo su potvrda i posledica ovakvih shvatanja, kolebanja, različitih mišljenja, pa i otvorenih izdajstava.

DRAGAN TEŠIĆ

THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND NATIONAL
MINORITIES BEFORE THE APRIL WAR*Summary*

The antagonistic activity of some members of national minorities in the Kingdom of Yugoslavia, which increased after the arrival of German forces at its borders in 1938, was a constant point of interest for the Yugoslav military intelligence service. Numerous reports arriving at General Headquarters and forwarded to the Ministry of Army and Navy, spoke of an extraordinarily strong tendency along »minority elements« toward activities aimed at undermining the Kingdom of Yugoslavia. However, the measures taken by the authorities against

such actions were of a purely symbolic nature. Relations with the Third Reich, whose strength continued to grow, and the realization of the political situation in Europe imposed a course of action on the government of Stojadinovic and Cvetkovic and on Prince Pavle himself which would not lead to an increase in tension with Germany, which usually stood behind the anti-Yugoslav activities of minority populations in the Kingdom. Consequently, the proposed actions of General Headquarters, sometimes quite harsh and radical, were never put into effect and remained only as written proof of the anxiousness of pro-Yugoslav officers for the future of their country. On the other hand, actions taken by military intelligence independently or together with ally agents gave only partial results. This attitude towards national minorities bred in a spirit of hatred towards Yugoslavia and their destructive actions represented another piece in the mosaic of unsuccessful measures taken by leading political figures for the defence of the country. The events of the short April war were only further proof of their mistaken views, indecisiveness, differences of opinion and even open treachery.

TOMISLAV BOGAVAC
Vanredni profesor u penziji
Beograd, Pere Velimirovića 10

ETNIČKA SLIKA BOSNE I HERCEGOVINE PRE I POSLE DEJTONA

Originalan naučni rad

UDK: 323.12(=861)(497.15)»14/19«
UDK: 314.9(497.15)»14/19«

ABSTRACT: Demografska slika Bosne i Hercegovine od dolaska Turaka do najnovijih dana, sa posebnom pažnjom na regresiju srpskog naroda, uslovljenu islamizacijom, katoličenjem i kroatizacijom, što je dovelo do njegove porazne demografske i političke situacije na ovim prostorima. Rad je proistekao iz studije istog autora »Nestajanje Srba« i analize relevantnih izvora i literature.

1) Pogled u istoriju-odnosi etničkih grupa u 19. veku i uoči balkanskih ratova

Srpska država u Bosni i Hercegovini ugašena je pod naletom Turaka 1463. godine. Sporazum u Dejtonu, potvrđen mirom potpisanim u Parizu, treba vrednovati, pored ostalog, i u svetlu činjenice da je nova srpska država na ovom prostoru formirana posle pune 532 godine. To je ogroman period, pogotovo ako se ima u vidu agresivni prozelitizam islamske i katoličke konfesije. Današnja teritorija Muslimansko-hrvatske federacije i Republike Srpske od dolaska Slovena na Balkan u izrazitoj većini pripadala je Srbima. O tome svedoči vizantijski car Porfirogenit u 10. veku, kao i arheološke iskopine, steći pisani ćirilničnim pismom, temelji porušenih srpskih sakralnih objekata, apokrifi, stari toponimi, sačuvana oruđa rada. Srpska bosanska objekata, apokrifi, stari toponimi, sačuvana oruđa rada. Srpska bosanska država u srednjem veku svojim širenjem uslovlila je još veću etničku rasprostranjenost Srba na Balkanu. Dok su prve srpske države – Raška i Zeta (Duklja) zahvatale prostor i s leve i s desne strane Drine, dotle se bosanska država Tvrtka I (unuka srpskog kralja Dragutina) širila na zapad do Une, a na istok preko Drine. Svi bosanski vladari nazivali su sebe Srbima. Stanovništvo Bosne i Hercegovine bilo je najmanje u srazmeri 3:1 u korist Srba u odnosu na Hrvate.

Prodorom Turske na ovo područje, masovnom islamizacijom i dankom u krvi srpskom narodu su naneti teški udarci. Odvođenjem tokom puna dva veka dece i omladine u Tursku i njihovim pretvaranjem u janičare gotovo je zaustavljen demografski rast Srba. Masovnom islamizacijom broj Srba u Bosni i Hercegovini je do polovine 19. veka smanjen za trećinu. Tada je na scenu radikalnije stupio i drugi moćni sponzor konfesionalnog konvertitstva – Austrija (Austro-Ugarska), tako da se međuetnički odnosi kontinuirano menjaju na štetu Srba. Do 1878. godine (Berlinski kongres) u brzom porastu je broj muslimana, a posle

te godine uočava se radikalni porast broja katolika (doseljavanje Hrvata i konfesionalna konverzija Srba). Zanimljivo je pogledati taj razvoj, jer se tako plastično uočava proces potiskivanja Srba sa pojedinih područja. U otimanju pojedinih teritorija uočava se sličnost sa onim što se dešavalo i tokom najnovije građansko-konfesionalnog rata.

Franjevac Ivan Frano Jukić daje podatak iz 1847. godine o broju stanovnika Bosne i Hercegovine – 1.095.000. Od tog broja pravoslavni je 561.500 (51,13%), katolika oko 153.000 (13,92%) i muslimana 394.000 (34,95%). U Bosni je živelo 818.500 stanovnika, a u Hercegovini 289.800. U Bosni je bilo pravoslavni 47,13%, katolika 13,74%, a muslimana 39,03%. U Hercegovini pravoslavni je bilo 62,10%, katolika 14,44%, a muslimana 23,46%.

Kakav je teritorijalni raspored konfesionalnih grupa u Bosni? Jukić od 30 nahija navodi stanje u 29. Za Banjalučku nahiju ne daje podatke, ali treba pretpostaviti da su i u njoj pravoslavni bili u većini jer u podacima koje daje Omerpaša iz 1850. godine u Banjalučkom sandžaku većinu čine pravoslavni. Od 30 nahija, pravoslavni su u većini u 15, a verovatno i u šesnaestoj – Banjalučkoj (53,33%), katolici u 9 (30,0%), a muslimani u 5 (16,66%). U Bosni muslimani su u većini bili u Travničkoj, Neretvanskoj, Zeničkoj, Bihačkoj i Ostrožačkoj nahiji, pravoslavni u Jezerskoj, Višegradskoj, Sarajevskoj, Rogatičkoj, Vlaseničkoj, Kladanjskoj, Maglajskoj, Bijeljinskoj, Zvorničkoj, Srebreničkoj, Prijedorskoj, Staromajdanskoj, Ključkoj, Kulen-Vakufskoj i Krupskoj nahiji, a katolici u Jajačkoj, Livanjskoj, Visočkoj, Fojničkoj, Ramskoj, Derventskoj, Gradačkoj, Tuzlanskoj i Tešanjskoj. Od svih nabrojanih nahija, pravoslavni (»rišćana«) nije bilo u Ramskoj nahiji, a slabo su bili zastupljeni i u Derventskoj i Gradačkoj. U Hercegovini muslimani su bili u većini u Mostarskoj i Fočanskoj nahiji, katolici u Duvanjskoj, Ljubuškoj, Stolačkoj i Trebinjskoj, a pravoslavni u Blagajskoj, Nevesinjskoj, Nikšićkoj, Gačanskoj, Kolašinskoj, Cajničkoj, Pljevljanskoj i Prijepoljskoj. Dakle, od 44 nahije u Bosni i Hercegovini pravoslavni su bili u većini u 24 (54,54%), katolici u 13 (29,54%), a muslimani u 7 (15,90%).

Sa kakvom pažnjom su Turska i Austro-Ugarska pratile razvoj konfesionalno-etničkih grupa i njihov raspored dovoljno govore podaci o savetima koje austro-ugarska diplomatija daje Turcima. Naime, nakon što je Benjamin Kalaj (upravnik okupirane Bosne i Hercegovine od 1878. godine) utvrdio da se »srpsko more« razliva preko Drine sve do Une, ministar spoljnih poslova grof Đula Andraši (1871) preporučuje Turcima da s leve strane Drine nasele katolike, te onemogućće srpsko ujedinjenje, odnosno preseku »srpsko more«. Dakle, u trenutku kada je u Evropi putem ujedinjenja rešeno italijansko i nemačko pitanje, dve sile se dogovaraju kako da onemogućće rešenje trećeg istorijski izuzetno značajnog nacionalnog pitanja – srpskog. Koliko je austro-ugarska diplomatija suptilno uočavala silu koja će se suprotstaviti penetraciji Austro-Ugarske na Balkan, pokazaće uskoro (1875) ustanak hercegovačkih i bosanskih Srba i odluka ustanika da se ujedine sa Srbijom, odnosno Crnom Gorom. Uskoro će Rusija i Austro-Ugarska, prva Sanstefanskim mirom (stvorena »Velika Bugarska«, na račun Srbije, Rumunije, Grčke, odnosno makedonske nacije u fazi formiranja), a druga odlukama Berlinskog kongresa (kojima joj je omoguććeno da okupira Bosnu i Hercegovinu) – pokazati svoje prave ciljeve u odnosu na Balkan. Na Berlinskom kongresu priznata je nezavisnost Srbije i Crne Gore, ali ne i prava Srba u Bosni i Hercegovini, Kosmetu i Makedoniji da se ujedine sa matičnim zemljama. Novi okupator Bosne i Hercegovine uslovio je iseljavanje oko 200.000 Srba, nesprijetni da jednu neslobodu zamene drugom. Tri četvrtine ovih izbeglica preselilo se u Srbiju, a jedna četvrtina u Crnu Goru. Do 1910. taj broj povećao se

na 250.000 iseljenih Srba, jer nisu mogli da podnesu austro-ugarski teror. Takođe se iselilo nekoliko desetina hiljada muslimana, jer je novi okupator ugrozio njihove privilegije. Međutim, u periodu od 1878. do 1910. godine doći će do radikalnog duhovnog zaokreta muslimana prema Austro-Ugarskoj. Najpre su od nje zazirali, jer je ona znatno doprinela isterivanju Turske iz Bosne i Hercegovine. Kada je došlo do balkanskih ratova muslimani su očekivali brzi poraz Srba i povratak Turaka u Bosnu. Uskoro su izgubili nadu da će se to desiti, jer je Turska poražena. Carinski rat Austro-Ugarske protiv Srbije i aneksija Bosne i Hercegovine od strane ove sile uticali su na promenu njihovog odnosa prema Austro-Ugarima. Zaoštavanjem krize uoči Prvog svetskog rata oni se potpuno priklanjaju Austro-Ugarima, odnosno Hrvatima, kao odanim slugama Habsburške monarhije. U toku Prvog svetskog rata potpuno se prilagodavaju ciljevima bečkog dvora, po onoj narodnoj: »Neprijatelj mog neprijatelja, moj je prijatelj.«

Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu dovešće do znatnih promena u međuetničkim odnosima. Godine 1879. ustanovljeno je da u Bosni i Hercegovini živi 1.153.489 stanovnika, od toga 495.485 (42,88%) Srba, 448.613 (38,73%) muslimana i 209.391 (18,08%) Hrvata. Dakle, za tri decenije broj stanovnika Bosne i Hercegovine uvećan je za samo 55.000. Desile su se, međutim, krupne promene u broju pripadnika etničkih grupa. Austrijska statistika registrovala je 495.485 pravoslavnih (dakle, za 66.000 manje), muslimana 448.613 (povećanje za oko 55.000) i katolika 209.391 (povećanje za oko 54.000). Učešće Srba u međuetničkim odnosima palo je od 51,09% na 42,88%, odnosno za 8,21% indeksnih poena. Da se nije iselilo oko 200.000 Srba, njihovo učešće u ukupnom broju stanovnika Bosne i Hercegovine bilo bi bar 51,4%. U narednih trideset godina Srbi će, zahvaljujući većem natalitetu od Hrvata i muslimana, uspjeti da očuvaju ovo relativno učešće među etničkim grupama, muslimani će pasti na 32,25% (jer će se deo njih iseliti), dok će broj Hrvata, kao eksponenata katoličke politike, biti uvećan od 18,08% na 22,87% (uvećanje u okviru međuetničkih relacija za 26,49%). Pritiskom na Srbe, naročito, i stimulisanjem doseljavanja katolika, Austro-Ugarska po isprobanom receptu utiče na promene međuetničkih relacija na štetu Srba.

Srbi su 1910. godine od 55 srezova imali apsolutnu ili relativnu većinu u 27 (49,09%), muslimani u 16 (28,57%), a Hrvati u 12 (21,43%). U odnosu na podatke koje je saopštio Jukić 63 godine ranije, godine 1910. Hrvati su prepustili većinu muslimanima u travničkom srezu, Srbi-muslimanima u rogatičkom, kladanjskom i srebreničkom srezu, a Hrvatima u Jajcu, Livnu, Gradačcu, Tešnju i Čajniču, dok su samo u Trebinju Hrvati izgubili većinu u korist Srba.

Da li je taj relativni odnos nacionalnih grupa po srezovima (kotaraima) iz 1910. godine bio osnova da Kontakt grupa zauzme čvrst stav o tome da između dve administrativno-državne tvorevine u Bosni i Hercegovini bude uspostavljen odnos 51:49. Ako jeste, tom stavu ne može se dati principijelna zamerka. Jer, time su, principijelno, eliminisane posledice Prvog i Drugog svetskog rata (što je jedan od ključnih principa OUN), odnosno rata 1991–1995. Srbi su, međutim, postali veliki gubitnici u periodu od 1875 (Bosansko-hercegovački ustanak), odnosno 1878. do 1910. godine. *Taj period i posledice potiskivanja Srba u njemu nisu uzeti u obzir.* Principijelno, nemamo argumenata da osporimo takvo gledanje na bosansko-hercegovačko pitanje, jer, od 1878–1910. na ovom prostoru nije bilo rata (ustanak 1875. godine ne može se tretirati kao rat), a upravo u tom periodu formiran je odnos 51:49. Drugo je pitanje kako ćemo gledati na odluke Berlin-

skog kongresa 1878. Taj kongres je otvorio tzv. »istočno pitanje«, ali još više izukao na površinu sukob germanskih i ruskih interesa u odnosu na Balkan.

Danas, 117 godina posle Berlinskog kongresa, možemo bez rezerve reći da je to bio najantisrpski evropski skup, čije posledice srpski narod i danas oseća. Njegove posledice uslovile su rasrbljavanje srpskih etničkih prostora naročito u Bosni i Hercegovini, Kosmetu, i Makedoniji. Pošto je ove prostore napuštalo najvitalnije stanovništvo, ubrzo dolazi do opadanja nataliteta i pogoršanja drugih vitalnih karakteristika srpskog naroda.

2) Razmeštaj i broj stanovnika od 1910. do 1948.

Kao i u matičnim zemljama Srbiji i Crnoj Gori, tako su Srbi i u Bosni i Hercegovini više stradali u zatvorima nego drugi narodi. Stručnjaci koji su procenjivali broj žrtava Prvog svetskog rata tvrde da od 320.000 stradalih u Bosni i Hercegovini na Srbe otpada oko 200.000. I taj manjak suštinski je uticao na promenu međuetničkih odnosa. Austrougarske vlasti brutalno su terorizale Srbe »kao prevratnički elemenat«, podstičući Hrvate i muslimane da daju doprinos tom teroru. U austrougarskim jedinicama koje su napale Srbiju bilo je mnoštvo bosansko-hercegovačkih Hrvata i muslimana. To je u značajnoj meri udaljavalo jedne od drugih narode Bosne i Hercegovine. Svesni zločina koje su počinili nad Srbima brojni muslimani su se posle Prvog svetskog rata selili iz Bosne i Hercegovine u Tursku. Zanimljivo je istaći da su srpski intelektualci, znajući etničko poreklo muslimana, apelovali na njih da se ne sele.

Godine 1921. na teritoriji Bosne i Hercegovine popisano je 1,861.323 stanovnika. Statistika je, nažalost, još uvek baratala podacima o broju pripadnika konfesija, a ne nacija. Formirane su sledeće relacije: Pravoslavni 829.162(43,87%), Katolici 443.914(23,48%), Muslimani 588.247(31,12%).

U odnosu na 1910. godinu pravoslavni su imali uvećanje broja stanovnika od svega 3.744, umesto oko 227.000, muslimani smanjenje za oko 24.000, umesto uvećanja od oko 100.000. Iz tih podataka mogu se realnije proceniti ratni gubici sva tri naroda, odnosno posledice iseljavanja posle rata. Međutim, prema proceni, čiji autor je pisac ovih redova, posledice Prvog svetskog rata u Bosni i Hercegovini su mnogo nepovoljnije – gubitak stanovništva iznosi oko 522.000, od toga na Srbe otpada blizu 45%, Hrvate oko 23%, a muslimane oko 30% (uzeta su u obzir stradanja stanovništva, iseljavanje, ali i bitne karakteristike vitalne demografije).

Oslobodenjem zemlje 1918. godine došlo je i do suočavanja sa posledicama dugotrajne okupacije srpskih etničkih prostora. Glavni put turskog nadiranja, i danas poznat pod pojmom »zelena magistrala«, uslovio je na tom pravcu radikalno etničko čišćenje stanovništva koje nije bilo sklono da prihvati islam. Taj pravac išao je preko Trakije i severne Grčke, Makedonije, Kosmeta, sa osloncem na islamizovanu Albaniju, preko Raške oblasti i istočne Bosne do Sarajeva. Samo zahvaljujući iseljavanju muslimana posle Prvog svetskog rata Srbi su ovu magistralu prekinuli u Raškoj oblasti i u istočnoj Bosni. Ipak, samo naivni nisu u stanju da povežu podatke o etničko-konfesionalnim promenama koje se kontinuirano dešavaju na ovom području na štetu Srba u Raškoj oblasti, u Foči, Goraždu, Srebrenici. Raška je središte prve srpske države, Foča-prva velika stanica srpskih seoba iz srednjovekovne matice srpskog naroda (područja između Kopaonika i Velebita) na sever, kada je preplavljeno Podrinje, istočna Bosna, Posavina, Slavonija, Baranja, Bačka, Srem. Druga je Goražde, grad nazvan po sv. Goraždu, sedište srpske štamparije, samo malo mlade od one na Cetinju, treća

Srebrenica – gradić koji je tavorio sve dok nije ušao u planove muslimana kao važna tačka u osvajanju zapadne strane Podrinja.

I u Posavini nova država suočila se sa posledicama pokušaja Austro-Ugara i Turaka da preseku »srpsko more«, kako je prostor od Timoka do Une nazvao Benjamin Kalaj, najbolji poznavalac srpskog pitanja u 19. veku. (Ova dva područja – Podrinje i Posavina – bila su u žiži antisrpskih opredeljenja i tokom rata 1992–1995). I dok su seobe muslimana iz Podrinja i Raške oblasti dosta oslabile »zelenu magistralu« i iskidale je na strateškim pravcima turskog uticaja, Posavina se, etnički menjana pod uticajem Austro-Ugarske, a kasnije Hrvatske, pokazala kao veoma ranjivo srpsko područje, okruženo s juga muslimanima, a sa severa Hrvatima.

Od 1921. do 1931. odnosi etničkih grupa u Bosni i Hercegovini su stabilizovani. U znatnoj meri likvidirani su feudalni odnosi, pa su srpski seljaci postali vlasnici zemlje koju obrađuju. To je učvrstilo položaj Srba. Od 52 sreza pravoslavni su 1931. godine imali većinu u 28 (apsolutnu u 22, a relativnu u 6), odnosno 53,8%; muslimani su imali apsolutnu većinu u 10, a relativnu u 2 sreza (23,07%), dok su katolici imali apsolutnu većinu u 7, a relativnu u 5 srezova (23,7%).

Prosečna stopa priraštaja stanovništva u periodu 1921–1931. godine iznosila je kod pravoslavnih -25,3%, muslimana 22,07%, a kod katolika -24,23%. Iako je u razdoblju od 1938. do 1941. došlo do izvesnog usporavanja stope rasta stanovništva, ona je u celini ostala visoka – za period 1931–1941. iznosila je oko 23% godišnje. Na osnovu tih procena došli smo do podataka o tome da je u Bosni i Hercegovini 1941. godine moglo biti 2.850.000 stanovnika, od toga Srba 44,7%, muslimana 30,5% i Hrvata 23,6%. Slične tendencije u priraštaju ostale su i u narednom periodu. Popisom stanovništva 1948. godine konstatovan je manjak stanovništva Bosne i Hercegovine od oko 700.000 stanovnika. I opet su srpski gubici bili najveći. Od 700.000 stradalih, Srba je bilo oko 400.000 (57% svih gubitaka), muslimana oko 110.000 (15,7%) i Hrvata oko 186.000 (26,5%). Srbi su najčešće stradali u pogromima koji su nesumnjivo imali stratešku pozadinu: naime, radikalno su etnički čišćena područja Posavine i Podrinja. U tom poslu vrsni izvršioци bili su Hrvati i muslimani. Dakle, zli duh austrougarske politike 19. veka živeo je i dalje u glavama bivših podanika ove Monarhije-Hrvata i muslimana, organizovanih u antisrpske genocidne falange. Nije kasnije, u Drugom svetskom ratu, slučajno Jasenovac izabran za najveće stratište Srba. Masovno su likvidirani Srbi sa desne i leve strane Save, i sa leve i sa desne strane Une. Likvidirani su, takode, Srbi u Podrinju, Hercegovini, u Baranji i u Slavoniji. Po brutalnosti masakra, pored Jasenovca, koji spada u spisak svetskih rekorda zločina genocida, čuvene su hercegovačke jame »Golubinka«, »Jagodnjača«, »Pandurica«. U Pribilovcima tek 90-ih godina iz dubokih jama izvučeni su kosturi i lobanje pobijenih i sahranjeni po hrišćanskim običajima, ali je nova ustaška armada tokom najnovijeg rata sve te tragove uništila. Prema drugim procenama (nepotpunim), od broja žrtava u Bosni i Hercegovini na Srbe otpada 72,1%, muslimane, 16,5%, Hrvate 4,4%, a na pripadnike drugih etničkih grupa 7%. Pred terorom muslimanskih i hrvatskih ustaša u Srbiju je prebeglo više desetina hiljada Srba. Stručnjaci Geografskog fakulteta u Beogradu procenjuju da je reč o 137.000 lica. Pošto su tokom rata u stanove ovih nesrećnika, uz podršku ustaških vlasti, naseljavane porodice ustaša, i pošto posleratne vlasti nisu podržale njihov povratak u svoje domove, ovo ratno izbeglištvo pretvorilo se u trajnu migraciju.

Procene koje je pravio autor ovoga teksta govore da je broj Srba u Bosni i Hercegovini godine 1948. morao iznositi više od 1,5 milion, a iznosio je oko 400.000 manje.

Na žalost, pored otpora povratku srpskih izbeglica, čiji su nosioci bili, u ratu kompromitovani, muslimani i Hrvati, koji su se infiltrirali u nove organe vlasti, rasrbljavanju Bosne i Hercegovine doprineće i posleratna kolonizacija kojom su bili obuhvaćeni gotovo isključivo Srbi. U periodu 1945–1948. godine od kolonizovanih 70.000 lica iz Bosne i Hercegovine u Vojvodini, na Srbe je otpadalo 98%, a muslimane 2%. Ako se ovome dodaju podaci o doseljavanju u Bosnu i Hercegovinu muslimana iz Makedonije, iz Kosmeta i Sandžaka, jasno je da je otpočeo proces sa dalekosežnim namerama, koji će dovesti do radikalnog potiskivanja Srba iz Bosne i Hercegovine. U tom kontekstu treba procenjivati rezultate sporazuma u Dejtonu, jer je njime ovaj retrogradni istorijski proces definitivno zaustavljen.

Popis stanovništva 1948. godine pokazao je spremnost jednog broja pripadnika muslimanske konfesije da se opredeli prema svom nacionalnom poreklu. Reč je o 96.036 muslimana koji su se opredelili kao Srbi (74,06%), odnosno Hrvati (25,94%). Taj proces, koji je mogao znatno umanjiti negativne posledice turske vladavine na srpsku i hrvatsku naciju, u narednih deset godina zaustavljen je političkim odlukama. Tadašnji jugoslovenski vrh, ostvarujući politički prestiž na balansu snaga u zemlji, procenio je da bi stvaranjem nove nacije-muslimanske – ublažio međunacionalne tenzije. Ta odluka je imala dalekosežne posledice-homogenizacijom muslimana u Bosni i Hercegovini za prostore centralne jugoslovenske republike počele sve više da se interesuje islamski međunarodni faktor, posmatrajući ovaj prostor u sklopu svoje strategije novog prodora u Evropu.

3) Period od 1948. do 1991.

U granicama koje je imala pod Turskom, odnosno Austro-Ugarskom, Bosna i Hercegovina je postojala kao administrativna teritorija čije okvire je određivala snaga turskog, odnosno germansko-madarskog oružja. Te granice nisu se poklapale ni sa jednim granicama srednjovekovne srpske države. One nemaju veze ni sa istorijskim ni sa etničkim granicama, ni srpskog, ni hrvatskog naroda. Vlasti druge Jugoslavije, međutim, opredelile su se za Bosnu i Hercegovinu u granicama koje je odredila Turska pre 1878. godine, zanemarujući i srpske i hrvatske interese na ovom prostoru i naročito prihvatajući stanje nastalo turskom okupacijom i posledice koje su iz njega proistekle.

Posebno je apostrofirana ideja o bosansko-hercegovačkoj multikulturalnosti, odnosno ideja o Bosni i Hercegovini kao »Jugoslaviji u malom«. Zanemarena je duhovna transformacija muslimana u periodu 1878–1912, savez Hrvata i muslimana u okviru austro-ugarske vojske usmeren protiv Srba, masovna ustaška opredeljenost Hrvata i muslimana tokom Drugog svetskog rata i iz toga izniklo savezništvo između ove dve nacionalne grupe. S druge strane, neadekvatno je vrednovan i srpski nacionalizam, narastao tokom Drugog svetskog rata, kao reakcija na genocid nad Srbima. Četničko – nacionalistički pokret bosansko-hercegovačkih Srba takođe je doveo do genocida nad druga dva naroda tokom Drugog svetskog rata. Tako se dogodilo da Republika Bosna i Hercegovina od samog nastanka bude nestabilna tvorevina u kojoj je obnovljeni savez dva nacionalna entiteta (muslimanskog i hrvatskog) u odnosu na treći (srpski) pokazivao

svu nerealnost ove tvorevine. Ona je opstajala kao dvovlašće hrvatskog i muslimanskog entiteta samo do onog časa dok je u Jugoslaviji postojala snažna centralna vlast.

Međutim, ono što se ispod koprene lažnog mira u Bosni i Hercegovini dešavalo pokazaće svu nerealnost ove tvorevine. Komunisti, koji su imali najveće obaveze u izgradnji Bosne i Hercegovine kao zajednice ravnopravnih naroda, vremenom su postali zarobljenici nacionalističkog sindroma. U procesu promovisanja šeste jugoslovenske nacije-muslimanske, što je prethodilo konstituisanju republika kao nacionalnih država, sve više je do izraza dolazio proces homogenizacije muslimana na ovom prostoru, uspostavljanje nacionalnog majoriteta u njihovu korist i naročito demografski proces rasrbljavanja ovog prostora.

Imajući u vlasništvu oko 64% teritorije Bosne i Hercegovine i 43,30% stanovništva, Srbi su godine 1961. predstavljali najjaču nacionalnu grupu. Hrvati su imali 21,72% stanovništva, muslimani 25,70%, a oba ova entiteta imala su u vlasništvu 36% teritorije Bosne i Hercegovine. Ta godina biće ključna u razvoju međuetničkih odnosa na ovom prostoru. Popisom su konstatovani sledeći međuetnički odnosi:

Ukupno stanovništva	Srba	Muslimana	Hrvata
3,276.459	1.406.057 (43,30%)	842.248 (25,70%)	711.665 (21,72%)

Ustavnim priznavanjem muslimanske nacije, u sedmoj deceniji započinju dva suprotna procesa: iseljavanje iz Bosne i Hercegovine Srba i Hrvata i useljavanje muslimana. To će dovesti do toga da se u razdoblju 1961–1991. broj Srba na ovom prostoru poveća za samo 6.619 (0,47%), Hrvata za 40.397 (5,68%), a muslimana za 1.062.770 (126,18%). Srbi padaju od 43,30% na 31,33% relativnog učešća u ukupnom stanovništvu, Hrvati od 21,72% na 16,68%, dok muslimani imaju porast od 25,70% na 42,25%. Ovaj proces praćen je beskonačnom rekombinacijom iseljenika, pretežno Srba. Njihov broj iznosi nekoliko stotina hiljada stanovnika. Iseljavanje je praćeno čestim političkim procesima protiv Srba-intelektualaca, koji sve češće odlaze iz Bosne i Hercegovine, čime srpski narod gubi svoju duhovnu elitu. Ako bismo na porast broja Srba primenili prosečnu stopu porasta stanovništva ostvarenu u Bosni i Hercegovini 1961–1991, broj Srba na kraju ovog perioda bio bi oko 1.952.000. Ako ovom broju dodamo i »Jugoslovene« srpskog porekla onda bi broj Srba bio oko 2.112.000. Kada uzmemo u obzir da je samo do 1981. godine iseljeno iz Bosne i Hercegovine 583.602 lica, najvećim delom Srba, ove brojke nam izgledaju potpuno realne. Broj Srba bio bi oko 42,5% stanovništva Bosne i Hercegovine, što je relativno učešće koje je zabeleženo tokom poslednjih pola veka.

I dok se ubrzano smanjuje broj Srba i Hrvata, u Bosni i Hercegovini dešavaju se krupne promene. U kratkom periodu Bosna biva prekrivena stotinama novih džamija, a radikalno raste verski uticaj na sve oblike društvenog života. Muslimani osvajaju medije, izdavačke kuće, kulturne institucije. U najjačim privrednim preduzećima pozicije polako preuzimaju muslimani, a u privrednoj saradnji Bosna i Hercegovina svestrano se oslanja na islamske zemlje.

Kada bi u tako kratkom periodu kao što je to bilo u Bosni i Hercegovini i kao što se to desilo sa Srbima – bila iseljena trećina stanovništva jedne nacije to

bi svuda u svetu bio znak za najveću političku uzbunu. Nažalost, u mračnom bosanskom vilajetu niko, sem usamljenih srpskih intelektualaca, nije podigao glas protiv toga, niti se uzbuđivao zbog rušenja temelja na kojima je počivala Jugoslavija. Na svaka dva iseljena iz Hrvatske – jedan je Srbin, iako je Srba bilo šest puta manje od Hrvata. Slično je u Makedoniji. Sa Kosmeta i iz Bosne i Hercegovine na svakih pet iseljenih - četvero su Srbi.

Na Kosmetu i u Bosni i Hercegovini na sceni je bilo stvaranje teokratske muslimanske države. Uostalom, to Alija Izetbegović, lider bosanskih muslimana, nije ni krio. On je izjavljivao da uopšte ne gaji nacionalna osećanja: »Ona su mi potpuno tuda... Moj okvir je islam«.

U reci Srba koji napuštaju Bosnu i Hercegovinu naći će se akademik Milorad Ekmečić, Meša Selimović, Rajko Nogo, Vojislav Lubarda, Dejan Lukić...

Godine 1981. Srbi su imali većinu stanovništva u 40 opština, muslimani u 47, a Hrvati u 21. Kad je reč o broju domaćinstava Srbi su imali prednost u 44 opštine, muslimani takode u 44, a Hrvati u 20. Najzad, kad je reč o prednostima u odnosu na vlasništvo nad zemljom, Srbi su imali prednost u 55 opština, muslimani u 25, a Hrvati u 19. Zanimljivi su odnosi u nekim opštinama. U Bosanskoj Krupi Srbi su posedovali 49,2%, a muslimani 49% zemljišta. U Bosanskom Šamcu Hrvati su imali 44%, a Srbi 41,2% stanovništva, ali su Srbi imali prednost i u broju domaćinstava, i u odnosu na vlasništvo nad zemljištem. U Čajniču Srbi su imali 47,6% stanovnika, 48,2% domaćinstava i posedovali 49,2% zemljišta, a muslimani istim redosledom - 47,5%, 46,7% i 49,3%. U Derventi Hrvati su imali 41,5% stanovništva, a Srbi 40,1%, ali su Srbi bili i prednosti u odnosu na vlasništvo nad zemljom i u odnosu na broj domaćinstava. U Rogatici Srbi su imali više zemljišta u posedu, ali su muslimani bili u prednosti u odnosu na druga dva pokazatelja. U Sarajevu opština Centar – Srbi su posedovali više zemljišta, a muslimani su bili u prednosti u odnosu na druga dva pokazatelja. U Stocu Hrvati su posedovali više zemljišta, a muslimani više stanovnika i domaćinstava. U tom smislu nije bilo prostora koji nije ličio na leopardovu kožu.

U tom periodu dolazilo je i do određenih teritorijalnih prestrukturiranja pojedinih etničkih grupa. Uočavao se brz porast muslimanskog stanovništva u Srebrenici, Goraždu, Foči, Višegradu, Zvorniku. Uočavao se i porast broja Hrvata i muslimana u posavskom trouglu Bosanski Brod – Brčko – Srebrenik. Teško je danas, posle svega što se odigralo, ne razmišljati o tome da se sve to nije slučajno dešavalo. Međutim, pored svih strateških nasrtaja na područje Podrinja i Posavine, srpske prednosti u njima su očuvane. U Posavini i području koje gravitira prema Savi od 10 opština (Bijeljina, Brčko, Orašje, Bosanski Šamac, Odžak, Modriča, Bosanski Brod, Derventa, Srbac, Bosanska Gradiška) Srbi su u pogledu vlasništva nad zemljom imali prednost u 7, Hrvati u 3, a muslimani u 1. Ceo taj prostor, međutim, u privrednom i komunikacionom smislu ima sva obeležja jedinstvene celine. Kad je reč o Podrinju od 13 opština koje gravitiraju Drini, ili su u njenom zaleđu (Bijeljina, Zvornik, Višegrad, Vlasenica, Ugljevik, Lopare, Srebrenica, Bratunac, Foča, Rudo, Rogatica, Goražde, Sokolac, Han Pijesak) samo u tri muslimani su posedovali više zemljišta, a Srbi u 10. Reč je, međutim, o jedinstvenom regionu u privrednom i u komunikacionom smislu. U tom kontekstu treba shvatiti da izdvajanje goraždanske enklave i koridora prema njoj iz ove celine u suštini predstavlja deo strategije koja je povezana sa turskim (možda i neke druge sile) interesima na Balkanu, odnosno interesima izvesnih sila, kojima nije u interesu trajni mir. Goraždanski džep može, na žalost, postati podloga za iniciranje novih sukoba.

4) *Etnički i teritorijalni odnosi u Bosni i Hercegovini posle Pariskog mira*

Sporazumu u Dejtonu, kojim je prihvaćen teritorijalni odnos 51:49 u korist Muslimansko-hrvatske federacije, prethodile su faze rata u kojima su Srbi najpre kontrolisali više od 70% bosansko-hercegovačke teritorije, da bi pred zaključenje mira držali pod kontrolom samo oko 40% teritorije. Posle Dejtonskog sporazuma i Pariskog mira bilo je različitih komentara o tome šta su Srbi dobili, a šta izgubili. Da li je srpska strana dobila ono što je realno moguće, ili je radi prestatka rata i skidanja sankcija SRJ žrtvovala više nego što je bilo neophodno? Osim toga ostala su neka pitanja vezana za primenu Sporazuma, ali i teritorijalna pitanja koja nisu do kraja razrešena. Tako je ostalo da se putem arbitraže kroz godinu dana rešava pitanje Brčkog; hrvatska strana zasad je odustala od ispunjenja obaveza u odnosu na Prevlaku, kao i izlazak bosanskih Srba na more. Najzad, odlazak Srba iz Sarajeva, jer je sindrom bekstva zahvatio narode Bosne i Hercegovine, kao proizvod međusobnog nepoverenja zbog uzajamnog genocida, opasno je potresao Republiku Srpsku. U ovom trenutku još uvek su podaci o etničkoj i teritorijalnoj podeli nedovoljno dostupni. Ono što je dostupno omogućava izvesne zaključke koje ćemo analizirati, razumljivo uz punu opreznost. Oslonićemo se na stanje iz 1991. godine, uzimajući u obzir i činjenicu da je mnogo stanovnika privremeno iseljeno sa pojedinih prostora. Tek će novi popis stanovništva na celom prostoru bivše SFRJ razotkriti sve posledice rata u odnosu na etnički raspored stanovništva.

Prema dostupnim podacima, bez poslednjeg egzodusa iz Sarajeva, oko 550.000 Srba izbeglo je sa teritorija koje kontrolišu muslimani i Hrvati, ali i oko 570.000 muslimana i Hrvata sa područja koje kontrolišu Srbi, ili su ratom zahvaćena. Srbi su, uglavnom, razmešteni na teritoriji Republike Srpske, a muslimani na teritoriji Muslimansko-hrvatske federacije. Iako međunarodne humanitarne organizacije planiraju njihov povratak u sopstvene domove s obzirom na međusobnu mržnju, zločine i netrpeljivost teško je poverovati da će se to lako ostvariti. Ovom podatku treba dodati i broj od 249.000 izbeglica iz Bosne i Hercegovine koji su utočište našli u Srbiji, a reč je pretežno o Srbima, mada ima i Hrvata i muslimana. Dok je u Bosni i Hercegovini registrovano oko 1.170.000 izbeglica, u Srbiji ih je registrovano 619.000, Crnoj Gori oko 100.000, u Hrvatskoj 228.000, Sloveniji 24.000, BJRM 6.500, Nemačkoj 400.000, a oko 500.000 nalazi se u Mađarskoj, Austriji, Italiji, Švedskoj i drugim evropskim zemljama. Ako se vrate u bivšu Jugoslaviju - pitanje je gde će se nastaniti! Znatan broj Srba iz Republike Srpske Krajine nastojaće verovatno da se nastani u Republici Srpskoj, odnosno Srpskoj oblasti Baranja i Srem. Realno je očekivati da će se povratnici Hrvati i muslimani nastanjivati na teritoriji Muslimansko-hrvatske federacije. Na sceni je retko videna etnička homogenizacija stanovništva. Stoga sliku o Bosni i Hercegovini posle Dejtona, koju ćemo pokušati da konstruišemo, treba prihvatiti uslovno, jer je ona stvorena na temelju popisa stanovništva 1991. godine.

Posle dubokog međuetničkog raskola, dejtonski mir bio je moguć samo uz znatne međusobne žrtve. U Dejtonu je istorijski princip potisnut u stranu, a u prvom planu bili su etnički principi, kao i političko-strateški, kojima je neka od strana dobijala ili gubila. Srpske ustupke treba posmatrati i u kontekstu činjenice da je među licima koja su se izjasnila kao Jugosloveni približno dve trećine poreklom Srba.

Navodimo neke opštine koje su dejtonskim sporazumom pripale Hrvatima i muslimanima sa većim brojem Srba i Jugoslovena: Mostar (23.909, 12.654), Ze-

nica (22.592, 15.661), Tuzla (20.424, 21.920), Sarajevo (144.194, 55.593). Muslimansko-hrvatskoj federaciji pripale su i opštine sa srpskom većinom: Kupres (Srbi 50,7%, Jugosloveni 0,7%), Glamoč (Srbi 79,3%, Jugosloveni 0,9%), Grahovo (Srbi 95,5%, Jugosloveni 1,5%), Petrovac (Srbi 75,2%, Jugosloveni 2,2%), Drvar (Srbi 97,3%, Jugosloveni 2,1%). Sarajevo je, nesumljivo, ključna žrtva koju je srpska strana učinila da bi došlo do mira i stoga su bili razumljivi napori da Srbi na tom prostoru dobiju posebnu međunarodnu zaštitu, odnosno određeni oblik samouprave. Kada se, naime, demistifikuje grupacija Jugoslovena po etničkom poreklu, dolazimo do podatka da je u Sarajevu, bez Pala i Trnova, živelo oko 181.000 Srba. Od sarajevskih opština u Ilijašu je živelo 45,1% Srba, 4,6% Jugoslovena, 42,2% muslimana i 6,8 Hrvata. U Novom Sarajevu živelo je 34,7% Srba, 15,8% Jugoslovena, 35,7% muslimana i 9,2% Hrvata. U opštini Ilidža živelo je 37,2% Srba, 7,6% Jugoslovena i 43% muslimana. U opštini Vogošća živelo je 35,8% Srba, 7% Jugoslovena, 50,8% muslimana i 4,3% Hrvata. Ukupan broj Srba u Sarajevu iznosio je najmanje 34,48%, Hrvata 8,37%, muslimana 49,3% i ostalih 3,47%.

Šta je druga strana žrtvovala? Godine 1991. u Foči je popisano 51,6% muslimana, Višegradu 62,8%, Rogatici 60,4%, Vlasenici 55,3%, Srebrenici 72,9%, Bratuncu 64,2%, Zvorniku 59,4%, Brčkom 44,4%. Ako se, međutim, saberu pripadnici muslimanske i hrvatske etničke grupe, oni imaju većinu i u Modriči (zajedno 56,3%), Doboju (53,2%), Derventi (53,4%), Bosanskom Brodu (52,2%), Višegradu (63%). Navodimo, pored toga, i podatak da je pre građansko-konfesionalnog rata u Banjaluci živelo 29.033 Hrvata i 28.550 muslimana, u Prijedoru 49.454 muslimana, u Novom Gradu 14.083 muslimana, Foči 20.898 muslimana, Zvorniku 48.208 muslimana, Bijeljini 30.314 muslimana, Doboju 41.268 muslimana, Gradiški 15.886 muslimana. Kad je reč o Bosanskom Šamcu, to je samo na izgled hrvatska žrtva. Hrvatska strana, umesto da prihvati objektivnu činjenicu da su Srbi na ovom prostoru u većini ili bar brojčano jednaki (44,7% Hrvati, 41,5% Srbi i 5,2% Jugosloveni) i da je Šamac deo jedinstvenog regiona u kome Srbi imaju ubedljivu većinu, po već uobičajenom postupku podiže medijsku galamu verovatno da bi preko te »žrtve« profitirali na drugoj strani. Znatan broj Hrvata ostao je na strani koju kontrolišu Srbi u Brčkom (22.163), Šamcu (14.670), Doboju (13.283), Derventi (21.972), Bosanskom Brodu (13.923), Kotor Varoši (10.640).

Od 109 opština muslimani i Hrvati kontrolisaće 63 (57,8%), a Srbi 46 (42,2%). Broj stanovnika prema popisu 1991. godine na teritoriji Republike Srpske bio je 1.668.704, a na teritoriji Muslimansko-hrvatske federacije – 2.702.244. Ako razložimo broj Jugoslovena po nacionalnom poreklu, polazeći od proporcije 2:1 u korist Srba, dolazimo do sledećeg odnosa etničkih grupa:

	Republika Srpska	Muslimansko-hrvatska federacija (uključivši i Sarajevo)
Srbi	885.486 (53,06%)	692.860 (25,73%)
Hrvati	184.455 (10,92%)	634.409 (23,19%)
muslimani	563.011 (33,74%)	1.338.010 (49,69%)
Ostali	35.527 (2,12%)	36.965 (1,37%)
Ukupno:	1.668.704 (38,46%)	2.702.244 (61,54%)

Ove proporcije međuetničkih odnosa više ne postoje. One su razorene u građanskom ratu. Na osnovu podataka kojima raspoložemo, od 692.860 Srba 550.000 do 600.000 više ne živi na teritoriji Muslimansko-hrvatske federacije. Oni se nalaze u području Banja Luke, istočnoj Bosni, Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. S druge strane, oko 750.000 muslimana promenilo je mesto boravka, po pravilu napuštajući teritorije koje sada pripadaju Republici Srpskoj, odnosno teritorije u zoni sukoba i premeštajući se na teritoriju pod kontrolom muslimana i Hrvata (od ovog broja 570.000 izbeglo je sa teritorije Republike Srpske). Hrvati koji su krenuli u izbegništvo najčešće nisu ostajali na području Muslimansko-hrvatske federacije, već su utočište nalazili u Hrvatskoj (oko 200.000). Među izbeglicama koje su utočište našli u Evropi najmanje je Srba, zbog pristrasnog medijskog rata koji je vođen protiv srpskog naroda u kome su Srbi satanizovani kao neprevaziđeni zločinci. Srbi su utočište nalazili u SRJ, ili Republici Srpskoj. Etničku sliku Bosne i Hercegovine nećemo shvatiti ako ne navedemo da je u Republici Srpskoj utočište našao i znatan broj Srba iz Republike Srpske Krajine.

Usudujemo se da prezentiramo jednu radikalno drugačiju etničku sliku koja će se stabilizovati posle uspostavljenog mira. Iako je sporazumom predviđen slobodan povratak izbeglica, s obzirom na stepen međusobne mržnje realno je verovati da se veliki broj neće vraćati u ranija mesta stanovanja. Ovaj rat je, naime, pokazao da su najveće zločine međusobno činile bivše komšije – pripadnici druge nacije. Neće se vratiti i zbog toga što im je celokupna imovina uništena. Broj Srba koji će živeti u Republici Srpskoj iznosiće oko 1,600.000 (možda i više) lica. Uslov će biti da dobiju pravičnu nadoknadu za svoju imovinu. Broj Hrvata na ovoj teritoriji neće biti veći od 100.000, a verovatno ni muslimana. S druge strane, u Muslimansko-hrvatskoj federaciji živeće najviše 150.000–200.000 Srba i ne više od 600.000 Hrvata, dok će broj muslimana iznositi između 1,550.000 i 1,700.000. Treba računati s tim da se znatan broj muslimana, možda čak 200.000, neće vratiti iz Zapadne Evrope, gde su mnogi našli posao, te će nastaviti život kao ekonomska, a ne politička emigracija. U ukupnom broju stanovništva Republike Srpske naći će se i oko 300.000 Srba iz Republike Srpske Krajine (200.000 onih koji su već na ovom prostoru i oko 100.000 povratnika iz Srbije). Tako će se formirati potpuno nova etnička slika. U Republici Srpskoj živeće oko 1.850.000 stanovnika (oko 85% Srba, 5,5% Hrvata, 5,5% muslimana i oko 4% na ostalih). U Muslimansko-hrvatskoj federaciji živeće oko 2,300.000 lica (oko 65% muslimana, oko 26% Hrvata, 6,5% Srba i oko 1,5% ostalih). Tako bi se formirao relativni odnos broja stanovnika od približno 55,4%:44,6% u korist Muslimansko-hrvatske federacije. A kad je reč o teritoriji, Srbi su obavezani da ovoj federaciji ustupe 16% ukupne teritorije Bosne i Hercegovine da bi se formirao odnos 51:49.

Iako međunarodna zajednica ulaže napore da omogući povratak izbeglica, neodmerene i apodiktivne izjave hrvatskih i muslimanskih predstavnika vlasti o zabrani povratka Srba, ili o pokornosti srpskog naroda ovim vlastima, bez prava učešća u vršenju vlasti, čine ove napore dosta jalovim. Ove izjave, međutim, deluju kao bumerang i na sopstveni narod, jer uslovljavaju strah od mogućeg recipročnog ponašanja druge strane. Treba verovati da će, kada se strasti smire, doći do šire razmene i prometa dobara, imanja, kuća a to će dovesti do potvrđivanja ostvarene homogenizacije etničkih grupa.

Ukoliko u donošenju odluka značajnih za celu Bosnu i Hercegovinu ne bude saglasnosti predstavnika sva tri nacionalna entiteta, ovakve proporcije etničkih grupa upućuju na zaključak o nemogućnosti njihovog donošenja, jer niti Srbi - građani Muslimansko - hrvatske federacije mogu bitnije uticati na odluke

ove federacije, niti će to moći muslimani i Hrvati - građani Republike Srpske. Realno je da Srbi u Muslimansko-hrvatskoj federaciji mogu vremenom očekivati samo status nacionalne manjine, ali to se može očekivati i kada je reč o muslimanima i Hrvatima - građanima Republike Srpske. Ova procena nije slučajno izvedena. Na jugoslovenskoj sceni od 1961. godine započeo je intenzivan proces nacionalne homogenizacije stanovništva. Do 1981. godine nacionalna homogenizacija stanovništva u matičnim republikama ostvarena je u sledećim procentima: u Srbiji - oko 76%, u Hrvatskoj - 78%, Sloveniji 97,65%, Makedoniji 95,48%, Crnoj Gori - oko 70%. Kad je reč o muslimanima - do 1981. ostvarena je njihova koncentracija u Bosni i Hercegovini od 81,50%.

Dakle, takva nacionalna podela u Bosni i Hercegovini kakva se očekuje posle »povratka izbeglica« teško da će omogućiti da se živi zajedno, već samo jedni pored drugih. Ostaje da se vidi kako će funkcionisati Muslimansko-hrvatska federacija, jer će Hrvati biti ubedljiva manjina. Treba očekivati zaoštavanje odnosa između muslimana odlučnih da koriste svoju majorizaciju i Hrvata i njihov skori razlaz, a time otvaranje nove krize na bosansko-hercegovačkom području. Međutim, Srbi tada neće biti u središtu pažnje. Na svetu će isplivati suština sadašnjeg sukoba: na Balkanu će se ponoviti istorija, ali ovoga puta islamskom fundamentalizmu konačno će morati da se suprotstave katolici. Srbi tada neće više predstavljati topovsko meso na braniku zapadne civilizacije.

Posle raspleta u Bosni i Hercegovini ostaje da se sačeka ishod sporazuma o Sremsko-baranjskoj olbasti. U pogledu teritorijalne pripadnosti sudbina ovog područja je izvesna. Jedino od političkih odnosa u Hrvatskoj zavisi hoće li srpsko stanovništvo ostati da živi na ovom području, pošto je pod prisilom isterano iz severne Dalmacije, Like, Korduna, Banije i zapadne Slavonije. U svakom slučaju, svi su izgledi da će se na teritoriji bivše SFRJ (255.395 km²) formirati sledeće državne zajednice:

Srpske zemlje

SRJ (Srbija i Crna Gora)	102.207 km ²
Republika Srpska	25.098 km ²
Svega srpske zemlje	127.305 km ² (49,84%)

Hrvatsko-muslimanska konfederacija

Hrvatska	56.263 km ²
Muslimansko-hrvatska federacija Bosna i Hercegovina	26.122 km ²
Svega Hrvatsko-muslimanska konfederacija	82.385 km ² (32,25%)
Slovenija	19.992 km ² (7,83%)
Makedonija	25.713 km ² (10,06%)

Zar nas ova podela ne vraća u daleku 1944. godinu kada je Čerčil na ceduljici doturio Staljinu svoju podelu sfera uticaja i da li je i to bio razlog što je Kontakt grupa čvrsto stala iza stava o podeli Bosne i Hercegovine u proporciji 51%:49% teritorije? Jer upravo ta proporcija u Bosni i Hercegovini obezbeđuje famoznu »fifti-fifti« podelu Jugoslavije.

Razvoj događaja tokom poslednjih 150 godina radikalno je išao na štetu Srba. U vreme Berlinskog kongresa oni su na jugoslovenskom prostoru imali

učešće u teritoriji od oko 70%, a u stanovništvu oko 65%. Njihov položaj radikalno je promenjen u drugoj polovini 19. veka. Tada je došlo do masovne kroatizacije i katoličenja Srba u Dalmaciji i Hrvatskoj. Njihov položaj će se još više promeniti kada su se 1939. godine srpska i hrvatska buržoazija sporazumele o formiranju Banovine Hrvatske u koju će ući oko milion Srba i srazmeran deo srpske etničke teritorije. Posledice odluka u Berlinu 1878. godine po Srbe su naročito pogibeljne. Izgubili su Šopluk i severni deo Albanije, što će biti sankcionisano mirovnim ugovorom posle balkanskih i Prvog svetskog rata. Gubitak srpskih etničkih prostora na drugim područjima ostvariće se posle Prvog svetskog rata, kada će ujedinjenjem sa Slovenijom i Hrvatskom, zemljama koje su se odlučno, do poslednjeg časa, borile za očuvanje Austro-Ugarske, oslabiti njen politički kredibilitet pobedničke sile, pa će izgubiti istočni Banat (pripao Rumuniji) i severnu Baranju (pripala Mađarskoj), teritorije na kojima je ostalo između 250.000 i 300.000 Srba. Završetak Drugog svetskog rata dovešće do novih prekrajanja jugoslovenskih prostora na štetu Srba. Umesto da se Bosna i Hercegovina podele između Hrvatske i Srbije u srazmeri 25% : 75%, što je odgovaralo i istorijskim i etničkim principima, formirana je samostalna republika, čime je odstupljeno i od prvobitnih avnojevskih ideja prema kojima je jugoslovenski federalizam trebalo da počiva na principu ujedinjenja 5 naroda u zajedničku državu. Istorijsku, kulturnu i etničku podlogu Skopske i Tetovske oblasti o kojima je Cvijić dao nezaobilaznu analizu, zaključujući da su ta područja isključivo srpska, rukovodstvo druge Jugoslavije nije uzelo u obzir, već je srpsku državu formiralo u okvirima teritorija koje je odredio Berlinski kongres (dodajući ovom prostoru Kosmet, polovinu Sandžaka i Vojvodinu, teritorije koje su bile u sastavu Srbije 1918, odnosno teritorije na kojima je nastala srpska država). Skopska i Tetovska oblast biće dodeljene Makedoniji, u kojoj je pod uticajem bugarskog egzarhata proces rasrbljavanja tekao izuzetno radikalno od 1871. sve do balkanskih ratova. Taj proces bio je još intenzivniji tokom bugarske okupacije ovih područja u Prvom i Drugom svetskom ratu. Tako su posledice fizičkog i duhovnog genocida nad Srbima i njihovo prisilno iseljavanje uzete kao krucijalni argumenti za određivanje teritorije na kojoj će nastati makedonska republika, danas samostalna država.

Najzad, genocidom u Drugom svetskom ratu i izgonom Srba iz Hrvatske tokom građanskog rata 1991–1995. godine izgubljeno je najmanje još 14.500 km² srpskog etničkog prostora, ne računajući u tu površinu Sremsko-Baranjsku oblast.

Tako se pijemontska žrtva Srba, započeta 1804. godine, u nastojanju da Balkan pripadne balkanskim narodima, pretvorila u bumerang za srpski narod, jer je neracionalni i često od velikih sila usmeravani nacionalizam drugih balkanskih naroda i verski prozelitizam imao za rezultat takvo etničko i teritorijalno potiskivanje ovog naroda kakvo Evropa nije zabeležila od početka novovekovne istorije. Van granica prve i druge Jugoslavije ostalo je 1918. godine najmanje 700.000 Srba i etnička teritorija od oko 50.000 km². Tokom raspada druge Jugoslavije izvan granica SRJ i granica Republike Srpske definitivno je ostalo još oko 42.000 km² srpskog etničkog prostora. Umesto da danas srpska država, ili srpske države, uzimajući u obzir etničku, teritorijalnu, kulturnu i istorijsku podlogu, imaju površinu od najmanje 220.000 km², njihova površina svešće se na 127.305 km².

Svođeci ovaj prikaz moramo se upitati da li su stranputice srpske istorije okončane Dejtonskim sporazumom i Pariskim mirom. Da li su Srbi, »slamka među vihorovi«, konačno našli svoje mesto u svetu, rasterećeni od zabluda koje je ostavila pogrešna ideološka floskula o troimenom narodu, čiji su nosioci bili

upravo srpski idealisti? Srbi su propustili istorijsku priliku da stvore državu srednje veličine, a svojom verskom i nacionalnom neotpornošću masovno su gubili svoj identitet. Umesto da ih danas ima između 27 i 30 miliona sveli su se na narod od oko 10,5 miliona stanovnika, koji i u toj meri o svojoj budućnosti mora razmišljati mnogo individualnije i odgovornije, ako ne želi da bude istorijski marginalizovan. Ako je sporazum u Dejtonu označio kraj srpskih političkih zabluda, on će imati značaj mnogo veći do mira koji je njime uspostavljen; predstavljaće graničnu liniju između srpskog sunovrata i racionalnog otrežnjenja, neophodnog za početak bolje budućnosti.

TOMISLAV BOGAVAC

ETNIČKA SLIKA BOSNE I HERCEGOVINE PRE I POSLE DEJTONA

Rezime

U radu se prati viševjekovna demografska regresija srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Pre turskih osvajanja Bosna i Hercegovina bila je srpska država koja se prostirala između Une i novigradskog mora na zapadu i Drine na istoku. Posebno se analizira period posle turskog prodora na Balkan, period austro-ugarske okupacije, kao i period postojanja zajedničke jugoslovenske države. Demografsku regresiju Srba uslovljavali su danak u krvi, islamizacija, katoličenje i kroatizacija srpskog stanovništva. Godine 1847. Srba je bilo 51,13%, Hrvata 13,92% i muslimana 34,95%. U teritorijalnom pogledu Srbi su bili u većini u 24 nahije (54,54%), Hrvati u 13 (29,54%) i muslimani u 7 (15,90%) Austrougarska okupacija ovog prostora uslovljavala je da se do 1910. godine iselilo 250.000 Srba i nekoliko desetina hiljada muslimana, a uselilo nekoliko desetina hiljada katolika – Hrvata. Te godine Srbi su bili u većini u 27 srezova (49,09%), muslimani u 16 (28,57%) i Hrvati u 12 (21,43%). Autor uočava vezu između ovih odnosa i Dejtonskog stava da Republika Srpska dobije 49% teritorije Bosne i Hercegovine.

Tokom Prvog svetskog rata na Srbe je od 522.000 gubitaka otpalo 45%, muslimane 30%, Hrvate 23%. I u Drugom svetskom ratu Srbi su imali najveće gubitke. Od 700.000 žrtava na Srbe je otpalo 57%, muslimane 15,7%, Hrvate 26,5%. Tokom oba rata zahvaljujući politici Austro-Ugarske, odnosno Nemačke, Hrvati i muslimani bili su masovno organizovani u austro-ugarske vojne jedinice, odnosno ustaške jedinice koje su vršile masovni genocid nad Srbima. S druge strane, četničke jedinice vršile su genocid nad muslimanima i Hrvatima. To je u posleratnom periodu radikalno ometalo ostvarivanje multikulturalnosti Bosne i Hercegovine. Tokom celog ovog perioda uočava se dvovlašće Hrvata i muslimana i raznovrsno potiskivanje Srba. Do 1991. godine delom zbog ovog pritiska, a delom iz ekonomskih razloga iselilo se oko 600.000 Srba i oni padaju na samo 31,4% učešća u ukupnom stanovništvu. Proglašenjem muslimana za naciju dolazi do njihove homogenizacije na ovom prostoru. Od 1961. do 1991. godine Srbi nisu imali demografskog porasta.

Tokom građanskog rata muslimani i Hrvati su izbegli sa srpskih teritorija, a Srbi sa teritorije Muslimansko-hrvatske federacije. Zbog ogromne mržnje i međusobnog nepoverenja povratak izbeglica ide veoma sporo. Autor predviđa

stabilizovanje stanja u kome će Muslimansko-hrvatska federacija imati oko 2.300.000 stanovnika (65% muslimana, 26% Hrvata, 6,5 Srba i 1,5% ostalih), a Republika Srpska oko 1.850.000 stanovnika (85% Srba, 5,5% Hrvata, 5,5% muslimana i 4% ostalih). Autor predviđa da će se veliki broj Srba – izbeglica iz Hrvatske nastaniti u Republici Srpskoj. Tako će se, pored teritorijalne podele u proporciji 51:49, formirati i podela stanovništva u odnosu 55,4%:44,6%.

Implementacijom Dejtonskog sporazuma završić se jedan period formiranja nacionalnih državnih zajednica na tlu bivše SFRJ, uz izrazitu redukciju srpskog etničkog prostora. Srpske zemlje imaće 127.305km² (SRJ i Republika Srpska), ili 49,84% prostora bivše SFRJ (iako je na srpski etnički prostor otpadalo oko 65%–70% teritorije SFRJ), Hrvatsko-muslimanska konfederacija 82.385 km² (32,25%), Slovenija 19.992 km² (7,83%) i Makedonija 25.713 km² (10,06%).

TOMISLAV BOGAVAC

AN ETHNIC PICTURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA BEFORE AND AFTER DAYTON

Summary

This work is a study of the centuries-long demographic regression of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina. The Serbian state which existed prior to Turkish conquests, stretched between the river Una and the Novi Grad sea in the west, and the river Drina in the east. The period following Turkish penetration of the Balkans, the years under Austro-Hungarian occupation and the period of the common Yugoslav state are given particular attention. The demographic regression of the Serbs was caused by the abduction of children as a form of tribute, by conversion to Islam and Catholicism and by the Croatisation of the Serbian population. In 1847 the population was 51.13% Serb, 13.92% Croat and 34.95% Muslim. Territorially, Serbs were in the majority in 24 districts (»nahije«) (54,54%), Croats in 13 (29,54%) and Muslims in 7 (15,90%). The Austro-Hungarian occupation of this region caused by 1910 the departure of 250.000 Serbs and tens of thousands of Muslims, and the arrival of tens of thousands of Catholics – Croats. That year Serbs were the most numerous ethnic group in 27 districts (»srez«) (49,09%), Muslims in 16 (28,57%) and Croats in 12 (21,43%). The author sees a connection between these figures and the views expressed at the Dayton conference that Republika Srpska should receive 49% of the territory of Bosnia and Herzegovina.

In the course of the First World War, out of a total of 522.000 lives lost 45% were Serbs, 30% Muslims and 23% Croats. The Second World War also caused the greatest losses to the Serbs, out of 700.000 casualties 57% were Serbs, 15.7% Muslims and 26.5% Croats. During the wars both Austria-Hungary and Germany recruited large numbers of Croats and Muslims into Austro-Hungarian and Ustasa military units which executed mass genocide of Serbs. On the other side were Cetnik units which carried out the genocide of Muslims and Croats. This made the formation of a multicultural environment in Bosnia and Herzegovina in the post-war period extremely difficult. Throughout this pe-

riod the division of power between Croats and Muslims is evident, accompanied by various forms of repression against the Serbs. Partly as a result of this situation and partly for economic reasons about 600.000 Serbs left Bosnia and Herzegovina by 1991, dropping to 31,4% of the population. The Muslim population inhabiting this territory became homogenous after they acquired national status. There had been no demographic growth among the Serbs from 1961 to 1991.

The civil war drove Muslims and Croats from Serbian territories and Serbs from territories held by the Muslim-Croat federation. The exchange of refugees is slowed down and hampered by the extreme hatred and mutual distrust of the sides involved. The author predicts a stable situation in the future, in which the Muslim-Croat federation will have about 2.300.000 inhabitants (65% Muslim, 26% Croat, 6.5% Serb and 1.5% other), while Republika Srpska will have a population of 1.850.000 inhabitants (85% Serb, 5.5% Croat, 5.5% Muslim and 4% other). The settlement in Republika Srpska of a large number of Serb refugees from Croatia is anticipated by the author. Consequently, the territory will be divided in a proportion of 51:49 and the population in a proportion of 55.4%:44.6%.

The implementation of the Dayton agreement will mark an end to a period of the formation of nation states on the territory of the former SFRY with a distinct decrease of Serbian ethnic territory. Serbian land will spread over 127.305 sqkm (FRY and Republika Srpska), or 49.84% of the territory of the former SFRY (although Serbian ethnic territory previously occupied 65-70% of this territory), the territory of the Muslim-Croat federation will occupy 82.385sqkm (32,25%), Slovenia 19.992sqkm (7.83%) and Macedonia 25.713sqkm (10.06%).

RANKA GAŠIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ZAGREBAČKI SRBOBRAN O SRPSKOJ NARODNOJ RADIKALNOJ STRANCI U JUŽNOJ UGARSKOJ 1903–1914.

Originalan naučni rad

UDK: 323.1(=861)(497,13) »1903/1914«
UDK: 949.713 »1903/1914«

ABSTRACT: O pisanju zagrebačkog *Srbobrana*, organa Srpske narodne samostalne stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, o Srpskoj narodnoj radikalnoj stranci u južnoj Ugarskoj. Objasnjeni su njihovi međusobni sukobi oko uticajnih sfera u Slavoniji i Sremu i oko ideje o jednom narodu sa dva imena, kao rezultat delovanja na različitim državnopravnim područjima Austro-Ugarske.

Pisanje zagrebačkog *Srbobrana*,¹ kao organa Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, predstavlja osnovne političke i ideološke stavove ove stranke o svim tekućim pitanjima koja su u vreme od 1903. do 1914. bila aktuelna za područje Hrvatske i Slavonije, ali i celog južnoslovenskog prostora. Ova stranka je bila značajan akter politike »novog kursa« i članica Hrvatsko-srpske koalicije, pa je istorija njenog glasila odraz tada najznačajnijih zbivanja i borbe Srba u Austro-Ugarskoj za političku ravnopravnost.

U *Srbobranu* je dosta pažnje posvećeno drugim strankama i glasilima Srba i Hrvata u Monarhiji. Srpska narodna radikalna stranka bila je partner Srpske samostalne stranke u Hrvatsko-srpskoj koaliciji od 1905. do 1907. godine. To su bile jedine srpske stranke koje su imale svoju organizaciju na teritoriji Hrvatske i Slavonije, mada je sedište Radikalne stranke bilo na teritoriji južne Ugarske, u Novom Sadu. Obe su potekle iz Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke. Delovale su na dva različita područja (radikali u Ugarskoj, a samostalci u Hrvatskoj i Slavoniji), a interesi su im se sukobljavali u narodnocrkvenoj autonomiji u kojoj su obe stranke delovale. Socijalna baza ovih stranaka bila je slična, mada je Srpska samostalna stranka okupljala ljude sa najjačim kapitalom u ta-

¹ *Србобран*, organ Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, izlazio je od 1884. do 1914. Do 1897. uređivao ga je Pavle Jovanović i u to vreme list je imao izrazito nacionalni karakter. Od 1897. do 1902. na njegovom čelu promenjeno je nekoliko urednika, a na njegovu politiku je vlada u Beogradu imala priličan uticaj. Izlaženje lista je obustavljeno septembra 1902. u vezi sa antisrpskim demonstracijama u Zagrebu, da bi krajem iste godine počeo ponovo da izlazi pod uredništvom Svezozara Pribičevića, Jovana Banjanina i Bude Budisavljevića, kao *Нова Србобран* (od 1907. list se ponovo zvao *Србобран*). Do 1902. pisanje lista je odražavalo veoma zatrovane odnose između Srba i Hrvata, a od tada je postao glasilo mlade generacije srpskih političara, pripadnika Ujedinjene srpske i hrvatske omladine, koji su verovali u narodno jedinstvo Srba i Hrvata i njihov savez protiv nemačkog Drang nach Osten-a.

dašnjem srpskom društvu u Monarhiji. Samim tim, posedovala je i veća materijalna sredstva od radikala. U njihovim programima postojale su nebitne razlike.

Srpska samostalna stranka donela je svoj program u Zagrebu, 25. marta 1902, a Radikalna stranka program za Hrvatsku i Slavoniju u Okučanima, 20. septembra 1903. Oba programa su tražila priznanje ravnopravnosti srpskog naroda sa hrvatskim na teritoriji Hrvatske i Slavonije (ovo je pitanje tada bilo naročito aktuelno zbog jačanja klerikalizma u Hrvatskoj početkom 20. veka). Radikali su u svom programu tražili i uvođenje katedre za srpsku istoriju i književnost na Zagrebačkom sveučilištu. I jedni i drugi su se zalagali za poštovanje i proširenje političkih sloboda, dok su radikali nešto više insistirali na socijalnim zahtevima.

Obe stranke su priznavale Hrvatsko-ugarsku nagodbu i tražile njenu reviziju, ali su se razlikovale po stavu o prisajedinjenju Dalmacije Hrvatskoj² Srpska samostalna stranka ovo pitanje nije uopšte pominjala u svom programu, a Radikalna stranka je stala na stanovište Srpske narodne stranke na Primorju, koja je podršku ujedinjenju uslovljavala priznanjem ravnopravnosti Srbima.³ Srpska samostalna stranka je u ovom peirodu imala mnogo bolju stranačku organizaciju nego ranije. Kada je *Novi Srbobran* počeo da izlazi krajem 1902. godine imala je mlado rukovodstvo koje je radilo na sasvim drugačiji način – organizovane su skupštine i pouzdanički sastanci širom zemlje, osnovani su mesni odbori i pokrenuto je *Srpsko kolo*,⁴ list za seljaštvo. Način rada Radikalne stranke ostao je nepromenjen, pa je i u tom pogledu Srpska samostalna stranka bila u prednosti. Sukobi su postojali na idejnom planu, kao i na planu stanačkih interesa. Od donošenja okučanskog programa Radikalne stranke za Hrvatsku i Slavoniju, počele su da im se prepliću interesne sfere, mada radikali nisu imali uspeha u produru na to područje. Stalni sukobi su trajali i u okviru narodno-crkvene autonomije, u kojoj su radikali bili na vlasti od 1902. do 1910. godine. Istupanje radikala iz Hrvatsko-srpske koalicije 1907. godine predstavljalo je još jednu prekretnicu u njihovim odnosima, koji su od tada još više bili poremećeni.⁵

Na osnovu pisanja *Srbobrana* o radikalima može se uočiti da je postojao sukob stranačkih interesa, kao i idejna neslaganja u pitanju značaja narodno-crkvene autonomije za srpski narod i u pitanju narodnog jedinstva Srba i Hrvata. Pored tih osnovnih problema u njihovim međusobnim odnosima, na stranicama ovog lista česti su i lični napadi na Jašu Tomića i druge značajne ličnosti među radikalima, kao i optužbe za izdaju i saradnju sa »narodnim neprijateljima«, kao

² U programu Srpske samostalne stranke iz 1881. piše da će stranka raditi na prisajedinjenju Dalmacije Hrvatskoj na temelju državnog prava zemlje, dakle, bez ikakvih uslova i bez obzira na stav Srpske stranke na Primorju. U obnovljenom programu iz 1902. ovo pitanje se više i ne pominje. (В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и сјатајући српских пољитичких сјџранака до 1918. године*, Београд 1991, 119–120. /dalje: В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и сјатајући*).

³ В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и сјатајући*, 231–237 и 263–277.

⁴ Ovaj list je takođe uređivalo i vodilo uredništvo *Новой Србобрана*. Počeo je da izlazi na jesen 1903. u Zagrebu, u početku dva puta mesečno, a zatim jednom nedeljno. Bio je namenjen neobrazovanim slojevima, pa je pisan popularnim stilom. Propagirao je iste ideje kao i *Srbobran*, a čitan je i u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i južnoj Ugarskoj. Širio je kult kralja Petra I, a rušio kult Franje Josifa, do tada bio vrlo raširen kod Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. Bio je zabranjen 1914, pre objave rata. (В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 401–402. /dalje: Крестић, *Историја Срба*).

⁵ В. Крестић, *Историја Срба*, 458–489, i Л. Ракић, *Радикална сјџранка у Војводини 1902–1919*, Нови Сад 1983. (dalje: Ракић, *Радикална сјџранка*).

vid svakodnevnih političke i propagandne borbe, pune demagogije, u kojoj *Zastava*⁶ nije zaostajala za *Srbobranom*.

Sfere uticaja ovih stranaka bile su do 1903. godine strogo razgraničene – Radikalna stranka je imala uporište u južnoj Ugarskoj, a Samostalna u Hrvatskoj i Slavoniji. Kada je Radikalna stranka donela program u Okučanima, postala je aktivna i na toj teritoriji, pokušavajući da ugrozi pozicije samostalaca. U tome nije postigla veće uspehe, pošto je Samostalna stranka bila mnogo bolje organizovana i imala znatan kapital, koncentrisan u srpskim novčanim ustanovama širom Hrvatske i Slavonije, što sa radikalima nije bio slučaj. Oni su pokušali da poboljšaju svoje materijalne pozicije 1907. godine, preko Srpske trgovačke obrtne banke iz Gline, u okviru koje je član njenog upravnog odbora, radikal Ljubomir Jovičić, pokušao da osnivanjem Kreditne zajednice ojača kapital Radikalne stranke. Ali, nisu postignuti značajniji rezultati.⁷ U svakom slučaju, Samostalna stranka se osetila ugroženom od radikala na svojoj teritoriji, pa je zato u *Srbobranu* u vrlo pežorativnom tonu pisano o okučanskom zboru i banketu u Brodu koji je tim povodom priredjen.⁸ Samostalci su kritikovali okučanski program da nedovoljno brine o interesima Srba u Ugarskoj i da suviše ističe lojalnost Madarima, dok se, s druge strane, na okučanskom zboru govorilo protiv Samostalne stranke, umesto da se sa njom traži sporazum.⁹ Naravno, u *Srbobranu* su se trudili da istaknu načelne razloge za kritiku okučanskog programa, ali je jasno da je iza toga stajalo stranačko rivalstvo. Isti uzrok je postojao i u slučaju sukoba oko mesta u eparhijskim odborima.¹⁰ Samostalci su takode zabeležili upad radikala u manastirsku štampariju u Sremskim Karlovcima, septembra 1907, po ovlašćenju Odbora narodno-crkvenog sabora u kojem su radikali tada imali većinu. Ovo je komentarisano kao »razbojništvo ravno Arnautima«, jer iako je postojala odluka Saborskog odbora, to ne znači da je ovo trebalo sprovesti na takav način. Kao uzrok takvom postupku, samostalci su sa razlogom isticali želju radikala da spreče izlaženje samostalskog organa, Srpske misli.¹¹

⁶ *Zastava* ima veoma dugu istoriju. List je pokrenuo Svetozar Miletić početkom 1866. u Pešti, i tada je bila glasilo Srpske narodne slobodoumne stranke. Od januara 1869. izlazila je tri puta nedeljno. Godine 1867. prenet je u Novi Sad u kojem je izlazila do kraja. Bila je vodeći srpski list u Austro-Ugarskoj i u opoziciji prema ugarskoj vladi. Zastupala je opštesrpsku i južnoslovensku politiku. Decembra 1882. urednik je postao Miša Dimitrijević, a oktobra 1883. Todor Bekić. U to vreme *Zastava* je bila organ tzv. notabiliteta, najkonzervativnije struje srpskih političara koji su se zalagali za priznavanje austro-ugarske nagodbe. Od 2. januara 1885, uređivanje lista preuzeo je Jaša Tomić, i ona je ostala sve do 1914. organ Radikalne stranke. Obustavljena je 31. jula 1914, a nastavila da izlazi od 1919. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Konačno se ugasila 1929. godine. (В. Крестић, *Историја српске цитамје у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 181–194 i 281–288, /даље: В. Крестић, *Историја српске цитамје*/).

⁷ В. Крестић, *Историја Срба*, 473–474.

⁸ *Неколико слицица са радикалној збора у Окучанима*, „Србобран“ 212, 20. 9/3. 10. 1903. i „Србобран“ 213, 21. 9/4. 10. 1903; *Радикали у Броду*, Србобран 215, 24. 9/7. 10. 1903.

⁹ *Прошив која је био најперен окучански збор*, „Србобран“ 219, 29. 9/12. 10. 1903; *Наши радикали и угарски Срби*, „Србобран“ 226, 7/20. 10. 1903; *Окучански програм и угарски Срби*, „Србобран“ 238, 22. 10/4. 11. 1903.

¹⁰ *Ми имамо право*, „Србобран“ 14, 8/21. 1. 1903; isto, „Србобран“ 38, 8/21. 2. 1903; *Директивни*, „Србобран“ 51, 24. 2/9. 3. 1903; *На несавјесне нападаје Заставе*, „Србобран“ 102, 1/14. 5. 1903.

¹¹ *Провала радикала у манастирску цитамјарију*, „Србобран“ 187, 24.8/6. 9. 1907; *Нападај саборској одбора на Манастирску Штјамјарију*, „Србобран“ 188, 25. 8/7. 9. 1907. *Српска мисао* je bila takode organ Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj i Slavoniji. Počela je da izlazi 25. januara 1907. u Sremskim Karlovcima, dva puta nedeljno, a uređivao je Stevan Simeonović-Čokić. Bila je namenjena srednjem građanstvu, ali ne i inteligenciji. Septembra 1907. njeno izlaženje je obustavljeno zbog provale radikala u manastirsku štampariju, a nastavila je da izlazi posle tri nedelje u Mitrovici,

Još jedan primer sukoba stranačkih interesa radikala i samostalaca u *Srbobranu* predstavlja polemika o potrebi otvaranja srpske niže realne gimnazije u Korenici, vodena oktobra 1907. U *Zastavi* su tada izlazili članci koji su negirali potrebu za takvom vrstom škole u siromašnom kraju kao što je Lika, dok su u *Srbobranu* branili stav da je to neophodno za srpsku prosvetu, napadajući radikale da se za istu uopšte ne zalažu.¹² Suština je, međutim, u tome što je Lika bila uporište Srpske samostalne stranke, koja se, naravno, trudila da učini nešto za kraj u kojem je imala pristalice, dok su na to radikali nerado gledali. Samostalci su napadali i *Narodni glasnik*,¹³ radikalski organ koji je oktobra 1907. počeo da izlazi u Zagrebu da bi tamo stvorio konkurenciju *Srbobranu* i drugim listovima Srpske samostalne stranke. Ipak su polemike sa ovim listom bile znatno ređe nego sa *Zastavom*, jer je i njegov uticaj u Zagrebu bio neznan. Jedini ozbiljniji napad na ovaj list u *Srbobranu* dogodio se kada se *Narodni glasnik* preselio u Zagreb. Tada su samostalci pisali da će »filijala raditi sasvim u duhu centrale, samo još nespretnije i nepismenije«. ¹⁴ Jasno je da su oni u delovanju ovog lista videli pretnju interesima stranke. Napadi na *Zastavu* početkom 1908, u vezi sa izbornom kampanjom, takođe su bili rezultat sukobljenih stranačkih interesa. Ovde su stalno ponavljane optužbe da radikali saraduju sa Rauhovom vladom, pomažu progone Srba, potplaćuju birače i slično. Uzrok ovakvim napadima je to što su se radikali tada kandidovali u Lici i pokušali da tako prodru u uporište Srpske samostalne stranke. Slučaj na Udbini, kada je došlo do sukoba sa policijom, u *Srbobranu* su protumačili kao spremnost radikala da na bajonetima dobiju vlast.¹⁵ Optužbe *Zastave* da su srpske ustanove, kao Karlovačka gimnazija, Srpska banka i Privrednik, pomagale Srpsku samostalnu stranku u kampanji, u *Srbobranu* su demantovali i prebacili *Zastavi* da denuncira srpske ustanove vlastima.¹⁶ Međutim, istina je da su najuticajniji ljudi u tim ustanovama bili članovi Srpske samostalne stranke, ili čak njeni visoki rukovodioci, pa je malo verovatno da te ustanove nisu pomagale izbornu kampanju samostalaca. Od ostalih pitanja koja se tiču Radikalne stranke, a koja su manje važna, u *Srbobranu* je pisano o izdvajanju jednog krila disidenata 1910. godine pod vođstvom Svinjareva i Ilijića¹⁷, sa nadom da to znači potpuni raspad Radikalne stranke,¹⁸ zatim o po-

pod uredništvom Stevana Čučkovića. Tu se ugasila još pre kraja 1907. Izlazila je u Zemunu od 7. februara do 18. decembra 1908. Vlasnik lista je tada bio dr Svetislav Popović, a urednik Gliša Godić. Poslednja faza njenog izlaženja bila je od aprila do jula 1910, pod Čokićevim uredništvom, a u listu je tada saradivao i Dimitrije Ruvarc. (В. Крестић, *Историја српске штампе*, 337–338).

¹² *Да ли Кореница или Карловац?*, „Србобран“ 219, 1/14. 10. 1907; isto, „Србобран“ 220, 2/15. 10. 1907; isto, „Србобран“ 223, 5/18. 10. 1907.

¹³ *Народни гласник* je počeo da izlazi 20. juna 1906. Osnovani su ga radikali, advokati iz Zemuna, dr Jovan Radivojević-Vačić (vlasnik) i dr Milivoj Babić (urednik lista). Bio je organ Radikalne stranke, izlazio je dva puta nedeljno, a od jula 1907, u vreme borbe Hrvatsko-srpske koalicije protiv železničke pragmatike, tri puta nedeljno. Njegovo izlaženje je obustavljeno u Zemunu 11. oktobra 1907, da bi bilo nastavljeno u Zagrebu 15. oktobra iste godine, sa namerom da tamo podrži politiku Radikalne stranke. Tada je urednik lista bio Stjepo Kobasica. Ugasio se krajem marta 1908, jer finansijski nije mogao da izdrži konkurenciju samostalskih listova. (В. Крестић, *Историја Срба*, 466–471, i В. Крестић, *Историја српске штампе*, 331–332.)

¹⁴ *Народни гласник и Ракоцај*, „Србобран“ 223, 5/18. 10. 1907.

¹⁵ *Крвопролиће на Удбини*, „Србобран“ 27, 30. 1/12. 2. 1908; Уз њих је апарат, isto; Бездушно изазивање Раухових радикала. Ко води народ на бајунете. Сва изазивања треба одбити миром и српском свијешћу код избора, „Србобран“ 26, 29. 1/11.2. 1908.

¹⁶ *Застава против српских устанаова*, „Србобран“ 67, 16/29. 3. 1908.

¹⁷ O tome vidi: Л. Ракић, *Радикална странка*, 28–35.

¹⁸ *Распад Радикалне странке*, „Србобран“ 257, 24. 11/7. 12. 1909; isto, „Србобран“ 5, 8/21. 1. 1910.

kušaju stvaranja izborne koalicije opozicionih stranaka 1912. godine i o pokušaju fuzije svih srpskih stranaka u Ugarskoj 1913. i 1914. Pošto ovi pokušaji nisu uspjeli, u *Srbobranu* je to protumačeno kao krivica Radikalne stranke. Ona je optuživana da, kao najjača srpska stranka u Ugarskoj, ne želi da deli vlast čak ni tada kad je srpstvo toliko ugroženo, kao što je bio slučaj pred Prvi svetski rat, i kada ne postoji nikakve stvarne razlike među srpskim strankama.¹⁹

Pored ovih, postojala su i krupna pitanja u ideologiji i političkoj taktici u kojima su se samostalci razilazili sa radikalima, o čemu govori najveći broj članaka u *Srbobranu* koji se tiču njihovih međusobnih odnosa. Sve se može svesti na dva osnovna pitanja: da li Srbi treba da se bave samo narodno-crkvenom autonomijom, ili i državnim pitanjima u okviru Kraljevine Hrvatske i Slavonije, i da li je veća opasnost od Velike Hrvatske ili od mađarskog šovinizma. Iz ovog drugog pitanja proizlazi i odnos prema saradnji sa Hrvatima, kao i prema teoriji o jedinstvenom srpsko-hrvatskom narodu.

U odnosu prema narodno-crkvenoj autonomiji, shvatanja radikala i samostalaca bila su različita, ali je njihov odnos prema prevlasti hijerarhije u njoj bio podjednako negativan. Samostalci su osuđivali tadašnju srpsku hijerarhiju da je bila spremna na saradnju sa Bečom i Mađarima radi prevlasti nad saborom u uredjenju autonomije i, naročito, u rikovodenju njenom imovinom.²⁰ Samostalci su u svom organu pisali da treba da postoje stranke u autonomiji i da srpsko sveštenstvo treba da vodi srpsku politiku, a ne da bezuslovno služi državi.²¹ Oštro su osudili donošenje novog sinodskog statuta 1911. godine, kojim je Sinodu dodeljena funkcija vrhovnog suda, a oduzeta narodno-crkvenom saboru.²² Radikali su takode pružali otpor prevlasti hijerarhije u autonomiji.²³ Uredništvo *Srbobrana* se prema narodno-crkvenoj autonomiji odnosilo kao prema potrebnoj i važnoj ustanovi srpskog naroda u Monarhiji, ali je smatralo da za savremene prilike ona nije mogla da zadovolji nacionalne potrebe Srba, jer je bila izložena pritisku ugarskih vlasti, koje su mogle da oktroišu sve njene uredbe i da je po volji raspuste. Autonomno pitanje je, prema tome, postalo čisto političko pitanje.²⁴ U *Srbobranu* je pisano da se srpsko pitanje mora rešavati na političkom i ekonomskom planu, zajedno sa svim ostalim pitanjima koja se tiču Hrvatske i Ugarske, jer su Srbi i Hrvati živeli u istoj zemlji i imali, dakle, iste probleme. Ovaj stav je proizašao iz potrebe osnaženog srpskog građanstva u Hrvatskoj da igra značajni-

¹⁹ Međutim, postoje indicije o tome da sam Svetozar Pribičević i njegova stranka snose odgovornost za neuspeh ove fuzije srpskih stranaka u Ugarskoj u borbi za obnovu narodno-crkvene autonomije. Pisanje novosadskog *Браника* (o ovom listu će biti reči u daljem tekstu), u prvoj polovini 1914, pokazuje da je Pribičević kao uslov za saradnju u zajednici srpskih stranaka tražio unapred podelu mandata i vladajuću poziciju na budućem saboru i da je, ne uspevši da to izdejstvuje, istupio iz zajednice. U *Бранику* su pisali da je Pribičević tako postupio za račun ugarske vlade Stefana Tise, što je sa svim moguće s obzirom na tadašnji položaj Hrvatsko-srpske koalicije u odnosu na tu vladu.

²⁰ *Божјиња посланица њајријарха Геојрија*, „Србобран“ 14, 21. 1/3. 2. 1904; *Српска јерархија*, „Србобран“ 134, 24. 6/7. 7. 1904.

²¹ *Свешћенство и њолиника*, „Србобран“ 246, 16/29. 11. 1905; *С њајријархове њрославе*, „Србобран“ 270, 22. 12. 1905/4. 1. 1906.

²² *Јурицу на народно-црквену авѡномију*, „Србобран“ 200, 20. 9/3. 10. 1911; *У одбрану народно-црквене авѡномије*, „Србобран“ 204, 24. 9/7. 10. 1911; *Аѡненѡиј јерархије на срѡ нар. цркв. авѡномију*, „Србобран“ 211, 3/16. 10. 1911; *У одбрану српске нар. цркв. авѡномије*, „Србобран“ 216, 8/21. 10. 1911; *Намејнуѡа борба*, „Србобран“ 266, 14/27. 12. 1911.

²³ Л. Ракић, *Радиќална сѡранка*, 84–101; исти, *Јаца Томић* (1856–1922), *Нови Сад* 1986, 178–200.

²⁴ *Угарска влада и наѡа авѡномија*, „Србобран“ 184, 16/29. 8. 1903; *Вањредни сасѡнак српској нар. цркв. савора*, „Србобран“ 47, 1/14. 3. 1904.

ju ulogu u politici i time obezbedi svoje interese. S obzirom da je hrvatski kapital predstavljao manju konkurenciju od mađarskog, Srpska samostalna stranka je nalazila da je saradnja sa Hrvatima u borbi za poštovanje hrvatske autonomije, koja je predstavljala bar nekakvu prepreku mađarskom ekonomskom prodoru, politički celishodnija od saradnje sa Mađarima protiv Hrvata, u kojem bi slučaju, kako su ljudi iz ove stranke verovali, srpski interes bio potpuno zanemaren. U nacionalnom pogledu, Hrvati su slovenski narod koji govori istim jezikom, uz to slabiji i malobrojniji od Mađara, pa je tako opasnost od asimilacije izgledala daleko manja. Radikali su na ovo gledali sasvim drugačije. Ta stranka se zaista najvećim delom bavila narodno-crkvenom autonomijom, a mnogo manje opštedržavnim pitanjima, za šta su postojali određeni razlozi. Srbi iz Ugarske su u ovo vreme bili u velikoj dekadenciji u političkom smislu,²⁵ a i socijalni sastav Radikalne stranke je bio donekle drugačiji nego Srpske samostalne stranke. Uglavnom je to bio niži srednji stalež koji nije posedovao veliki kapital, pa prema tome nije ni osećao potrebu za političkom moći, već za zaštitom svoje egzistencije od naglog razvoja kapitalističkih odnosa.²⁶ Vodstvo Radikalne stranke je nalazilo veliku korist u raspolaganju fondovima narodno-crkvene autonomije, pa su uglavnom istinite tvrdnje njihovih protivnika da im je podrška ugarske vlade bila potrebna radi vlasti u autonomiji. Otuda proističe i nezainteresovanost za politiku »novog kursa« i, uopšte, politiku na nivou države. Radikalna stranka za to nije imala ni potrebe ni sposobnosti. U *Srbobranu* su veoma česti napadi na radikale zato što se ograničavaju na autonomna pitanja. S jedne strane, samostalci su im prebacivali nesposobnost da shvate potrebu za realnim, pozitivnim radom u politici, a s druge, materijalističke i karijerističke motive, tj. želju za pljačkom narodno-crkvenih fondova, kao i zanemarivanje interesa ugroženih slojeva srpskog društva.

Uopšte, u *Srbobranu* je dosta pisano o sukobima samostalaca i radikala na polju narodno-crkvene autonomije. Radikalna stranka je bila na vlasti u autonomiji od 1902. do 1910. godine. Za to vreme samostalci su bili u opoziciji i žestoko su napadali politiku radikala. Ti napadi su bili u priličnoj meri osnovani, mada ne treba izgubiti iz vida da su dolazili od strane jedne opozicione stranke. Samostalci su od svega najviše zamerali radikalima popustljivost pred ugarskim vlastima, odnosno, nemoć da se obezbede od oktroisanja saborskih uredbi. Česte su optužbe za nepatriotsko ponašanje, za saradnju sa neprijateljima u cilju pljačkanja narodno-crkvenih fondova, u čemu je bilo dosta istine.²⁷ Zamerali su im i nedemokratsko ponašanje, odnosno, donošenje zakonske uredbe o kontroli eparhijskih skupština 1903. godine, koja je trebalo da centralizuje upravu u autonomiji i ojača vlast radikala.²⁸ Od 1902. kada su došli na vlast, radikali su pokušavali da patrijarha Georgija Brankovića osude za proneveru narodno-crkvenih fondova i smene sa položaja. Redakcija *Srbobrana* se i u ovom pitanju suprotstavljala radikalima. Oni nisu uzimali patrijarha u zaštitu, već su isticali da to pitanje treba rešiti jednostavno i efikasno, a ne na način koji nanosi štetu

²⁵ В. Крестић, *Заїреб – йолийичко средциїе Срба у Аустїро-Угарској*, и: „Зборник о Србима у Хрватској“ I, *Београд 1989*, 91–101.

²⁶ Л. Ракић, *Радикална сїранка*.

²⁷ *О сазиву срї. нар. цркв. сабора*, „Србобран“ 257, 14/27. 11. 1903; *Засїавином Ненаду IV*, „Србобран“ 26, 5/18. 2. 1904; *Рещена зїонейка*, „Србобран“ 46, 28, 2/12. 3. 1904; *Радикали на делу XV*, „Србобран“ 44, 24. 2/9. 3. 1907; *Гробари народно-црквене авїономије*, „Србобран“ 83, 4/17. 4. 1908; *Народно-црквени сабор*, „Србобран“ 106, 5/18. 5. 1908; *Радикали и законодавни рад у срїском народно-црквеном сабору*, „Србобран“ 115, 16/29. 5. 1908.

²⁸ *Видело и мрак III*, „Србобран“ 284, 23. 12. 1903/5. 1. 1904.

srpskoj autonomiji i ugledu srpskog naroda, time što se Madarima omogućava da se u to pitanje mešaju. Za samostalce ovo pitanje nije bilo od takvog značaja kao za radikale, koji su od toga napravili propagandno sredstvo.²⁹ Ova afera se završila patrijarhovom smrću 1907. godine. Način na koji su radikali izabrali novog patrijarha 1908. takođe je bio meta napada samostalaca; izabran je Lukijan Bogdanović pod pritiskom ugarske vlade, a radikali su, prema pisanju *Srbobrana*, učinili sve da u javnosti prikažu taj izbor kao slobodan.³⁰ U *Srbobranu* su takođe izlazili članci u kojima je negativno prikazana ličnost radikalskog kandidata za patrijarha, Gavriila Zmejanovića.³¹ Kada su radikali izgubili vlast u narodno-crkvenoj autonomiji 1910. godine, *Srbobran* je, kao organ tada vladajuće stranke, pisao u prilog svemu što se tada na saboru dešavalo, istovremeno podsećajući na loše gazdovanje radikala u prethodnom sazivu sabora i na njihove pokušaje da ometaju njegov rad. Dolazak samostalaca na vlast u autonomiji bio je u vezi sa paktom koji je Hrvatsko-srpska koalicija sklopila sa banom Tomašićem i ministrom-predsednikom ugarske vlade, Kuenom Hedervarijem, početkom 1910. Prema pisanju *Srbobrana*, novo stanje u narodno-crkvenom saboru bilo je »prirodna posledica povraćenog ustavnog stanja u zemlji«. ³² Pisano je kako u saboru vlada entuzijazam, kako je omladina oduševljena za samostalske ideje, a tokom 1910. više je pisano o ranijim graškama i neuspesima radikala, nego o trenutnom radu sabora. Srpska samostalna stranka je, našavši se na vlasti u autonomiji, i sama imala probleme da bez mešanja ugarskih vlasti donosi uredbе, pa je uredništvo *Srbobrana* moralo da opravdava iste postupke koje je radikalima oštro prebacivalo.³³ U leto 1912. srpska narodno-crkvena autonomija bila je ukinuta kraljevskim reskriptom. Polemike sa radikalima o ovim pitanjima nastavljene su u *Srbobranu* tokom 1913. i 1914. godine, kada je Srpska samostalna stranka vodila pregovore i stupila u pakt sa tadašnjim ugarskim ministrom-predsednikom, Stefanom Tisom. Tada su samostalci pisali i o mogućnosti ponovnog uspostavljanja autonomije, a 1914. godine je Srpska samostalna stranka istupila iz bloka srpskih narodnih stranaka, koje su činile još Radikalna i Liberalna stranka i grupa demokrata iz Velike Kikinde, u nadi da će, zahvaljujući sporazumu sa Tisom, dobiti većinu u narodno-crkvenom saboru. Ovo je izazvalo polemike ne samo sa *Zastavom*, nego i sa *Branikom*,³⁴

²⁹ *Видело и мрак III*, „Србобран“ 284, 23. 12. 1903/5. 1. 1904; *Са српској народно-црквеној сабора*, „Србобран“ 282, 29. 12. 1906/11. 1. 1907; *Послије екзодуса самосјатних посланика, Заставине лажи. Афера њајтријарха Бранковића у заједничком сабору*, „Србобран“ 17, 23. 1./5. 2. 1907; *Томит Јаса – изврће*, „Србобран“ 87, 8/21. 4. 1907; *Радикали и њајтријархово њишанје*, „Србобран“ 91, 24. 4/7. 5. 1907; *Радикалски неморал*, „Србобран“ 109, 18/31. 5. 1907.

³⁰ *Једна радикалски комедија*, „Србобран“ 109, 8/21. 5. 1908; *Народно-црквени сабор*, „Србобран“ 111, 10/23. 5. 1908; *Српски народно-црквени сабор*, „Србобран“ 163, 18/31. 7. i 164, 19. 7/1. 8. 1908; *У Карловцима*, „Србобран“ 200, 5/18. 9. 1908; *Лукијан Богдановић – њајтријарх*, „Србобран“ 203, 10/23. 9. 1908.

³¹ *Српски народно-црквени сабор*, „Србобран“ 165, 21. 7/3. 8. 1908; *Ко је изабрани српски њајтријарх?*, „Србобран“ 166, 22. 7/4. 8. 1908.

³² *Српски народно-црквени сабор у Карловцима*, „Србобран“ 105, 19. 5/1. 6. 1910.

³³ *„Њишанје дакако, хоће ли се сабор ујужјишати у расјирвање свију уредаби које је Саборски Одбор си њоликим њирумод сјеремио [...] Али, њо намаем миццјену, њолийички моменати није њодан за већи законодавни рад [...] Кад хрватски бан може из личної њефа осујејишати њоштарду једне уредебе, онда је њо свакако знак да нам се не даје њирилика [...] да можемо уређишати авијономију.“* (*Пред српски народно-црквени сабор*, „Србобран“ 77, 9/22. 4. 1911.

³⁴ *Браник* је био покренут 17. октобра 1885. у Новом Саду. Представља га је умерена струја Милетићево Народне странке. Власник и уредник био је Миша Димитријевић, до смрти 1889. а од тада Мihaljo Polit-Desančić. После расцепа Народне странке 1887. године постао је гласило либерала. Залагао се за Већкеречки програм без икаквих измена. Представљао је богатије и образованије грађанство. До краја 1903. излазио је три пута недељно, од 1904. до 1911. шест пута недељно, а од 1912. до 1914. пет пута. Угасио се 1. августа 1914. (В. Крстић, *Историја српске шћамје*, 281–288).

tj. Mihajlom Polit-Desančićem i Milutinom Jakšićem (vodom srpskih demokrata iz Kikinde), koji su ih osuđivali zbog pakta sa Tisom i istupanja iz bloka srpskih narodnih stranaka. Samostalci su odgovarali da autonomiju može da vodi i u njoj sredi prilike samo jedna jaka stranka, a ne konglomerat različitih stranaka, i isticao je spremnost ugarske vlade da povрати autonomiju.³⁵ Izgleda, međutim, da su njihovi protivnici bili u pravu kada je reč o razlozima istupanja samostalaca iz bloka narodnih stranaka.

Još češći su, međutim, bili napadi zbog istupanja radikala iz Hrvatsko-srpske koalicije avgusta 1907, kao i zbog njihovog stava prema saradnji sa Hrvatima uopšte, a posebno zbog toga što nisu prihvatili teoriju o jedinstvenom narodu sa dva imena. Radikalna stranka je, u vreme kada je stupila u Koaliciju, načelno prihvatila njene stavove. Posle pada njene vlade u proleće 1907, zbog sukoba sa ugarskom vladom oko železničke pragmatike, Radikalna stranka je istupila iz Koalicije. Zbog toga je bila oštro napadnuta od svih srpskih, pa i mnogih hrvatskih stranaka u Monarhiji, a takođe i od glasila u Kraljevini Srbiji. Kada je donet zakon o železničkoj pragmatiki, Radikalna stranka se morala opredeliti između podrške ugarskoj vladi, odnosno Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Zbog njihovih interesa u narodno-crkvenoj autonomiji (postavljanje njihovog kandidata za patrijarha; donošenje Manastirske uredbe), kao i zbog toga što su štitili interese zvanične Srbije, koja je tada želela dobre odnose sa vladom Monarhije, opredelili su se za istupanje iz Koalicije. U *Srbobranu* je, naravno, insistirano na tome da su radikali saradnici ugarske vlade, zbog čega nisu želeli da tu saradnju poremete zbog opstrukcije u Hrvatskom saboru i odlučnog držanja Koalicije prema železničkoj pragmatiki. U vezi sa tim su i napadi na servilno držanje radikala u pitanju Aponjijevog zakona iz 1907. godine, kojim su narodnosne škole bile podvrgnute državnoj kontroli i uticaju mađarske političke ideje.³⁶ Sam čin istupa iz Hrvatsko-srpske koalicije u *Srbobranu* je komentrisan kao izdaja narodnih interesa i napuštanje Koalicije u trenutku koji zahteva borbu. Samostalci nisu uvažavali nikakve načelne razloge, već su isticali samo stranačke. Pritom su u *Srbobranu* stalno štampani izvodi iz ostale srpske, hrvatske i, posebno, srbijanske štampe koja je osuđivala postupak radikala.³⁷ Međutim, radikali su u ovim polemikama davali argumente koji su se pokazali tačnim. Razlozi za njihovo istupanje zaista leže u tome što nisu hteli da poremete odnose sa Madarima onda kada je to učinila Hrvatsko-srpska koalicija, zbog već pomenutih razloga. Ali, argumente koje su radikali iznosili ne treba olako odbaciti. Oni su smatrali da ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj nije postignuta i da postoje ozbiljni razlozi za sumnju da se sa hrvatske strane tome iskreno pristupa. Riječka rezolucija je doneta bez Srba, koji su posebno doneli Zadarsku rezoluciju, a trebalo je voditi pa-

³⁵ *Изјава администратора патријаршије Михајла Грујића о ситуацији у нар. цркв. аутономији*, „Србобран“ 227, 9/22. 10. 1913; *Српски самостална странка и срп. нар. цркв. аутономија*, „Србобран“ 105, 12/25. 5. 1914; *Морални и политички пад либералне странке*, „Србобран“ 110, 20. 5/2. 6. 1914; *Пишање већине на народно-црквеном сабору*, *Србобран* 116, 28. 5/10. 6. 1914; *Пишање нар. цркв. аутономије*, „Србобран“ 145, 2/15. 7. 1914.

³⁶ *Српски Јанус*, „Србобран“ 71, 30. 3/12. 4. 1907; *Мешовити зборови*, „Србобран“ 97, 2/15. 5. 1907; *У Ракоцајевој служби*, „Србобран“ 148, 6/19. 7. 1907; *Јакобове муке*, „Србобран“ 156, 16/29. 7. 1907. О Апонјијевом закону види: Ј. Ракић, *Црквено-школска аутономија у Угарској*, „Историјски часопис“ 37, 1990, 139–148.

³⁷ *Радикалско издајство*, „Србобран“ 173, 6/19. 8. 1907; *Радикали и коалиција*, „Србобран“ 174, 8/21. 8. 1907; *Глас из Србије о радикалском иступију*, „Србобран“ 175, 9/22. 8. 1907; *Српска циљамја у Србији о издајству наших радикала*, „Србобран“ 178, 13/26. 8. 1907.

ralelnu akciju, po mišljenju radikala.³⁸ Drugi krupan razlog za radikale bio je program Hrvatske stranke prava iz 1894. godine, o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja i uvođenju hrvatskog kao zvaničnog jezika u celoj Kraljevini Hrvatskoj. Ta stranka je bila najjača hrvatska stranka u Koaliciji, pa je taj program značio da Hrvati u Koaliciji ustrajavaju na politici državnog prava i »Velike Hrvatske«. Po mišljenju radikala, *Srbobran* i Srpska samostalna stranka svojim držanjem su išli na ruku ovakvom stavu Hrvata u Koaliciji.³⁹ Jaša Tomić je takode smatrao da sukob Koalicije sa Mađarima pomaže Beču i da je, prema tome, Srpska samostalna stranka u službi dvora. U brošuri *Reč našoj braći u Srbiji*, Tomić je izneo primere kako ni hrvatske stranke koje su u Koaliciji ne poštuju ravnopravnost Srba (slučaj kada su srpski učitelji istupili iz Saveza hrvatskih učiteljskih društava, jer njihove hrvatske kolege nisu hteli da ih biraju u odbore prema brojnoj zastupljenosti).⁴⁰ U *Srbobranu* su odgovarali da su Mađari takode istorijski neprijatelj Srba, a da je Hrvatsko-srpska koalicija njima obećala podršku samo uz uslov da priznaju ravnopravnost narodnostima i garantuju autonomiju Hrvatske i Slavonije.⁴¹ Što se tiče teorije o jednom narodu sa dva imena, koju su samostalci u *Srbobranu* vatreno zastupali, a treba primetiti da u tome nisu bili usamljeni na južnoslovenskom prostoru⁴², radikali su tvrdili da ona može pomoći Hrvatima da asimiluju Srbe na celom srpsko-hrvatskom govornom području u Monarhiji. Svojim istupom iz Koalicije, radikali su odbacili teoriju integralnog jugoslovenstva, kojoj je Srpska samostalna stranka ostala privržena do kraja svog postojanja, ne uvidajući dovoljno njene negativne strane. U *Srbobranu* je pisano da ne postoji opasnost od asimilacije Srba u Hrvatskoj, jer Hrvati nemaju za to dovoljno ekonomske, kulturne i brojne snage, dok sa Mađarima i Nemcima to nije slučaj. Autonomija Hrvatske je korisna i za Srbe, jer ih čuva od prodiranja stranog elementa.⁴³ U tom istorijskom trenutku ovakva politika je zaista bila celishodna. Međutim, dalji istorijski razvoj je pokazao da je dugoročna opasnost od asimilacije Srba u Hrvatskoj zaista postojala i da su je radikali tada dobro uočili, bez obzira na njihove stvarne motive za istupanje iz Koalicije.

U vreme vladavine bana Pavla Rauha, kada je Srpska samostalna stranka doživljavala velike progone, posebno za vreme veleizdajničkog procesa 1909. godine, *Srbobran* je kontinuirano napadao radikale kao Rauhove saveznike, izdajnike naroda, lojalne dinastičke elemente i političke Mađare, koji su zbog potvrde zaključaka narodno-crkvenog sabora i pljačke narodne imovine u autonomiji bili spremni da se prodaju ugarskim vlastima. Povodom za takvo pisanje *Srbobrana* bio je komentar *Zastave* na Rauhov dolazak na vlast. Početkom 1908. godine, *Zastava* je pisala da demonstracije protiv Rauha neće ništa rešiti, već će samo izazvati gore posledice, a o Rauhovom programu se takode blagonaklono izražava-

³⁸ *Из блиске прошлости*, „Застава“ 177, 9/22. 8. 1907, več. izdanje; isto, 178. 10/23. 8. 1907, več. izd.; isto, 179, 11/24. 8. 1907. več. izd.

³⁹ *Програм хрватске странке права*, „Застава“ 180, 13/26. 8. 1907, več. izd.; *Круйна ишанања*, *Застава* 182, 16/29. 8. 1907, več. izd.

⁴⁰ В. Крестић, *Историја Срба*, 478–479.

⁴¹ *Ко служи Бечу?* „Србобран“ 184, 21. 8/3. 9. 1907; isto, *Србобран* 185, 22. 8/4. 9. 1907; *Радикали и Задрска резолуција*, „Србобран“ 192, 30. 8/12. 9. 1907.

⁴² Među srpskim intelektualcima tog vremena ova teorija je bila vrlo popularna. Takvo mišljenje su, na primer, imali i Stojan Protić i Jovan Skerlić, kao i mnogi drugi srpski političari i javne ličnosti. (*Истojан М. Проићић | Хрватске прилике и народно јединство Срба и Хрвати. Од једној новинара*. Београд 1911.)

⁴³ *Нови јиројни савез*, „Србобран“ 223, 5/18. 10. 1907; *Рах и радикали*, „Србобран“ 1, 1/14. 1. 1908.

la; bila je zadovoljna njegovom izjavom da će ići na ruku »mogućim že-ljama Srba«.44. To što je *Zastava* videla u Rauhovom programu pozitivne strane, bila je meta žestokih napada *Srbobrana* u dugom periodu, čak i dosta posle Rauhove vladavine. Uzrok ovako teškim optužbama samostalaca u odnosu na radikale bili su žestoku progoni Srpske samostalne stranke pod Rauhovom vladom, dok je Radikalna stranka bila u velikoj meri pošteđena. Srpski samostalci su tada predstavljali najveću smetnju velikoaustrijaskoj politici. Činjenica je da su optuženi na veleizdajničkom procesu 1909. bili u ogromnoj većini članovi Srpske samostalne stranke, koja je okupljala najugledniji deo srpskog društva u Hrvatskoj, dok su samo dvojica optuženih bili članovi Radikalne stranke. Ova stranka tada nije nalazila svoj interes u sukobu sa Rauhovim režimom, jer je njen uticaj u Hrvatskoj bio znatno manji nego uticaj samostalaca. Pored toga, radikalima je bilo važno da za patrijarha bude izabran i od ugarske vlade potvrđen njihov kandidat, Gavriilo Zmejanović, pa su i zbog toga izbegavali sukobe sa režimom. Ovo je takode bio povod ostrim napadima *Srbobrana*.45 Početkom 1908. godine vodena je izborna kampanja za Hrvatski sabor, pa su ove optužbe obilato korišćene i u propagandne svrhe.

Godine 1908. u polemici između *Srbobrana* i *Zastave* pojavilo se još jedno značajno pitanje – politika srpsko-hrvatskog jedinstva u Bosni. U *Zastavi* je objavljen članak koji je na veoma argumentovan način govorio o štetnosti srpsko-hrvatskog saveza u Bosni: Srbi i muslimani su se usprotivili aneksiji Bosne i Hercegovine, i u tom pitanju su bili jedinstveni. Pošto su Hrvati u Bosni bili u manjini, savez sa njima bi ostavio muslimane na suprotnoj strani kao jaku manjinu, koja, budući da još nema nacionalnu svest, spremna je da primi onu koja joj nekim političkim savezom bude nametnuta. Ukoliko ih Srbi odbace, oni će ući u savez sa Hrvatima, tim pre što je u Austriji korisnije biti Hrvat, nego Srbin. U takvoj situaciji će, pri svakom sukobu Srba i muslimana, odlučivati Hrvati. Radikali su tada napadali samostalce da su u Bosnu poslali svog čoveka, Aleksandra Omčikusa, za urednika *Srpske riječi*,46 i da je *Srbobran* imao pristup u Bosnu zahvaljujući upravo politici srpsko-hrvatskog jedinstva koja je, prema *Zastavi*, išla na ruku bosanskoj vladi.47 Samostalci su, naravno, odbacivali ove optužbe, već poznatim isticanjem svog stradanja zbog patriotizma i zastupanja realnog pravca u politici,48 ali nijednim čvrstim argumentom nisu uspeli da ospore tvrdnje *Zastave*, koje su se pokazale ispravnim tokom dužeg istorijskog trajanja.

Srbobran je zabeležio i istupanje radikala iz narodnosnog kluba u Ugarskom saboru oktobra 1909. Oni su to učinili zbog neslaganja sa Rumunima u pitanju stajaće vojske i samostalnosti Ugarske. Naravno, *Srbobran* je borbu radikala za što veću samostalnost Ugarske oštro kritikovao, naglašavajući njihovu

⁴⁴ *Бан Раух у Заіребу*, „Застава“ 2, 3/16. 1. 1908, več. izd.; *Не као јуске у мајлу*, „Застава“ 3, 4/17. 1. 1908. jut. izd.; *Проірам бана Рауха*, isto; *Проірам бана Рауха*, „Застава“ 4, 5/18. 1. 1908, več. izd.

⁴⁵ *Ко ће бити ипиріарх?*, „Србобран“ 153, 7/20. 7. 1908.

⁴⁶ *Српска рјеч* je pokrenuta u Sarajevu 1905. godine. Urednik je bio ugledni srpski političar iz Ugarske, Emil Gavriilo. List je primaao dotacije od srbijanske vlade. Njegovi saradnici bili su umereni i konzervativni srpski političari iz Bosne, Gligorije Jeftanović i Atanasije Šola. Ova politička struja je izrasla iz pokreta za crkveno-školsku autonomiju Srba u BiH i stalno se zalagala za saradnju sa muslimanskim pokretom. Izlazila je u Sarajevu do 1925, sa prekidom od 1915. do 1918. (M. Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, 604. i dalje, *Историја српског народа VI-1*, Београд 1983; В. Крестић, Р. Љушић, *Проірами и сипајући*, 299.)

⁴⁷ *Пројасі самосіалсіва у Босни*, „Застава“ 140, 1/14. 7. 1909, več. izd.

⁴⁸ *Самосіалсіво у Босни*, „Србобран“ 145, 7/20. 7. 1909; *Поііііка босанских Срба*, „Србобран“ 168, 4/17. 8. 1909; *Тамо амо по Застави*, „Србобран“ 199, 12/25. 9. 1909.

nesposobnost da reše i mnogo jednostavnija pitanja koja se tiču srpskog naroda. Preneo je i izvode iz srbijanske štampe koja je osudila ovaj čin.⁴⁹

Tokom 1910. godine česte su bile međusobne optužbe zbog saradnje sa vlastima – *Srbobran* je tada napadao radikale zbog izbornog sporazuma sa Juštovom strankom u martu 1910, a radikali su prebacivali samostalcima sklapanje sporazuma sa Tomašićem. Hrvatsko-srpska koalicija, a posebno Srpska samostalna stranka, u vremenu posle veleizdajničkog procesa osećala je potrebu za predahom i odgovarao joj je dolazak na vlast pod određenim uslovima. Cinjenica je da su obe stranke, i radikali i samostalci, bili tada spremni na saradnju sa vlastima radi stranačkih interesa, pa se ove polemike ne mogu ubrojiti u probleme načelne prirode, već u probleme stranačkih sukoba. U izbornoj borbi 1910. godine, ponavljaju se već poznate optužbe da su radikali saradivali sa Rauhom, napustili Hrvatsko-srpsku koaliciju, i da nisu shvatili ideju narodnog jedinstva, kao i često ponavljana tvrdnja da su radikali slični frankovcima po nacionalnoj isključivosti. *Srbobran* je i inače često neosnovano dovodio u vezu različite političke snage kojima je zajedničko bilo samo nepriznavanje ravnopravnosti i jedinstva Srba i Hrvata, želeći da podvuče ispravnost svog stanovišta mnogobrojnoću protivnika.⁵⁰ Kada je pakt Hrvatsko-srpske koalicije sa Tomašićem raskinut, samostalci su tada optuživali radikale i ostale svoje protivnike da saraduju sa Tomašićem i Kuenom protiv Srpske samostalne stranke, između ostalog i da bi uz njihovu pomoć povratili vlast u narodno-crkvenoj autonomiji, koju su 1910. izgubili u korist samostalaca.⁵¹ Tokom 1911, 1912. i 1913. godine najčešće su bile polemike oko ideje narodnog jedinstva i zalaganja, odnosno nezalaganja radikala u Ugarskoj za srpske zahteve.⁵²

Shvatanja ovih stranaka bila su uslovljena njihovim delovanjem na različitim državno-pravnim područjima Habsburške monarhije, pa prema tome i u različitim uslovima. Položaj Srba u Hrvatskoj i Slavoniji u ovom periodu bio je povoljniji u odnosu na položaj Srba u Ugarskoj. Autonomija Hrvatske i Slavonije u okviru Hrvatsko-ugarske nagodbe, ma koliko ograničena i nesigurna, ipak je pružala bolje mogućnosti za političko delovanje, kako Hrvata tako i Srba. Srbi u Ugarskoj su, međutim, bili izloženi snažnom procesu mađarizacije, kao i ostale narodnosti u Ugarskoj, tako da je čak i narodno-crkvena autonomija bila podložna kontroli mađarske vlade, i bez mogućnosti da nezavisno od njene volje donosi odluke. U ovom periodu, krajem 19. i početkom 20. veka, to je rezultiralo stvaranjem relativno bogatog građanskog sloja u Hrvatskoj i Slavoniji, koji je bio privredno i politički dobro organizovan. Srpsko društvo u Ugarskoj je u ovom periodu bilo u dekadenciji, tako da je Zagreb u stvari bio privredni i politički centar srpskog naroda u Monarhiji. Sve ovo je bilo uzrok različitim političkim

⁴⁹ *Радикали против немађарских народа*, „Србобран“ 214, 30. 9/13. 10. 1909; *Српска штићеница о истајуању радикалних посланика из народносној клуби*, „Србобран“ 219, 6/19. 10. 1909.

⁵⁰ О франковцима и радикалима *Србобран* пише: »То је исти тип људи по својој душевној структури. Иста нетолеранција, исти сузени видци, исто нагињање према пустој негацији; полагање свега на ванjsко у народном животу, иста сервилност према јакима, а куража према slabима; иста некултура и разбijaчки, бећарски инстинкти /.../ ко није бјесомућан фанатик страначки ни национални, тај мора да убрзо нађе своје мјесто у нашем српско-хрватском односу, и постави се против ових дџиу brutalно шовинистичких струја.« (Браћа, „Србобран“ 183, 30. 8/12. 9. 1911.)

⁵¹ *Радикали и гроф Куен*, „Србобран“ 65, 24. 3/6. 4. 1911; *Радикална штиранка у Куеновој и Томашићовој служби*, „Србобран“ 139, 4/17. 7. 1911.

⁵² *У осами*, „Србобран“ 193, 12/25. 9. 1911; *Наше народно јединство*, „Србобран“ 194, 13/26. 9. 1911; *Радикали и српска засјава*, „Србобран“ 209, 30. 9/13. 10. 1911; *Радикали и српски захтеји*, „Србобран“ 131, 21. 6/4. 7. 1912; *Радикали у акцији*, „Србобран“ 135, 27. 6/10. 7. 1912; *Новосадска Засјава и српско ипћање*, „Србобран“ 147, 12/25. 7. 1912; *Ипћање народној јединству*, „Србобран“ 77, 5/18. 4. 1913.

shvatanjima radikala i samostalaca. Radikalna stranka je od 1902. do 1910. bila vladajuća stranka u narodno-crkvenoj autonomiji i kao takva; zbog već pomenutih uslova u Ugarskoj, prinudena da saraduje sa ugarskom vladom, ili bar da sa njom ne dolazi u sukob. Radikali su odbacivali ideju o narodnom jedinstvu Srba i Hrvata bojeći se asimilacije Srba u Hrvatskoj, tada najnaprednijeg dela srpskog naroda u Monarhiji, a takođe zato što nisu želeli da sa ugarskom vladom dolaze u sukob. Ipak, argumenti koje su radikali u polemici u vezi sa ovim pitanjem iznosili, imali su osnova. Saradnja samostalaca sa Hrvatima, a radikala sa Madarima, mada na sasvim različitoj osnovi, bila je rezultat potreba dnevne politike.

Konačno, treba pomenuti i socijalnu bazu ovih stranaka. Srpska samostalna stranka je bila predvodena bogatim građanstvom i *Srbobran* je u ovom periodu imao relativno stabilan sistem finansiranja. Međutim, njene pristalice su činili i veoma siromašni slojevi Gornje Krajine, tj. Like, Korduna i Banije. Radikalna stranka je u svom programu posvećivala veću pažnju socijalnim pitanjima, u smislu zaštite sitnog trgovačkog i zanatskog sloja od prodora kapitalističke privrede. Ona nije imala u svojim redovima tako bogate ljude kao Srpska samostalna stranka, a njen stvarni vođa, Jaša Tomić, bio je u mladosti socijalista. Ipak, na razlike u shvatanjima i na njihove međusobne odnose nije toliko uticala različita socijalna baza, jer srpsko društvo u Austro-Ugarskoj nije bilo dovoljno raslojeno da bi socijalni sukob došao u prvi plan. Stranački interesi, borba oko interesnih sfera, kao i različita shvatanja o saradnji sa Hrvatima, koja su bila rezultat različitog područja i uslova delovanja, bili su najvažniji uzroci ovih sukoba.

RANKA GAŠIĆ

ZAGREBAČKI »SRBOBRAN« O SRPSKOJ NARODNOJ RADIKALNOJ STRANCI U JUZNOJ UGARSKOJ 1903–1914.

Rezime

Odnos između Srpske narodne samostalne stranke u Hrvatskoj i Slavoniji i Srpske narodne radikalne stranke u južnoj Ugarskoj u periodu od 1903. do 1914. godine može se pratiti na stranicama zagrebačkog *Srbobrana*, glasila Srpske narodne samostalne stranke. Ove dve stranke bile su partneri u Hrvatsko-srpskoj koaliciji (1905–1907), a obe su nastale iz Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke.

Sukobi između ove dve stranke se mogu okarakterisati kao sukobi stranačkih interesa (oko sfere uticaja, posebno u Slavoniji i Sremu, lični napadi), i kao sukobi ideja.

Sukobi oko političkih ideja su mnogo značajniji, pa im je poklonjena i veća pažnja. To je, pre svega, odnos prema narodno-crkvenoj autonomiji i uticaju hijerarhije na upravljanje narodno-crkvenim fondovima. Samostanci su smatrali da se srpsko pitanje u Monarhiji mora rešavati na državnom planu, tj. u saborima, dok su radikali insistirali na vođenju politike u okviru narodno-crkvene autonomije.

Postojala su i velika neslaganja oko ideje o srpsko-hrvatskom narodnom jedinstvu, koja je za samostalce bila jedna od najznačajnijih ideja–vodilja u njihovoj politici, dok su je radikali odbacivali kao štetnu po srpske interese. U vezi sa

ovim su i napadi na radikale u *Srbobranu* povodom njihovog istupanja iz Hrvatsko-srpske koalicije 1907. godine, kao i optužbe da su saradivali sa vlastima u vreme veleizdajničkog procesa 1909. godine. Neslaganja ovih stranaka u pitanju srpske politike u Bosni takode su rezultat njihovog opšteg stava prema teoriji o jedinstvenom srpsko-hrvatskom narodu.

Uzroci tako različitih stavova ovih dveju srpskih stranaka u Monarhiji leže u tome što su one delovale na različitim državno-pravnim područjima, u kojima je i položaj srpskog narod bio donekle različit. Ovo je takode uslovalo i različite potrebe njihove dnevne politike, tj. saradnju sa Madarima (kada je reč o radikalima) i sa Hrvatima (kada je reč o samostalcima).

RANKA GAŠIĆ

THE SERBIAN PEOPLE'S RADICAL PARTY OF SOUTH HUNGARY IN THE ZAGREB »SRBOBRAN« 1903-1914

Summary

Relations between the Serbian People's Independent Party in Croatia and Slavonia and the Serbian People's Radical Party in south Hungary from 1903 to 1914 can be followed in the pages of the Zagreb »Srbobran«, a paper published by the Serbian People's Independent Party. Both parties were partners in the Serbo-Croat coalition (1905-1907) and both were once part of Miletić's Serbian People's Liberal Party.

The conflicts between these two parties can be qualified as conflicts of party interests (regarding spheres of influence, particularly in Slavonia and Srem) and as conflicts of ideas.

The dissent concerning political ideas is much more significant and has been given greater attention. It revolves around differing views regarding national and church autonomy and the influence of hierarchy on the administration of national and church funds. The Liberals wished to see the Serbs' position in the Monarchy resolved on a national level, in the parliaments, while the Radicals insisted this should be done through national and church autonomy.

A further difference of opinion concerned the idea of national unity between the Serbs and Croats. To the Liberals this idea was the guiding line of their politics, while the Radicals discarded it as being detrimental to Serbian interests. Consequently, the Radicals were criticized in »Srbobran« for leaving the Serbo-Croat coalition in 1907 and were accused of collaborating with the government at the time of the trials for high treason in 1909. The differences between these parties regarding Serbian politics in Bosnia also derived from their general views of unity between Serbs and Croats.

The parties' divergent views were the result of the fact that they acted in different regions of the Monarchy in which the treatment of the Serbian people was also different. This created different needs in terms of daily politics, such as co-operation with the Hungarians (for the Radicals) and with the Croatians (for the Liberals).

SAŠA ILIĆ

Istoričar pripravnik, Arhiv Jugoslavije
Beograd, Vase Pelagića 33

JAVNA BERZA RADA U BEOGRADU – PONUDA I POTRAŽNJA RADNE SNAGE TOKOM 1921. GODINE

Originalan naučni rad

UDK: 331.522(497.11) »1921«

ABSTRACT: U tekstu se analizira kretanje ponude i potražnje posla na Javnoj berzi rada u Beogradu tokom 1921. godine, kao i uspešnost poslovanja te radničke socijalne ustanove. Analiza se vrši u odnosu na ukupnu ponudu i tražnju rada, u odnosu na industrijsku ponudu i potražnju, zatim u srazmeri kvalifikovani-nekvalifikovani, muškarci-žene i prema privrednim delatnostima (primarnim, sekundarnim i terciarnim). Rad je napisan na osnovu arhivskih izvora i literature.

Jedna od značajnih radničkih socijalnih ustanova nastalih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca bila je Javna (Središnja) berza rada u Beogradu. Odmah po oslobođenju zemlje, koristeći se odredbama Zakona o radnjama Kraljevine Srbije iz 1910. godine, u Odseku za posredovanje rada Ministarstva za socijalnu politiku pristupilo se izradi projekta statuta za autonomne berze rada. Prijekat statuta bio je završen aprila 1919, a u njegovoj definitivnoj redakciji učestvovali su predstavnici svih komora – radničkih i poslodavačkih, te je utvrđeno da se Berzom upravlja na paritetnim načelima¹. Formiranju Berze pristupilo se u julu, a već 1. avgusta 1919. Javna berza rada je otpočela svoje delovanje.² U upravi Berze su se od samog njenog početka našli predstavnici trgovačke, zanatske, industrijske³ i radničke⁴ komore, dok je tekuće poslove obavljala skromna administracija koju su sačinjavali komesar Berze, sekretar i tri pisara.⁵

Javna berza rada osnovana je kao zajednička ustanova svih radničkih komora u Beogradu. Njeno finansiranje, a samim tim i kontrola rada, bilo je u nadležnosti Ministarstva za socijalnu politiku, odnosno njegovog Odeljenja za

¹ Petar Milosavljević, *Položaj radničke klase Srbije 1918–1929*, Beograd 1972, 95.

² Istorijski arhiv Beograda, Fond Javne berze rada (dalje: IAB Fond JBR), 98–1920. Razna akta Središnjoj berzi rada, Pismo sekretara Uprave Berze rada D. Pešića Radničkoj komori, 16. jul 1920.

³ IAB Fond JBR 97–1919. Molbe Berzi rada za nameštenje, Trgovačka komora Ministarstvu za socijalnu politiku, 17. jul 1919; Industrijska komora Ministarstvu za socijalnu politiku, 5. jul 1919.

⁴ IAB Fond JBR 97–1919; Molbe Središnjoj berzi rada, Radnička komora Ministarstvu za socijalnu politiku, 19. avgust 1919.

⁵ IAB Fond JBR 99–1922. Opšta arhiva.

zaštitu radnika.⁶ Uz pomoć Beogradske opštine pri Berzi je bio osnovan azil za nezaposlene radnike sa 80 postelja i kuhinjom.⁷

Upravna zgrada Javne berze rada u beogradskoj Ulici kraljice Natalije br. 1 bila je izvoriste nade za brojne nezaposlene da će naći posao i za poslodavce da će unajmiti radnike. Međutim, delokrug poslovanja Berze nije bio ograničen samo na pronalaženje zaposlenja jednima i radne snage drugima. Pored te, osnovne, delatnosti Berza rada se bavila i drugim, dopinskim, socijalnim delatnostima koje nisu bile ništa manje značajne. Berza je siromašnim radnicima pružala pomoć u novcu i naturi, kao i poseban dodatak za porodice sa decom, zatim prihvatila je u svoj azil nezaposlene pridošlice u Beograd, gde im je bio obezbeđen besplatan smeštaj i ishrana, i plaćala je polovinu cene karte za prevoz železnicom do mesta u kome je određenom radniku pronađen posao. Često je berzanski azil bio i utočište za ratne invalide koji su se, vapeći za pomoći, obraćali vlastima, a najčešće Ministarstvu za socijalnu politiku.⁸

Javna berza rada je na svoj način bila aktivna u rešavanju ogromnog socijalnog problema izazvanog unutrašnjim migracijama seoskog stanovništva u gradove, pre svih u Beograd. Da bi se ublažio nekontrolisani priliv najčešće nekvalifikovane radne snage u prestonicu, beogradska Berza rada je saradivala sa drugim berzama u Kraljevini SHS šaljući im izveštaje o potrebi za radnicima u okruzima u kojima se te berze nalaze.⁹

Najviše potražilaca radne snage Berzi se javljalo iz Beograda i Beogradskog okruga. Pored brojnih zanatskih radnji i industrijskih preduzeća, kao i privatnih lica, mogli su se kao nudioci radnih mesta uočiti: Ministarstvo finansija, Ministarstvo saobraćaja, Beogradska opština, razne bolnice, Glavni telegraf, Ložionica Beograd itd.¹⁰ Beogradskoj berzi se za posredovanje pri zapošljavanju obraćalo i mnoštvo preduzeća sa teritorije čitave Kraljevine,¹¹ a ona je pronalazila posao svojim članovima i u inostranstvu (na primer u Poljskoj i Grčkoj).¹²

Zadatak ovog rada jeste da pruži analizu ponude i potražnje rada na Javnoj berzi u Beogradu tokom 1921. godine i da pokuša da uočeno stanje objasni. Pri opredeljivanju za 1921. godinu rukovodili smo se nekim političkim i nekim ekonomskim razlozima. S političkog aspekta 1921. godina bila je važna zbog ukiđanja državnopravnog provizorijuma donošenjem Vidovdanskog ustava i zbog, u najvećoj meri, okončavanja pograničnih sporova. Zatim, u statističkom pogledu, 1921. je oslonja godina jer je tada bio izvršen prvi popis stanovništva Kraljevine SHS. Konačno, ekonomski posmatrano, 1921. godina je bila prva godina u koju

⁶ P. Milosavljević, n. d, 95; IAB Fond JBR 98–1920. Ministarstvo za socijalnu politiku Berzi rada, 24. avgust 1920.

⁷ P. Milosavljević, n. d, 95.

⁸ IAB Fond JBR 97–1919. Molbe Berzi rada za nameštenje.

⁹ IAB Fond JBR 98–1920. Izveštaj Središne berze Ministarstvu za socijalnu politiku, 11. maj 1920; Berza u Beogradu kontaktira sa berzama u Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Nišu itd.

¹⁰ IAB Fond JBR 97–1919. Molbe Središnjoj berzi rada 6–361.

¹¹ Radnike su tražila preduzeća i ustanove iz Novog Sada, Smederevske Palanke, Kragujevca, Kraljeva, Niša, Brusa, Skoplja, Kičeva, Podgorice, Bugojna, Donjeg Miholjca, Velikih Zdenaca, Osijeka, Splita, S. Požege, Ljubljane, Trbovlja itd. Vidi: IAB Fond JBR 97–1919. Molbe Središnjoj berzi rada; Isto, 98–1920/21. Razna akta Središnjoj berzi rada, Molbe radnika za zapošljenje; Isto, 99–1922. Opšta arhiva.

¹² IAB Fond JBR 97–1919. Molbe Središnjoj berzi rada, Molba Berze Ministarstvu unutrašnjih dela za izdavanje objava (pasoša), 19. oktobar 1919; Isto, 16. oktobar 1919.

se ušlo sa novim dinarom i u kojoj su iz opticaja bile povučene poslednje krune, to je bila krizna godina u kojoj je evidentan rast inflacije i pad vrednosti domaće valute, zatim tada se dozvoljava slobodan uvoz (uz visoke carine), popravlja se spoljnotrgovinski bilans i otpočinje borba vlade protiv inflacije i skupoće, borba koja je naposljetku dovela do konvertibilnosti dinara 1924. godine. Takode, od 1921. godine država počinje da uvodi moderno radničko zakonodavstvo.¹³

Mesečna ponuda i potražnja radnika na Javnoj berzi

Stanje ponude i tražnje rada na beogradskoj Javnoj berzi u najvećoj meri je oslikavalo stanje privrede u čitavoj Kraljevini SHS, a posebno u Srbiji i Beogradu (odnosno Beogradskom okrugu).

Od svih varoši u Srbiji Beograd je najviše stradao i oslobođenje je dočekao sav u ruševinama. Uništena je železnica, most na Savi, pošta, telegraf, telefon, oštećeni su vodovod, kanalizacija itd. Na širem, jugoslovenskom planu poljoprivreda je u pojedinim krajevima bila unazađena, železnica oštećena ili uništena, trgovina lokalizovana, domaće bankarstvo paralisano, državni prihodi svedeni na najmanju meru, a rashodi su bili ogromni.¹⁴

Pod takvim uslovima, u državi u kojoj je preko 80% aktivnog stanovništva bilo angažovano u poljoprivrednim delatnostima, najčešće poluzatvorenog tipa, razvoj svake privredne ili vanprivredne delatnosti morao je biti skroman ili bar usporen. Pritisnute nedaćama, država i privreda nisu bile u stanju da obezbede rad ni za sve mesno stanovništvo, a kamoli kad je migracija seoskog življa u gradove višestruko uvećala ponudu radne snage. Disparitet koji je nastao na tržištu rada može se pratiti na mikrop planskom obrascu beogradske Javne berze i prostora njenog delovanja.

Javna berza rada je zbog svojih administrativnih potreba, a i zarad obaveštavanja o stanju u toj ustanovi Ministarstva za socijalnu politiku, izrađivala mesečne izveštaje o ponudi, potražnji i posredovanju pri zapošljavanju muške i ženske radne snage. Delatnosti rada su 1921. godine bile svrstane u dvadeset pet privrednih i neprivrednih profesija.

Sl. 1) Tabela ponude i potražnje rada po profesijama

Br	PROFESIJA	PONUDA		POTRAŽNJA		POSREDOVANJE	
		m	ž	m	ž	m	ž
1.	poljoprivreda i šumarstvo	21	2	8	0	7	0
2.	vrtarstvo	14	0	3	0	3	0
3.	rudarstvo	239	0	70	0	60	0
4.	industrija kamena, ilovače i stakla	43	0	12	0	8	0
5.	topioničarstvo–livničarstvo	25	0	13	0	7	0
6.	metalurgija (prerađivanje metala)	167	0	100	0	52	0
7.	industrija mašinerije i instrumenata	380	0	66	0	49	0

¹³ Vidi: Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, 332, 340; Milan Stojadinović, *Naše valutne nevolje*, Beograd 1921, 3, 5, 10; Milan Stojadinović, *Borba protiv skupoće*, Beograd 1921, 5; Miloš Vučković, *Uticaj svetske privredne krize 1929–1932 na privredu stare Jugoslavije*, Posebna izdanja SANU knj. 5, Beograd 1976, 206; Nikola Vučo, *Privredni razvoj grada od 1919. do 1941*, Istorija Beograda 3, Beograd 1974, 200, 236.

¹⁴ Branislav Gligorijević, *Politička istorija – grad kao prestonica Jugoslavije 1918–1941*, Istorija Beograda 3, Beograd 1974, 74; N. Vučo, n. d., 197, 199.

Br	PROFESIJA	PONUDA		POTRAŽNJA		POSREDOVANJE	
		m	ž	m	ž	m	ž
8.	industrija drveta	150	1	138	0	68	0
9.	industrija kaučuka, gume i celuloze	1	0	0	0	0	0
10.	industrija kože, četaka itd.	18	0	4	0	3	0
11.	industrija tekstila	47	134	6	10	5	8
12.	tapetarstvo	22	0	6	0	6	0
13.	industrija odela i obuće	175	31	32	7	25	6
14.	industrija namirnica i poslastica	142	14	24	10	19	7
15.	industrija hartije	20	1	4	1	3	0
16.	gostioničarska struka	170	26	44	31	33	19
17.	industrija hemijska	4	0	0	0	0	0
18.	industrija građevinska	148	0	110	0	53	0
19.	industrija grafička	28	1	9	0	6	0
20.	industrija električne snage	45	0	31	0	23	0
21.	trgovine svih vrsta	219	0	34	0	19	0
22.	saobraćajna preduzeća	269	2	65	1	45	1
23.	slobodna zvanja	310	24	17	2	12	2
24.	nadničari	863	165	395	78	344	62
25.	kućna posluža	104	155	52	176	34	101
UKUPNO		3624	556	1243	316	884	206
UKUPNO MUŠKARACI I ŽENE		4180		1559		1090	

Izvor: IAB Fond JBR 98–1921, Mesečni izveštaji Berze rada

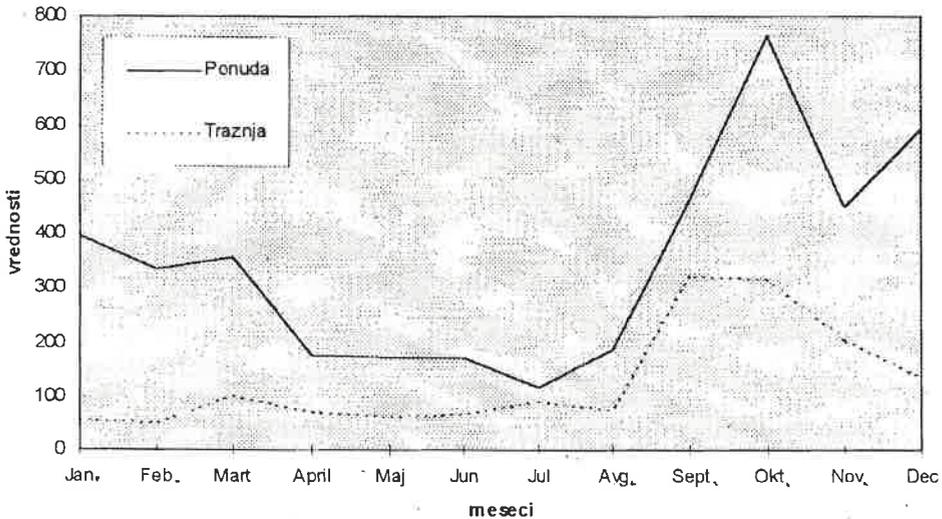
U skladu sa svojim znanjima i kvalifikacijama radnici su se prijavljivali za rad u nekoj od popisanih profesija. Raznovrsnost i mnogobrojnost struka koje spadaju u industrijsku proizvodnju uslovile su da i najveći broj popisanih profesija na Berzi bude industrijskog, odnosno zanatskog karaktera (čak 16 od ukupno 25).

Na beogradskoj Berzi rada tokom 1921. godine posao su najviše tražili nadničari. Njihova ponuda rada je bila gotovo tri puta veća od sledeće po brojniosti, ponude radnika industrije mašinerije i instrumenata i još upečatljivija u odnosu na ponudu osoba slobodnih zvanja. Istovremeno, u mahom ruralnoj, slabopismenoj, privredno nerazvijenoj i uz to još i ratom razrušenoj sredini, za nadničarima je, na primeru beogradske Berze, vladalo i daleko najveće zanimanje poslodavaca. Suprotno tome, na Javnoj berzi u toku čitave 1921. godine, poslodavci nisu pokazali nikakvo interesovanje za radnike hemijske industrije kao i industrije kaučuka, gume i celuloze, ali ni radnici ovih struka nisu bili zastupljeni u potražnji posla, sem simbolično.

Mada se u apsolutnu vrednost cifara navedenih u izveštajima Javne berze rada ne može u potpunosti verovati (uočljive su izvesne brojčane razlike između mesečnih i godišnjih izveštaja¹⁵), njihove vrednosti ne odstupaju toliko da ne bi mogao da se ispravno uvidi odnos između ponude i tražnje uopšte, kao i tendencije koje su se javljale na Javnoj berzi tokom 1921. godine.

¹⁵ Uporedi: IAB Fond JBR 98–1921. Mesečni izveštaji Berze rada; IAB Fond JBR 99–1922. Godišnji izveštaji, 4. april 1922.

Sl. 2) Dijagram ponude i potražnje tokom 1921. godine.

Izvor: IAB Fond JBR 98-1921, Mesečni izveštaji Berze rada

Razlika između ponude i potražnje rada u 1921. godini je bila osetna. Najveće približavanje ova dva ekvivalenta zabeleženo je u julu, a njihov najveći raskorak u decembru, meren apsolutnim, i u januaru, meren relativnim vrednostima (potražnja je iznosila 14,1% ponude). Višak radne snage bio je problem ne samo beogradske privrede, nego i jugoslovenske. Samo u Srbiji je, prema nepotpunim podacima Središnje inspekcije rada, 1921. godine bilo oko 6.000 nezaposlenih¹⁶. Glavni razlog za veliki raskorak između radne snage i radnih mesta bio je u opštem slabom stanju privrede (nerazvijena, u ratu oštećenih ili uništenih kapaciteta), ali i u prilivu stanovništva iz unutrašnjosti u Beograd, pojavi koja je sve više uzimala maha.

Posmatranjem kretanja ponude i tražnje na Javnoj berzi tokom 1921. godine stiče se utisak postojanja određene zakonomernosti: zimski meseci bili su »mršavi« po nade nezaposlenih radnika. Na sto prijavljenih nezaposlenih delatnika poslodavcima je, u prva dva i poslednjem mesecu godine, trebalo njih 14 do 23, dok se u julu ta brojka popela na čak 79 radnika. Razlog za ovakvo »zimsko« stanje mogao je biti u strukturi profesija koje su najzastupljenije na Berzi. Među onima koji su nudili svoj rad bilo je najviše nadničara, čiji delokrug poslova, iako širok, u velikoj meri zavisi od vremenskih uslova. Pošto je zimsko doba »mrtva sezona« za mnoge nadničarske rabote razlika koja se pojavila u ponudi i tražnji za njihovu profesiju uslovlila je i razliku u ukupnom stanju na Berzi. Zanimljivo je da je ponuda nadničara tokom letnjih meseci bila višestruko manja nego u zimu (od aprila do avgusta posao je tražilo njih 16 do 18 mesečno), stoga što su tada mnogi nalazili posao izvan Javne berze rada.

Najupečatljivija pojava na Javnoj berzi u 1921. godini bio je veliki skok, pre svega ponude, ali i potražnje, u poslednja četiri meseca. Kvantitet ovog skoka navodi na traženje veza sa tadašnjim opštim stanjem u privredi Kraljevine SHS i

¹⁶ P. Milosavljević, n. d., 83.

Beograda. Tokom 1921. godine jugoslovenska država je preživljavala ekonomsku i valutnu krizu kao posledicu rata, nerazvijenosti privrede i neuravnoteženosti budžeta. Uvođenje novog dinara, 1920, i poboljšanje spoljnotrgovinskog prometa (sa 3 prema 1 u 1920. na 2 prema 1 u 1921. godini) nisu doneli očekivanu stabilnost. Krizu je produbljivalo pokrivanje budžetskog deficita pozajmicama kod Narodne banke i, sledstveno, povećavanje mase dinarskih novčanica bez realnog pokrića. Cena roba i inflacija nastavile su rast koji je u leto 1921. godine posebno slabom žetvom. Kriza je jaunarsku vrednost dinara do septembra oborila za gotovo 50%.¹⁷

Shodno ekonomskom pravilu da se u vreme krize i inflacije smanjuje potreba za radnom snagom, jer poslodavci ograničavaju proizvodnju, tržište rada je zapljusnuo talas nezaposlenih radnika svih profila. Njihov broj je posredno uvećan i merama vlade koja je, u borbi protiv skupoće, donela 27. jula 1921. Uredbu o utvrđivanju cena životnim namirnicima,¹⁸ što je dovelo do daljeg smanjivanja potrebe vlasnika preduzeća za produktivnošću.

Gledano po profesijama na Berzi, kriza je najviše pogodila slobodna zvanja. Dok se za potražnju posla u okviru ove profesije od januara do avgusta Berzi prijavilo 71 lice, za poslednja četiri meseca to je učinilo njih 239. Tadašnji banakar i ekonomski stručnjak, docniji jugoslovenski premijer, Milan Stojadinović je tvrdio da skupoća najviše pogađa upravo »činovnike, penzionere, male rentijere«. Prema njegovom mišljenju njihov je položaj gori od položaja radnika, jer je radnicima teško u prelaznim stadijumima kad skupoća naglo nastane i naglo raste, ali oni uspevaju svojom borbom da povećaju nadnice, ponekad i do realne visine, »dok položaj činovnika uvek ostaje težak«¹⁹.

Porast ponude rada na Javnoj berzi krajem leta izazvala je i potreba da se reši pitanje zapošljavanja brojnih izbeglica iz Baranje koje su se povukle pred Madarima i bile stacionirane u izbegličkom logoru u Osijeku. Ministarstvo za socijalnu politiku naložilo je Berzi rada u Beogradu da smesti deo baranjskih izbeglica i pomogne im u pronalaženju posla²⁰. Takode, Ministarstvo je tražilo od Berze da posreduje u nalaženju posla i za ruske izbeglice, ali bez isključivanja interesa domaćeg radništva²¹.

Iako je nesrazmera između ponude i tražnje rada na Berzi krajem 1921. godine veoma naglašena, primećuje se i određeni porast potrebe za radnom snagom u poredenju sa prethodnim mesecima. Karakteristično je da je uvećana tražnja onih profesija koje obavljaju rad u privrednim delatnostima koje nisu mogle biti pogođene uredbom vlade o maksimiranju cena. Tako je porast potražnje zabeležen u rudarstvu, industriji mašinerije i instrumenata, grafičkoj i drvnoj industriji.

Ponuda i tražnja za rad u industriji²²

U međuratnom periodu industrijalizacija je bila jedna od ključnih poluga za razvitak i napredak naroda, kako u svetu, tako i na jugoslovenskom prostoru.

¹⁷ M. Stojadinović, *Naše valutne nevolje*, Beograd 1921, 3, 5–8; N. Vučo, nav. delo, 199–200, 207.

¹⁸ M. Stojadinović, *Borba protiv skupoće*, 5.

¹⁹ Isto, 24.

²⁰ IAB Fond JBR 98–1921. Ministarstvo socijalne politike Berzi rada, 31. avgust 1921. i 4. oktobar 1921.

²¹ Isto, 26. avgust 1921.

²² U statistikama Kraljevine SHS industrija je računata zajedno sa zanatstvom, pa je tako, učinjeno i u ovom radu.

Od industrijalizacije je zavisio nacionalni dohodak, od nacionalnog dohotka visina investicija i potrošnje, stepen blagostanja čitavog naroda. Politika Kraljevine SHS prema industrijalizaciji bazirala se na principima pune slobode delatnosti domaćeg i stranog kapitala, saradnji države sa njima, kao i zaštiti industrijskog kapitala putem carinske tarife i posrednih sredstava zaštite (železnička tarifa, poreski sistem, državne nabavke)²³.

Međutim, Kraljevina SHS je svoje postojanje započela u znaku neravnogernog ekonomskog razvitka. Iako je bila zemlja bogata strateškim sirovinama i hidroenergetskim potencijalima, njena industrija je bila nerazvijena. Tome treba dodati pustoš koju je u većem delu zemlje rat ostavio za sobom. U Beogradu su razorena brojna privatna i državna industrijska postrojenja, među kojima su bili Vajfertova »Pivara«, Bajlonijev »Parni mlin«, fabrike kože, tekstila, obuće, boja, čokolade itd. Takode, i zanatstvo je pretrpelo velike štete. Retko koja radnja je ostala neoštećena, a mnoge su bile potpuno uništene²⁴. U Srbiji i Beogradu bila je neophodna rekonstrukcija industrije, za šta su nedostajala investiciona sredstva. Manjak obrtnog kapitala je izazvao poskupljenje bankarskog kapitala (na 20–30%), dok su krediti privatnih zajmodavaca bili još skuplji²⁵.

U Beogradu je posle rata radilo samo nekoliko fabrika sa nekoliko deseti- na radnika. Nezaposlenost i neimaština bili su toliki da je preko 90% Beogradana imalo potrebu za pomoći. U gradu su stalno izbijali čas manji, čas veći štrajkovi. Da bi se saniralo postojeće nepovoljno stanje u prestonici i čitavoj Kraljevini država je nastojala da se što više kapitala slije u obnovu i razvoj industrije. Ulaganjem privatnog i državnog, domaćeg i stranog kapitala postiže se u 1921. godini prosečan porast investicija u industriji od 7,9%. Ipak, ta privredna grana je počivala na krhkim temeljima. Godine 1921. od industrije i zanatstva je živelo u celoj Kraljevini SHS svega 9,91% stanovništva, sa tek 9,6% učešća u formiranju nacionalnog dohotka²⁶.

Osobenost beogradske industrije i zanatstva u čitavom meduratnom periodu bila su mahom mala preduzeća, sa manje od sto radnika. Samo 45 poslodavaca je imalo preko sto zaposlenih, a samo jedan preko hiljadu. Broj zaposlenih u neproizvodnim delatnostima tek je za dvadesetak procenata bio manji od broja radnika u proizvodnim zanimanjima. Beograd je bio birokratska varoš u kojoj je samo 8,5% građana predstavljalo pravu industrijsku klasu²⁷.

Međutim, industrijski rad, posebno kvalifikovan, bio je dobro plaćen i visoko cenjen. Kvalifikovani metalci, grafičari i saobraćajni radnici smatrani su nekom vrstom radničke elite. Njihove zarade daleko su premašivale zarade zanatlija, kao i slabo plaćenih tekstilaca i gradevinara. Kvalifikovan radnik je 1921. godine mogao dobiti i do 80 dinara dnevno, a nekvalifikovan do 35. Istovremeno, mesečni trošak za izdržavanje radnika, u koji se ubrajaju izdaci za stan, hranu, odeću, obuću i ostalo, kretao se oko 490 dinara. Koliko je vrednovan fabrički rad kazuje i činjenica da se ponekad kao mito za dobijanje posla davalo prase²⁸.

²³ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1950, 102.

²⁴ N. Vučo n. d., 198, 213.

²⁵ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd 1986, 37.

²⁶ B. Gligorićević, n. d., 78, 81; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd 1988, 59–60, 69–70.

²⁷ Peda Marković, *Teorija modernizacije i njena primena na meduratnu Jugoslaviju i Beograd*, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, INIS, Beograd 1994, 439.

²⁸ P. Milosavljević, n. d., 45, 73; P. Marković, n. d., 440.

Tako nije slučajno što je na beogradskoj Javnoj berzi rada 1921. godine postojalo zavidno interesovanje za pronalaženje posla u industriji.

Sl. 3) Tabela mesečne ponude i potražnje rada u industriji (bazičnoj i »lakoj«)²⁹

		bazična	»laka«	bazična + »laka«	% učešća u ukupnoj
januar	ponuda potražnja	21 2	174 4	195 6	49,2 10,7
februar	ponuda potražnja	13 1	121 2	134 3	40 5,8
mart	ponuda potražnja	21 4	114 28	135 32	37,9 31,3
april	ponuda potražnja	17 10	56 16	73 26	41,4 36,1
maj	ponuda potražnja	17 10	60 6	77 16	44,5 25,3
jun	ponuda potražnja	19 7	55 8	74 15	43 22
jul	ponuda potražnja	11 7	26 8	37 15	31,6 16,3
avgust	ponuda potražnja	19 7	50 5	69 12	37,2 16
septembar	ponuda potražnja	91 85	125 60	216 145	46,6 45
oktobar	ponuda potražnja	133 43	252 125	385 168	50,3 52,8
novembar	ponuda potražnja	64 26	100 36	164 62	36,5 30,3
decembar	ponuda potražnja	54 12	80 31	134 43	22,5 31,6
1921	ponuda potražnja	480 214	1213 329	1693 543	40,5 34,8

Izvor: IAB Fond JBR 98–1921, Mesečni izveštaji Berze rada

Mesečna ponuda radne snage u industriji na Javnoj berzi tokom 1921. godine predstavljala je, po pravilu, veliki deo ukupne ponude. S izuzetkom decembra, broj radnika koji su tražili zaposlenje u industriji nije padao ispod 30% od ukupnog broja potražilaca rada. U proseku taj se broj kretao oko 40%, a u okto-

²⁹ Pod »lakom« industrijom podrazumevamo lakoprerađivačku, prehrambenu, građevinsku i grafičku industriju.

bru je čak prešao 50%. Udar ekonomske krize i njena prateća pojava oličena u otrebi za smanjivanjem obima proizvodnje, ostavili su jedan broj industrijskih radnika bez zaposlenja. Deo njih je svoje nade za pronalazjenje novog posla polagao u Javnu berzu rada.

Relativna ujednačenost koja je postojala u odnosu industrijske i ukupne ponude rada na Berzi ne može se uočiti kada je reč o potražnji radnika od strane poslodavaca. Procenat traženih industrijskih radnika prema ukupnom broju traženih radnika varirao je od skoro 6% u februaru, do gotovo 53% u oktobru. To je stoga što su poslodavci potrebu za radnom snagom kreirali prema zakonitostima tržišta.

Posmatranjem stvarnog broja traženih industrijskih radnika zapaža se da je on u poslednjih nekoliko meseci 1921. godine višestruko porastao. Jedan od razloga je oživljavanje tekstilne industrije i građevinarstva krajem godine, i čak nedostatak radnika za te struke. Potreba za radom je bila tolika da su poslodavci, neretko, zapošljavali nekvalifikovane delatnike. Zatim, velika se potražnja, veća od ponude, javila za radnicima industrije drveta. Dolaskom jeseni i prestankom vegetacionog perioda biljaka drvna industrija ulazi u period kampanje, pa je za uvećani opseg proizvodnje neophodno uposliti više radnih ruku, sa ili bez kvalifikacije. Još jedan razlog za povećanje industrijske tražnje bila je težnja vlasnika preduzeća da iz krizom i inflacijom povećanog obima ponude rada odaberu kvalitetnije i jevtinije nove radnike umesto neadekvatnih starih. U mnoštvu nezaposlenih nije bilo teško naći radnike koji će raditi duže od propisanih osam sati za nadnicu istu ili manju od postojeće. Protiv ovakvih i sličnih zloupotreba vlasnika delovale su, u okvirima svojih mogućnosti, Središna i Gradska inspekcija rada.³⁰

Ponuda rada za bazične grane industrije (rudarstvo, topioničarstvo, metalurgija, hemijska i elektro-industrija) bila je na Berzi rada 1921. godine znatno manja od ponude za »lake« industrije. U odnosu na ukupnu industrijsku ponudu »bazična« ponuda je iznosila oko četvrtine, s tim što se pri kraju godine popela na trećinu. To je bio odraz činjenice da je svega 22% ukupnog broja industrijskih preduzeća u Kraljevini SHS otpadalo na bazična.³¹

U profesijama bazične industrije na Javnoj berzi rada u toku 1921. godine posao su najviše tražili rudari (239) i metalurzi (167). No, dok je ponuda rada u rudarstvu do septembra bila minimalna (0–4 rudara mesečno), da bi potom napravila ogroman skok, ponuda rada u metalurgiji je za svih dvanaest meseci bila ujednačena (5–18 metalurga mesečno). Ovakva »stalnost« metalne industrije bila je rezultat činjenice da je ta privredna grana spadala među najrazvijenije grane beogradske industrije, što joj je garantovalo određenu stabilnost i manju podložnost skokovima koji nastaju pod dejstvom krize.

Ponuda rada u topioničarstvu-livničarstvu i »industriji za proizvodnju električne sile« bila je tokom najvećeg dela godine nikakva ili zanemarljiva, i tek se od jeseni nekoliko desetina livaca i električara obratilo Berzi. Najmanje interesovanje, kako radnika tako i poslodavaca, vladalo je za hemijsku industriju, za koju se u 1921. godini prijavilo samo četiri radnika, a nije tražen nijedan. Hemijska industrija je bila nova grana privrede i stoga slabo razvijena. U Beogradu su postojala neka preduzeća više zanatskog nego fabričkog karaktera sa veoma ograničenim spektrom proizvoda (boje, masti za obuću, sredstva za dezinfekciju i sl.),³² pa interesovanje na Berzi nije ni moglo da postoji.

³⁰ P. Milosavljević, *n. d.*, 84; IAB Fond JBR 98–1921. Mesečni izveštaji Berze rada; N. Vučo, *n. d.*, 236, 238.

³¹ B. Petranović, *n. d.*, 69.

³² Isto, 71; N. Vučo, *n. d.*, 229.

Na Javnoj berzi rada 1921. godine znatno veće zanimanje, pre svega radnika, vladalo je za »lake«, nego za bazične grane industrije. Takvo stanje je bilo u skladu sa strukturom tadašnje jugoslovenske privrede u kojoj je na laku industriju otpadalo 78% ukupnog broja industrijskih preduzeća, 70% radnih mesta i 60% investiranog kapitala.³³

Još iz vremena pre Prvog svetskog rata najrazvijenije grane lake industrije u Beogradu bile su tekstilna, pivarska, mlinska i industrija šećera. Prvih godina po okončanju rata njihova se postrojenja obnavljaju. Ponovno pokretanje proizvodnje u tekstilnom koncernu Koste Ilića na Karaburmi, u Bajlonijevoj i u Vajfertovoj pivari, u brojnim beogradskim mlinovima, u čukaričkoj šećerani itd., dalo je šansu mnogim nezaposlenim radnicima.³⁴ Sledstveno, na Javnoj berzi rada 1921. godine najveća ponuda za lakoprerađivačke grane bila je u industriji odeće i obuće sa tekstilnom industrijom (387 radnika), zatim u industriji mašinerije i instrumenata (380), u prehrambenoj (156) i u drvenoj industriji (151 radnik). Ove profesije »lake« industrije su istovremeno pokrivale i najveću tražnju rada (s nešto izmenjenim redosledom). Najdominantnijoj, tekstilnoj industriji je, uz to što je već imala dugu poslovnu tradiciju, išlo na ruku što je bila zaštićena carinama i što je veliki deo njene proizvodnje bio namenjen vojsci (ćebad, vojnička čoja, itd.).³⁵

Najnezastupljenije grane lake industrije na Berzi rada u 1921. godini bile su one koje su inače važile kao nerazvijene, ili su, kao nove, tek započinjale svoj razvitak. Tako je ponuda i tražnja bila minimalna, ili čak nikakva, u industriji kaučuka, gume i celuloze, u industriji koža i četaka, industriji hartije i u grafičkoj industriji. Opšti porast ponude i tražnje rada na Javnoj berzi tokom poslednjih meseci godine simbolično je zahvatio i ove industrijske grane. Medusobna povezanost svih činilaca tržišta nije dozvoljavala da ma ko ostane u potpunosti imun na poremećaje koje je izazvala ekonomska kriza.

Ponuda i potražnja nekvalifikovanog rada

Za početak 20-tih godina nema pouzdanih statističkih podataka o podeli radnika po privrednim granama, a još manje za kvalifikacionu strukturu. Na osnovu jednog pregleda Radničke komore tek iz 1928. godine procenjuje se da je u Srbiji bilo 7% visokokvalifikovanih, 51% kvalifikovanih, 23% polukvalifikovanih i 19% nekvalifikovanih radnika. Najbrojniji među visokokvalifikovanim bili su metalci.³⁶

Od dvadeset pet profesija koje su bile zastupljene u evidenciji Javne berze rada dve su obuhvatale nekvalifikovan rad. Uz nadničare, u ovu grupu je spadala i kućna posluga. Za te profesije nije mogla postojati nikakva službena potvrda o kvalifikovanosti. To ne znači da su svi delatnici ovih profesija bili nepismeni, ali je njihovo obrazovanje, ako je i postojalo, bilo kvantitativno ili kvalitativno neodgovarajuće.

Tokom čitavog postojanja Kraljevine SHS (Jugoslavije) postotak nekvalifikovane radne snage bio je znatan. Bio je to odraz postojanja mnoštva nepisme-

³³ B. Petranović, *n. d.*, 69.

³⁴ N. Vučo, *n. d.*, 223.

³⁵ B. Petranović, *n. d.*, 71.

³⁶ P. Milosavljević, *n. d.*, 21–22.

nih, kao posledice malobrojnosti i neravnomerne raspoređenosti školske mreže, nedostatka nastavničkog kadra, te inertnosti ruralnog društva prema obrazovanju koje se osećalo kao svojevrsan pritisak »spoljnog« sveta na porodicu, dom ili zadrugu. Broj nepismenih u Kraljevini SHS je iznosio oko 50%. Beograd je predstavljao obrazovaniju sredinu u kojoj je više od 85% stanovništva bilo pismeno, ali je i taj procenat bio mali u poredenju sa razvijenim evropskim zemljama. Iako je u državi iz godine u godinu povećavan broj škola, ta radnja je bila stihijska i neorganizovana i nije pratila porast broja đaka. Još krajem 20-tih godina jedna osnovna škola u Beogradu je pokrivala čak 9,47 kvadratnih kilometara.³⁷ U zemlji su posebno nedostajale stručne škole.

Nekvalifikovani radnici koji su na beogradskoj Berzi tokom 1921. godine nudili svoj rad činili su veoma veliki deo ukupne ponude, ali i tražnja za takvom vrstom delatnika bila je znatna.

Sl. 4) Tabela ponude i potražnje kvalifikovanog i nekvalifikovanog rada

	januar				februar				mart				april			
	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t
kv	265	66.9	9	16.1	205	61.2	5	9.8	219	61.5	45	44.1	114	64.8	30	41.7
nkv	131	33.1	47	83.9	130	38.8	46	90.2	137	38.5	57	55.9	62	35.2	42	58.3
ukup	396	100	56	100	335	100	51	100	356	100	102	100	176	100	72	100

	maj				jun				jul				avgust			
	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t
kv	112	64.7	26	41.3	112	65.1	22	32.4	70	59.8	44	47.8	126	68.1	23	30.7
nkv	61	35.3	37	58.7	60	34.9	46	67.6	47	40.2	48	52.2	59	31.9	52	69.3
ukup	173	100	63	100	172	100	68	100	117	100	92	100	185	100	75	100

	septembar				oktobar				novembar				decembar			
	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t
kv	355	76.7	208	64.6	636	83.2	257	80.8	318	70.7	111	54.4	361	60.8	78	57.4
nkv	108	23.3	114	35.4	128	16.8	61	19.2	131	29.2	93	45.6	233	39.2	58	42.6
ukup	463	100	322	100	764	100	318	100	449	100	204	100	594	100	136	100

	1921			
	p	%p	t	%t
kv	2893	69.2	858	55
nkv	1287	30.8	701	45
ukup	4180	100	1559	100

Izvor: IAB Fond JBR 98–1921, Mesečni izveštaji Berze rada.

³⁷ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918–1941 (Moćnosti i ograničenja)*. Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, INIS, Beograd 1994, 202–203; Statistički godišnjak, knj. I 1929, Popis stanovništva od 31. januara 1921. god. Beograd 1932, 70–71.

Ponuda rada za dva nekvalifikovana zanimanja (nadničari i kućna posluga) na Javnoj berzi u 1921. godini prosečno je iznosila oko trećine ukupne ponude. Tokom najvećeg dela godine ona je, u odnosu na ukupnu ponudu, bila uravnotežena i jedino je u septembru i oktobru doživela osetniji pad. S druge strane, potražnja nekvalifikovanog rada je, prema ukupnoj potražnji, bila daleko neujednačena. Ona je oscilirala između 19% u oktobru i 90% u februaru. Ove skokove nije izazvao neki poseban porast broja nekvalifikovanih radnika, niti naročito porast tražnje. Brojno stanje nekvalifikovanih uglavnom je bilo ujednačeno i u »zimskom« periodu – do marta i od septembra (osim decembra) – iznosilo je od 108 do 137 ljudi, a tokom »letnjeg« perioda od 47 do 62. Tražnja je bila još izbalansiranija i jedino je u septembru i novembru zabeležila osetniji rast. Razlike su, usled ekonomske krize, nastale od kvalifikovane ponude i tražnje, naročito u profesijama rudarstvo, građevinarstvo, industrija mašinerija, trgovina, slobodna zvanja itd. Ponuda rada za ova zanimanja se u jesen 1921. godine znatno uvećala, a tražnja je čak nadmašila potražnju nekvalifikovanog rada, što pre septembra nije bilo zabeleženo.

Kod mesečne ponude i tražnje za profesiju »kućna posluga« karakteristična je pojava koja je bila izuzetno retka u ostalim zanimanjima. To je pojava kada je potražnja jednaka ili veća od ponude. Mada se u nekoliko slučajeva moglo uočiti u industriji drveta i građevinarstvu, ovo stanje je bilo osobenost pre svega »kućne posluge«. Potražnja ove delatnosti je, u odnosu na ponudu, u 1921. godini iznosila 88%. Čak tokom pet meseci jedan broj poslodavaca je ostajao »kratkih rukava« tražeći posluhu na Berzi. Ako se, pak, posmatra samo ponuda žena za kućnu posluhu (koja je od ponude muškaraca bila gotovo za trećinu veća), ona je u toku devet meseci bila manja od potražnje ili njoj jednaka.

U Beogradu je tokom čitavog međuratnog perioda vladala svojevrsna pomama za kućnim pomoćnicama. Kako su beogradske domaćice bile preopterećene poslovima, a služavke (kako su zvali kućne pomoćnice) nisu bile skupe, ko god je mogao, uzimao je pomoć u kući. Mnogo je siromašnih devojaka iz unutrašnjosti dolazilo u prestonicu da radi za stan, hranu i skromnu platu. Najtraženije su bile Totice ili Zuze (Slovakinje). Veliki broj služavki je nameštenje tražio na svom »zbornom mestu« – prostoru ispred Kapetan-Mišinog zdanja, kod Velike pijace, a samo deo njih se obraćao Berzi rada.³⁸

Gotovo sasvim izbalansirana ponuda rada kućne posluge koja je, osim novembra, iznosila od 16 do 28 lica mesečno, nije bila osobenost ponude druge nekvalifikovane delatnosti – nadničarske. Ponuda nadničara je oscilirala više od ma koje druge profesije na Berzi i kretala se od 28 radnika u julu do 209 u decembru. U kvantitetu ponude nadničarskog rada postojala su, 1921. godine, dva različita perioda. U razdoblju od aprila do avgusta, kada je pogodno vreme za mnoge poslove koje nadničari mogu da obavljaju i kada se, shodno tome, mnogi poslovi mogu sklopiti na duži vremenski rok i bez posredovanja Berze, njihova ponuda je iznosila manje od 40 ljudi mesečno. Međutim, zimski periodi godine, praćeni nezainteresovanošću poslodavaca za nadničarskim radovima, kao i jačanje ekonomske krize u jesen, uvećali su broj ove vrste nezaposlenih delatnika na Javnoj berzi rada za preko tri puta (u decembru čak za preko pet i po puta od »letnjeg« proseka).

Potreba poslodavaca za nadničarskim radom nije varirala u onoj meri u kojoj je varirala ponuda, mada se i ona tokom poslednjih meseci godine višestru-

³⁸ Nada Doroški, *Slike iz svakodnevnog života, Beograd u sećanjima 1930–1941*, Beograd 1983, 41.

ko uvećala. Međutim, broj traženih nadničara, u odnosu na broj na Berzi prijavljenih, od meseca do meseca vidno je oscilirao. Tražnja se, bez ikakvog hronološkog reda i neke zakonomernosti, kretala u rasponu od ispod jedne petine ponude, pa preko trećine, polovine, itd., sve do veličina koje su premašivale ponudu (u septembru i u julu iznosila je 103%, odnosno 139% ponude).

Profesija »nadničar« mahom je bila rezervisana za muškarce. Svi skokovi i padovi, naročito ponude, ali i tražnje rada za ovu »profesiju« na Javnoj berzi, bili su proizvod porasta ili osipanja broja muških nadničara. Žene su činile manje od 20% ponude i isto toliko tražnje nadničarskog rada, a inače njihovo brojno stanje je tokom čitave godine bilo ujednačeno.

Veliko zanimanje za nekvalifikovan rad, koje smo uočili na beogradskoj Berzi rada u 1921. godini, bilo je mnogo šira prostorna i vremenska pojava, i predstavljala je refleksiju stanja u jugoslovenskoj privredi i društvu. Malobrojnost proizvodnih kapaciteta i neretka zastarelost postojećih, nizak nivo obrazovanja i usled toga postojanja »mora« jevtine nekvalifikovane radne snage, visoka stopa nataliteta i mortaliteta, nejasno oblikovana suštinska pitanja državnog i privrednog razvoja, nisu ostali bez posledica. I mada je nacionalni dohodak Kraljevine SHS (Jugoslavije) rastao po stopi od 2,4% godišnje, što se uklapalo u razvojni trend zapadnoevropskih tržišnih ekonomija tog vremena,³⁹ njena zaostalost u odnosu na razvijeni svet je ostala jedna od bitnih njenih karakteristika dokle god je postojala i, rekli bismo, prenela se na jednoimene države koje su joj sledile.

Žene na Javnoj berzi rada

Društvo Kraljevine SHS bilo je vrlo tradicionalno. Mnoge oblasti zemlje dočekale su ujedinjenje u još uvek strogo patrijarhalnom sistemu ponašanja i mišljenja. Ipak, težnja za napuštanjem modela starog načina življenja postepeno je uzimala maha. Taj proces nije tekao ni brzo, ni lako, ali jednom započeto lomljenje okova tradicije nije se više moglo zaustaviti.

Izuzetno važan sektor prevazilaženja tradicije bilo je tzv. žensko pitanje. Politička emancipacija žena na jugoslovenskim prostorima nije bila naročito uspešna, što potvrđuje činjenica da one nisu stekle biračko pravo u čitavom međuratnom periodu. Međutim, sa socijalnom emancipacijom žena stvari su stajale drugačije. I pored postojanja velikih otpora zapošljavanju žena, njihov broj i procenat u ukupnoj radnoj snazi stalno je rastao.⁴⁰ Prema popisu iz 1921. godine u Kraljevini SHS bilo je aktivno 2.260.712 žena, što je iznosilo gotovo 19% ukupnog stanovništva. Ogromna većina tog dela ženske populacije bila je angažovana u poljoprivredi (88,1%), ali je ipak oko 250.000 njih radilo izvan seoskog načina proizvodnje. U Srbiji je van poljoprivrede bilo zaposleno oko 60.000 žena, od čega je na Beograd otpadala bar trećina tog broja.⁴¹ Žene su se najviše zapošljavale u najpotcenjenijem zanimanju – kućnoj posluži, zatim su sledile idnustrija, pa slobodne profesije i slična zanimanja. Najveći broj obrazovanih žena je radio u prosveti i zdravstvu.⁴²

³⁹ Dragutin Marsenić, *Ekonomika Jugoslavije*, Beograd 1994, 64.

⁴⁰ P. Marković, *n. d.*, 422.

⁴¹ Proračun prema podacima iz: M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, 7; P. Milosavljević, *n. d.*, 14–18; Milovan Radovanović, *Demografski odnosi 1918–1941*, Istorija Beograda 3, 157.

⁴² P. Marković, *n. d.*, 422.

Podaci sa Javne berze rada u Beogradu iz 1921. godine pokazuju da je socijalna emancipacija žena već uhvatila neke korene. Iako je, tada, broj žena koje traže, ili za koje se nudi posao, bio višestruko manji od broja muškaraca, on se ni u kom slučaju ne može smatrati beznačajnim i zanemarljivim.

Sl. 5) Tabela ponude i potražnje muške i ženske radne snage

	januar				februar				mart				april			
	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t
m	288	72.7	34	60.7	268	80	22	43.1	297	83.4	66	64.7	142	80.7	51	70.8
ž	108	27.3	22	39.3	67	20	29	56.9	59	16.6	36	35.3	34	19.3	21	29.2
ukup	396	100	56	100	335	100	51	100	356	100	102	100	176	100	72	100

	maj				jun				jul				avgust			
	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t
m	148	85.5	44	69.8	135	78.5	41	60.3	85	72.6	65	70.7	151	81.6	43	57.3
ž	25	14.5	19	30.2	37	21.5	27	39.7	32	27.4	27	29.3	34	18.4	32	42.7
ukup	173	100	63	100	172	100	68	100	117	100	92	100	185	100	75	100

	septembar				oktobar				novembar				decembar			
	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t	p	%p	t	%t
m	426	92	293	91	693	90.7	293	92.1	427	95.1	174	85.3	564	94.9	117	86
ž	37	8	29	9	71	9.3	25	7.9	22	4.9	30	14.7	30	5.1	19	14
ukup	463	100	322	100	764	100	318	100	449	100	204	100	594	100	136	100

	1921			
	p	%p	t	%t
m	3624	86.7	1243	79.7
ž	556	13.3	316	20.3
ukup	4180	100	1559	100

Izvor: IAB Fond JBR 98–1921, Mesečni izveštaji Berze rada

Iznos od 13% sam po sebi, bez dodatnog objašnjenja o čemu je reč, najčešće ne predstavlja naročitu vrednost. Katkad on čini gotovo izuzetak. Ali ako se zna da se taj broj odnosi na vid učešća u društvenoj aktivnosti dela populacije koji je, na osnovu vekovima starih tradicionalnih shvatanja, bio kvalitativno potcenjivan i socijalno zanemarivan i sputavan (što je na našim prostorima oličeno u poslovicama: »Duga kosa, kratka pamet« i »Dostojna samo za šporet i varjaču«), onda njegova stvarna vrednost prevazilazi brojčanu. Tako se 13% ponude »ženskog« rada na Javnoj berzi mora posmatrati kroz posebnu prizmu, kroz koju on ima svoju naročitu težinu koja realno ukazuje da je proces socijalnog oslobađanja žena već bio započeo. U tom smislu, broj od 20% za rad

traženih žena još više potvrđuje da su one počele da dobijaju svoje stalno mesto u društvenom životu i izvan doma i porodice.

Ponuda ženskog rada na Javnoj berzi tokom 1921. godine iz meseca u mesec vidno je oscilirala. Najveća je bila u januaru, kada je preko 100 žena zatražilo posao na Berzi, a najmanja u novembru, kada ih je bilo jedva preko 20. S druge strane, potreba poslodavaca za radom žena imala je veći balans i kretala se od najmanje 19 radnica u maju, do najviše 36 u martu. U poređenju sa oscilacijama u ponudi i tražnji rada muškaraca, ponuda i tražnja žena bile su u velikoj meri uravnotežene.

Od dvadeset pet profesija koje su bile zastupljene na Javnoj berzi rada, žene su 1921. godine bile evidentirane u njih dvanaest. Ženska radna snaga nije tražena ni nudena za profesije bazične industrije, zatim za građevinarstvo, mašinsku industriju, industriju kamena, ilovače i stakla i slična zanimanja koja iziskuju ulaganje velike fizičke snage u radni proces. Isto tako nijedna žena nije evidentirana za profesiju »trgovina«. Veoma mali broj žena je nudio rad za industriju drveta, hartije, za grafičku industriju i saobraćaj (1 do 2), dok potražnja ili nije postojala, ili je iznosila 1. Nešto zastupljenija ponuda žena bila je u industriji namirnica i poslastica – 14, u slobodnim zvanjima – 24, gostioničarstvu – 26 i industriji odela i obuće – 29. Tražnja za ova četiri zanimanja jedino je kod slobodnih zvanja bila neznatna (za dvanaest meseci samo dve nameštenice). U industriji odela i obuće ona je iznosila oko četvrtine ponude, u prehrambenoj više od dve trećine, a u gostioničarstvu je za petinu premašivala ponudu.

Najveći broj žena koje su 1921. godine zatražile posao na Berzi bile su nadničarke – njih 165, zatim služavke (kućna posluga) – 155 i tekstilne radnice – 134, kojih je bilo tri puta više nego muškaraca. Međutim, dok je interesovanje poslodavaca-tekstilaca iznosilo svega 7,4% ponude, a onih zainteresovanih za nadničarke 47%, zanimanje za kućnu poslugu je premašivalo broj služavki na Berzi. Za nameštanje služavki je traženo 176 žena, ili 113,5% ponude.

Velika brojnost žena u tekstilnoj industriji je bila uobičajena pojava, jer ovu vrstu delatnosti, od njenih početaka do današnjeg vremena, prati atribut »ženske« industrije. Takode, kućnu poslugu su, u Kraljevini SHS, kao i drugde, mahom sačinjavale žene, od kojih se neretko tražila i naočitost. Međutim, ni naglašenost ženskog rada u nadničarstvu ne iznenađuje, posebno kada se ima u vidu nivo životnog standarda stanovništva i činjenica da su ženska deca daleko manje bila upisivana u škole nego muška, te da su stoga žene sačinjavale znatno veći deo nepismene populacije. Socijalna emancipacija je pružila mogućnost i potrebu za radom žena, ali nizak nivo obrazovanja i nekvalifikovanost nisu se mogli brzo prevazići.

Ponuda i potražnja rada po privrednim delatnostima primarnim, sekundarnim i terciarnim

Klasična ekonomska tradicija (Smit i Rikardo), koju je preuredio i razradio Marks, podelila je ljudski rad na proizvodni i neproizvodni. Ovu podelu su favorizovale zemlje socijalističkog sistema i Jugoslavija među njima. Danas podela na proizvodan i neproizvodan rad, te na privredu i vanprivredu, ima uslovan karakter i predstavlja statističku konvenciju. Tako prema našoj statističkoj metodologiji postoji 11 privrednih delatnosti grupisanih u tri sektora – primarni, sekundarni i terciarni. Primarne delatnosti, odnosno one koje neposredno eksploatišu prirodne izvore, jesu poljoprivreda i ribarstvo, vodoprivreda, šumarstvo

i rudarstvo. Sekundarne delatnosti, koje odlikuje prerada i proizvodno oblikovanje prirodne materije, obuhvataju industriju, građevinarstvo, proizvodno zanatstvo i proizvodni deo komunalne delatnosti. Tercijarne, ili uslužne delatnosti čine saobraćaj i veze, trgovina, ugostiteljstvo i turizam i finansijske i druge usluge.⁴³

Ovaj statistički ekonomski obrazac smo koristili za prikazivanje ponude i tražnje rada po privrednim delatnostima na Javnoj berzi u toku 1921. godine (vid. sl. 6).

Ukupno gledano, najzastupljeniji sektor delatnosti, kako u ponudi, tako i u potražnji rada na Berzi bile su sekundarne delatnosti. Za njih je posao tražilo 1.592 lica, a rad je nuden za 584, što je više od 36%. Sledeće po brojnosti, tercijarne delatnosti, imale su ponudu od 1.281 radnika, dok su poslodavci potraživali 422, ili skoro 33%. Najmanje interesovanje vladalo je za primarne delatnosti za koje je 275 osoba nudilo svoj rad, a potražnja je postojala za njih 80, odnosno 29%.

Za primarne delatnosti, tokom većeg dela godine (sve do septembra), ponuda je bila zanemarljiva i Berzi se javilo tek 20 nezaposlenih radnika. Istovremeno, potražnja je bila jednaka nuli. Tokom poslednjih meseci 1921. godine situacija se unekoliko izmenila, prevashodno usled povećanog interesovanja za rudarstvo (naročito u septembru i oktobru). Zanimanje za profesije »poljoprivrede i šumarstvo« i »vrtarstvo« bilo je slabo čitave godine. I pored činjenice da je 80% aktivnog stanovništva države bilo angažovano u poljoprivredi ovakvo stanje na Javnoj berzi rada ne treba da čudi. Pod profesijama koje su bile zastupljene na Berzi podrazumevala se određena kvalifikovanost. Kako je opšta obrazovna struktura stanovništva Kraljevine SHS bila veoma niska, shodno tome su i obrazovani kadrovi za oblast poljoprivrede bili malobrojni, ali, što je još značajnije, pretežno sitna i autarhična jugoslovenska zemljodelna gazdinstva nisu imala nikakvu potrebu za stručnjacima.

Zainteresovanost za rad u sekundarnim delatnostima bila je daleko veća i prosečno je više od 130 ljudi mesečno tražilo zaposlenje. Najmanje radnika na Berzi bilo je u julu – 39, a najviše u jeku ekonomske krize, u oktobru – 320. Kod tražnje, koja je prosečno iznosila oko 50 delatnika mesečno, postojala su dva znatno različita perioda – period niske tražnje, od januara do avgusta, kada je vlasnicima preduzeća bilo potrebno između 3 (februar) i 27 radnika (mart), i period visoke tražnje, od septembra do kraja godine, kada su poslodavci nameravali da unajme od 56 (decembar) do 195 radnika (oktobar).

Najveće zanimanje na Berzi rada za sekundarne delatnosti je razumljivo jer su one obuhvatale motornu snagu tadašnjeg društva, industriju i zanatstvo. Od ovih privrednih grana 1921. godine je živelo gotovo 10% stanovništva Kraljevine SHS⁴⁴ (taj broj još više dobija na vrednosti kada se ima u vidu ogroman procenat stanovništva koje je živelo od poljoprivrede). Zbog malobrojnosti i lošeg stanja industrijskih kapaciteta država je bila zainteresovana da toj grani privrede pomogne, pa je njene proizvode štitila visokim uvoznim carinama. Potom, zanati su sektor privrede koji je u međuratnom periodu najviše napredovao – i kvantitativno i kvalitativno.⁴⁵ Sve ovo, uz činjenicu da je posleratna obnova već dala rezultate, uključivši u proizvodni proces neka privredna postrojenja, objašnjava

⁴³ D. Marsenić, *n. d.*, 34 i fusnota 1.

⁴⁴ B. Petranović, *n. d.*, 69.

⁴⁵ M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 389.

zašto je na Javnoj berzi 1921. godine postojalo najveće zanimanje, kako radnika, tako i poslodavaca, za radom u sekundarnim delatnostima.

Tercijarne, ili uslužne delatnosti bile su veoma važan segment privrede Kraljevine SHS. U formiranju nacionalnog dohotka one su učestvovala sa preko 25%, što je bilo manje od učešća poljoprivrede i šumarstva (preko 50%), ali i više od udela industrije i građevinarstva (ispod 17%).⁴⁶ Sledstveno, na Javnoj berzi rada je 1921. godine vladalo veliko interesovanje za tercijarne delatnosti. Prosečna mesečna ponuda je iznosila 106 radnika, a potražnja 35. Međutim, razlika u ponudi i tražnji između prvih osam i poslednja četiri meseca godine bila je veoma naglašena. Tako je ponuda rada u vremenu posle 1. septembra skočila u odnosu na prethodni period za skoro četiri i po puta (sa prosečno 42,5 radnika mesečno na 181,5), a tražnja za preko jedan i po puta (sa 29,9 na 47). Privredna kriza nije u znatnijoj meri dovela do potrebe za radnicima tercijarnih delatnosti, ali je, istovremeno, na tržište rada donela upečatljiviji broj nezaposlenih. Kriza i rast cena smanjili su obim usluga i potrebu za radom u tercijarnom sektoru privrede, što se reflektovalo na povećanje broja otkaza zaposlenima. Tako se, osim onih od ranije nezaposlenih, Berzi rada obraćaju i »novi« nezaposleni, oni koji su pod dejstvom krize otpušteni. Najtraženija tercijarna profesija na Berzi rada 1921. godine bila je »kućna posluga« (88% od ponude). Daleko za njom su bili gostioničari (nešto preko 38% ponude), saobraćajni radnici (28%), trgovci (15,5%) i naročito ljudi slobodnih profesija (kod njih je tražnja iznosila svega 5,7% ponude).

Uspešnost poslovanja Javne berze rada

U početku Javna berza rada imala je mnoge teškoće, jer je i za poslodavce i za radnike to bila sasvim nova ustanova. Trebalo je dosta vremena da prođe da je oni prihvate kao svoju. S druge strane, zapošljavanje organizovanih radnika uglavnom je vršeno preko stručnih organizacija (kao što su: Središnji ured za osiguranje radnika, Osiguranje nameštenika, Glavna bratinska blagajna i dr.), te su se Berzi prijavljivali mahom neorganizovani radnici. Prema Radničkoj komori, Javnoj berzi rada se prijavljivalo najviše do 20% organizovanih nezaposlenih radnika.⁴⁷

U potrazi za poslom Berzi rada u Beogradu se 1921. godine obratilo 4180 radnika. Ako se izuzmu neradni dani (nedelje i najznačajniji državni i verski praznici), dnevno je u Berzu nade polagalo više od 14 ljudi. Istovremeno, poslodavci su nudili rad za 1559 delatnika, a nameštenje je dobilo 1090 nezaposlenih. Dakle, Javna berza je posredovala uspešno u 26% ponude i čak 69,9% tražnje rada. Sličan su prosek imale i druge jugoslovenske berze rada.⁴⁸

Berza nije uspeła da posreduje ni za jednog radnika za industriju kaučuka, gume i celuloze i hemijsku industriju, ali za te profesije ponuda rada gotovo da i nije postojala. Među uspešnijima posredovanja, u odnosu na ponudu, spadala su posredovanja za građevince – 35,8%, nadničare – 39,4%, radnike industrije drveta – 45,3% i naročito za kućnu poslugu – 52,1%. Ali Berza nije mogla da snosi posledice zbog velikog raskoraka između ponude i tražnje rada. Razumljivo, to je bilo državno pitanje. Zato uspešnost Berze pre treba da posmatramo kroz nje-

⁴⁶ D. Marsenić, *n. d.*, 65.

⁴⁷ P. Milosavljević, *n. d.*, 95–96; *Jugoslavija 1918–1988*, Statistički godišnjak, Beograd 1989, 57.

⁴⁸ P. Milosavljević, *n. d.*, 101.

nu sposobnost da od kvote traženih radnika dovede do što većeg broja sklopljivih poslova. Samo upoređivanjem broja uspešnih nameštenja prema broju traženih radnika stičemo mogućnost da na pravi način odgovorimo na pitanje – da li je Javna berza rada u Beogradu 1921. godine ispunila svoje zadatke, ili ne.

Gledano po profesijama, posredovanje u odnosu na tražnju rada kretalo se, od minimalnih 48,1% za građevinarstvo, do celih 100% za »vrtarstvo« i »tapetarstvo«. Zatim, prema mesečnoj tražnji, uspešnost Berze je iznosila od 58,6% u julu do 87,5% u decembru. Industrijska tražnja bila je pokrivena sa oko dve trećine izvršenih nameštenja, što vredi i za tražnju kvalifikovanog rada. Posredovanje za nekvalifikovan rad bilo je još uspešnije i premašivalo je tri četvrtine potražnje. Na sto traženih radnika za sekundarne i tercijarne delatnosti vlasnici preduzeća su sklopili ugovor sa više od 60, a za primarne sa čak 87 nezaposlenih. Konačno, Javna berza je uspešno posredovala u više od 71% tražnje muške radne snage i više od 65% ženske tražnje. Ovi podaci rečito opravdavaju delatnost i postojanje beogradske Javne berze rada.

Pored uspeha u posredovanju za rad, Javna berza je ostavila zapažen trag i u ostalim socijalnim delanjima koja su bila u njenom delokurugu. Radnicima koji su dobili posao van Beograda Berza je predala 2.473 karte za prevoz železnicom u vrednosti od 76.722 dinara. Za izdržavanje azila i kuhinje, od kojih su zavisili mnogi siromašni nezaposleni, ona je 1921. godine izdvojila preko 61.000 dinara. Onim najugroženijim delatnicima Berza je dala direktnu materijalnu pomoć, koja je samo za prvih šest meseci premašila 40.500 dinara. Na dobijanje pomoći mogli su računati svi radno sposobni nezaposleni stariji od 16 godina. Takođe i ugrožene radničke porodice sa decom ispod 14 godina života imale su pravo na novčanu pomoć.⁴⁹

U zavisnosti od kvantiteta ponude i njegovog raskoraka sa potražnjom, troškovi Javne berze rada su 1921. godine mesečno iznosili od 4.500 do 34.000 dinara. Ali, ni ta količina novca nije mogla da podmiri sve potrebe nezaposlenih radnika. Sama Berza nije imala sopstvene izvore finansiranja, već je u potpunosti zavisila od državnog budžeta, odnosno od budžeta Ministarstva za socijalnu politiku. Ona je, koliko je to bilo u njenoj moći, nastojala da radnicima što više pomogne, i često se obraćala nadležnom ministarstvu tražeći više sredstava i povoljnije uslove za prevoz nameštenika železnicom.⁵⁰

Pri konačnom razmatranju o uspehu ili neuspehu rada Javne berze u 1921. godini ne treba zanemariti postojanje nekih opštih negativnih tendencija. Na delatnost Berze svakako su morali uticati, sem njene »mladosti«, nedostaci društvene organizacije, slabost jugoslovenske privrede, kriza koja je zahvatila tržište rada (usled nesrazmere ponude i tražnje koju produbljuje početak masovnog priliva došljaka u Beograd), kriza koja je pogodila tržište kapitala (skupi zajmovi, budžetski deficit, visoke cene roba, inflacija), verovanje pojedinih poslodavaca u pronalaženje jevtinije radne snage izvan Berze (što u vremenima ekonomskih poremećaja i nije teško), itd. Ipak, i pored svih teškoća, Javna berza rada je 1921. godine u velikoj meri ispunila očekivanja.

⁴⁹ Isto, 89, 99; IAB Fond JBR 98–1921. Mesečni izveštaji Berze rada; Isto, Polugodišnji izveštaj Berze rada, 15. jul 1921.

⁵⁰ Zbog velikog pritiska sasvim siromašnih radnika na Berzu, njen sekretar Dušan Pešić je tražio od Ministarstva socijalne politike da izdvoji veća novčana sredstva, ili da interveniše kod nadležnih da se radnicima obezbede besplatne vozne karte. Vidi: IAB Fond JBR 98–1920. Berza rada Ministarstvu za socijalnu politiku, 18. novembar 1920.

SAŠA ILIĆ

JAVNA BERZA RADA U BEOGRADU – PONUDA I POTRAŽNJA
RADNE SNAGE TOKOM 1921. GODINE*Rezime*

Javna berza rada u Beogradu osnovana je 1919. godine zalaganjem Ministarstva za socijalnu politiku. Sem posredovanja pri pronalaženju posla, ona je nezaposlenima pomagala novčano, naturalno, pružanjem smeštaja i olakšicama u prevozu železnicom. Tokom 1921. godine Javna berza rada je dobila na značaju usled jačanja ekonomske krize.

Na Javnoj berzi nezaposleni su bili evidentirani u 25 profesija. Razlika između ponude i tražnje rada tokom 1921. godine bila je uglavnom velika i jedino je u julu doživela osetno smanjenje. Najveća ponuda i potražnja bila je za radom nadničara, a najmanja za radnicima industrije kaučuka, gume i celuloze. Najupečatljivija pojava na Berzi rada bio je veliki skok, pre svega ponude, u poslednja četiri meseca 1921. godine, što je bila posledica poremećaja na tržištu rada izazvanog ekonomskom krizom. Kriza je najviše pogodila slobodna zvanja.

Obnavljanje ratom razrušenih postrojenja i težnja države za industrijalizacijom pospešili su veliku ponudu (30–50% ukupne), ali i značajnu tražnju (6–53% ukupne) rada za industrijske profesije, kao i najveće zanimanje za sekundarne privredne delatnosti. Međutim, usled siromaštva i nerazvijenosti društva, na Javnoj berzi je postojalo i veliko interesovanje za nekvalifikovan rad (30% ponude i 45% potražnje). Jedna od najznačajnijih pojava na Javnoj berzi 1921. godine jeste konstantnost ponude i potražnje ženskog rada, što pokazuje da je socijalna emancipacija žena već bila uhvatila korene.

S obzirom na svoju relativnu »mladost«, nedovoljna finansijska sredstva kojima je raspolagala, postojanje drugih ustanova koje su se bavile zapošljavanjem, kao i na, usled nerazvijenosti privrede i društva, ogroman raskorak koji je postojao između ponude i potražnje rada, Javna berza u Beogradu se 1921. godine može smatrati uspešnom radničkom socijalnom ustanovom.

SAŠA ILIĆ

THE PUBLIC LABOR BOURSE IN BELGRADE
SUPPLY AND DEMAND OF LABOR IN 1921*Summary*

The Public Labor Bourse was founded in 1919 in Belgrade through the mediation of the Ministry of Social Politics. Apart from assisting people in finding work, the Bourse also aided the unemployed financially and materially, provided lodging and rail transportation discounts. In 1921 the work of the Public Labor Bourse gained significance as the economic crisis grew.

The unemployed were recorded in the Public Bourse in 25 professional categories. There was a wide difference between supply and demand of labor during 1921, the only visible change occurring in July. The greatest supply and demand were for the work of day laborers, the least for workers in the rubber, tyre and cellulose industry. The most marked occurrence on the Bourse was the sudden increase, mainly of supply, in the last four months of 1921 which came as a result of the disbalance created in the labor market by the economic crisis.

The need to rebuild industrial plants destroyed in the war and the inclination of the state towards industrialisation boosted the demand for (30–50% of the total) as well as a considerable supply of (6–53% of the total) industrial professions and created a great interest for secondary productive skills. However, due to the poverty and general underdevelopment of the society there was considerable interest in the Public Bourse for unqualified labor (30% supply and 45% demand). A significant point in the Public Bourse are the constant supply and demand of female labor in 1921 which shows that the social emancipation of women had already taken root.

In view of its short previous existence, insufficient financial means and the existence of other employment organizations, as well as the underdeveloped state of the economy and society and the vast gap between supply and demand of labor, the Public Bourse in Belgrade can be considered to have been a successful social labor organization in 1921.

MIROLJUB VASIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

USTANAK U JUGOSLAVIJI 1941. GODINE I KOMINTERNA

Originalan naučni rad

UDK: 329.15(497.1):327.323.31»1941«
UDK: 940.53(497.1)

APSTRACT: Uloga Kominterne u podizanju ustanka i revolucije u Jugoslaviji u leto 1941. još uvek nije potpuno proučena. Ovaj rad je prilog osvetljavanju te uloge i doprinosa. Napisan je na osnovu objavljene građe, izvora i literature.

Ustancima u leto 1941. jugoslovenski narodi, predvođeni Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ), pokrenuli su Narodnooslobodilački rat (NOR) i socijalističku revoluciju. To je vreme kada je još uvek važila teorija o revoluciji u dve etape (buržoasko-demokratskoj i socijalističkoj) i socijalistička revolucija smatrana jurišom proletarijata na buržoaziju u gradovima.

Jugoslovenska socijalistička revolucija biće, međutim, nova, ona će razbiti neke dogme i kanone, postaće ubrzo uzor za antikolonijalne ratove, izboriti se za sopstveni put i označiti, na izvestan način, korak ka novom vremenu.

Danas je prisutna pojava da se NOR i revolucija omalovažavaju, a njihova istorijska uloga, mesto i doprinos osporavaju. Prisutna je i osetljivost bivših aktera NOR-a i revolucije na svako kritičko propitivanje događaja i ličnosti vezanih za tu slavnu i tragičnu epopeju, jer prenebegavaju aksiomu da je kritičko promišljanje prošlosti i istorije osnovni zadatak i suštinska vrednost istorijske nauke. Takvo promišljanje isključuje ideološko-politički i emocionalni prilaz prošlosti. Podsećamo, takode, da istorijska istraživanja i nova saznanja neminovno traže prevrednovanje postojećih ocena, jer istorijska nauka ne zna za apsolutne istine, već samo za naučnu istinu, a to je istina do koje smo došli istraživanjem.

Zadatak istoričara je da se suprotstavljaju raznim oblicima ideologizacije, vulgarizacije i iracionalnog prilaza ratnoj zbilji u Jugoslaviji 1941–1945. godine, bez obzira sa koje strane oni dolazili, jer bez toga nema kritičkog raščlanjavanja i racionalnog, naučnog sagledavanja i ocenjivanja prošlosti, a time ni sadašnjosti.

Tema našeg priloga je »Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Komintern« . Zašto smo odabrali ovu temu? Ili još konkretnije, zašto smatramo da povodom 55-godišnjice ustanka u Jugoslaviji treba kritički razmotriti to pitanje?

U leto 1941. KPJ je pozvala narode Jugoslavije na ustanak, u borbu protiv fašističkih okupatora, u borbu za osvajanje slobode, ali i vlasti. Na taj poziv odazvaće se, pre svega, srpski i crnogorski narod. Snaga KPJ, kao partije internacionalne ideologije i socijalne revolucije, u tim istorijskim trenucima, bila je, pre svega, u snažnoj, prekaljenoj, ilegalnoj organizaciji, u antiokupatorskom, antifašističkom i slobodarskom raspoloženju naroda, srpskog pre svega, u ispolje-

noj krizi građanskog društva, koja je posebno došla do izražaja u aprilskom ratu 1941. i u njenom međunarodnom uporištu u Kominterni, odnosno Sovjetskom Savezu, koji su bili njeni protektori.

Posle sukoba Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine iz državno-pragmatičnih i političko-oportunih razloga o ulozi i doprinosu Kominterne (Moskve) u organizovanju i razvoju NOR-a i socijalističke revolucije u Jugoslaviji nedovoljno je govoreno i pisano.

Već sama činjenica da je rukovodstvo KPJ, odnosno Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) uputilo Kominterni (Moskvi) u Drugom svetskom ratu (1941–1945) – 1193 telegrama, a od nje dobilo 174 telegrama (toliko je do sada utvrđeno), da je rukovodstvo KPJ (NOP-a) u tim telegramima obavestavalo Kominternu (Moskvu) o svim značajnim događajima i pitanjima, a da je Kominternu preko svojih telegrama iznosila svoje stavove, upozorenja i direktive, kao i da je sa sadržajem značajnijih telegrama iz Jugoslavije bio upoznavan državno-partijski i vojni vrh SSSR-a (Staljin, Molotov, Berija, Ždanov, Vorošilov, Zukov) – nesumnjivo svedoči o značaju i uticaju Kominterne (Moskve) na ratne tokove i revolucionarne procese u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu.

Namera nam je, zato, da u kraćoj analizi sačuvane dokumentacije ukažemo na uzajamne odnose i veze rukovodstva KPJ i Kominterne u periodu od 6. aprila do sredine jula 1941, a time i da pokažemo doprinos Kominterne u dizanju ustanka u Jugoslaviji 1941. godine. Činimo to ne samo zato što je o tome nedovoljno pisano, već i što su bile, kada je o tome reč, prisutne dve tendencije. Jedna koja je previdala svaku ulogu i doprinos Kominterne u pokretanju tog ustanka, valjda da bi se jače istakla »samostalnost« i značaj rukovodstva KPJ, a druga, koja, pak, smatra da je Kominternu skoro naterala (pretnjom i sl.) rukovodstvo KPJ na dizanje ustanka u leto 1941.

Prva tendencija našla je mesto u prvom »Pregledu istorije SKJ«, Beograd 1963, koji je pretendovao da ponudi prva naučna saznanja o istoriji KPJ (SKJ), a potom i u sintezi, sa naučnim pretenzijama, »Istorija Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd 1985, jer se u njima Kominternu u vezi sa podizanjem ustanka u Jugoslaviji 1941. i ne spominje.¹

To izgleda neverovatno, ali je tačno, ako znamo da je KPJ bila sekcija Kominterne, da je od juna 1940. Kominternu imala u Zagrebu svoj punkt sa radio-vezom sa Moskvom, da je to vreme, kada je u međunarodnom komunističkom pokretu, čiji je KPJ bila deo, odnosno u Kominterni, bio važeći tzv. princip monolitizma, čija je suština, pored ostalog, bila u obavezности izvršavanja svih stavova, direktiva Kominterne (Moskve).

Odnose rukovodstva KPJ i Kominterne ilustruje i podatak da je rukovodstvo KPJ u periodu od 6. aprila do 12. jula 1941. uputilo Kominterni 27 telegrama (radio-vezom) i jedan opširan izveštaj (preko službenika Sovjetske ambasade u Beogradu), a iz Moskve dobilo 2 istorijski značajna telegrama.²

Druga tendencija manje je izražena, ali je i ona prisutna. Tako u najuglednijem jugoslovenskom časopisu iz savremene istorije »Istorija 20. veka« br. 1, za 1995, srećemo tvrdnju: »KPJ se odlučila da pozove narode Jugoslavije u borbu«

¹ Vid.: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 328–329; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, 179–189.

² Vid.: *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945)* knj. 1, Beograd 1985 (dalje: Dokumenti); Ubavka Vujošević, *Prepiska (radiogrami) CK KPJ – IK KI*, Vojnoistorijski glasnik, br. 1–3, 1992 (dalje: Prepiska...).

tek »posle jedne bespoštedne kritike iz Moskve zbog neaktivnosti jugoslovenskih komunista«. Tu se, takođe, navode citati iz nekog dokumenta: »čovjek sa čuđenjem pita sebe: a gde je KPJ«, »vi dragi drugovi ne radite ništa«, »mi komunisti dužni smo da se borimo svim svojim snagama, pa ako je potrebno da damo i svoj život za pobjedu SSSR« i sl.³

Kao potvrdu za takvu ocenu i kao izvor za navedene citate autor navodi jedan »telegram Kominterne od 28. juna 1941 godine«. Međutim, sudeći na osnovu dosadašnjih istraživanja i objavljenih izvora KPJ i Kominterne, taj telegram (a on nije pronađen u fondovima KI) nije upitila Kominternu rukovodstvu KPJ, on čak i nije telegram Kominterne.⁴ Izneta ocena je netačna što ćemo analizom dokumenata i pokazati.

*

Posle sloma Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941, koji je usledio kao odmazda za 27. mart, jugoslovenski narodi dovedeni su u najnezavidniji položaj u modernoj istoriji. Hitler je odlučio ne samo da pokori, već i da razbije Jugoslaviju kao državu.

Dogovorom između Nemačke i Italije, Jugoslavija je podeljena na nemačku i italijansku interesnu sferu. Znatne delove jugoslovenske teritorije okupacione sile proglasile su delovima svoje nacionalne teritorije. Nemačka je prisvojila severne oblasti Slovenije (Štajerska, Gorenjska, delovi Dolenjske i Koruške), Italija je anektirala preostali, jugozapadni deo Slovenije (nazvan Ljubljanska pokrajina), znatne delove Hrvatskog primorja i Dalmacije sa više ostrva i Boku Kotorsku; Bugarska je dobila veći deo Makedonije, delove Kosova i Metohije i jugoistočne Srbije, a Mađarska Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje. Nemačka i Italija su, takođe, delove jugoslovenske državne teritorije proglasile »oslobodenim« stvarajući kvislinške »nezavisne« države. Tako je 10. aprila 1941. proglašena Nezavisna Država Hrvatska, u čiji sastav su uključeni Bosna i Hercegovina i Srem. Italija je najveći deo Kosova i Metohije, zapadnu Makedoniju i manje delove Crne Gore priključila svojoj kvislinškoj tvorevini »Velikoj Albaniji«. Oslanjajući se na crnogorske federaliste, Italija je pokušala da stvori kvislinšku »Nezavisnu Crnu Goru«.

Osobito je postao težak položaj srpskog naroda. Opterećen srbofobijom, Hitler je Srbiji nametnuo nemački okupacioni sistem. Beograd je bio bombardovanjem (iako proglašen za otvoren grad) porušen. Srpski narod je u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, odnosno u NDH bio izložen genocidu u ime stvaranja etnički čiste hrvatske države; na Kosovu i Metohiji i Makedoniji izložen je progону, nad njime je u jugoistočnoj Srbiji, anektiranoj od Bugara, sprovedena politika denacionalizacije. Srbija je bila okružena neprijateljskim državama i režimima. Na Savi, Dunavu i Drini bila je NDH, Bugarska je pretendovala na srpske teritorije sve do ušća Morave, Mađarska na Bačku i Baranju, Albanija na Kosovo i Metohiju, muslimani u Sandžaku stupili su u kolaboraciju sa Italijanima, crnogorski separatisti vode antisrpsku politiku, mađarski okupator vrši masakre nad Srbima, folksdojčeri u Banatu dobijaju status vladajućeg naroda. Srbi-

³ Kosta Nikolić, *O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941. godine*, »Istorija 20. veka«, br. 1/1995, 44.

⁴ Vid.: *Dokumenti...* knj. 1, str. 67, 445–446; *Prepiska...* 308; U pitanju je telegram J. Kopiniča, šefa punkta IK KI u Zagrebu – CK KP Hrvatske od 28. VI 1941.

ja je svedena na teritoriju od pre Berlinskog kongresa. Bili su to dani koje je karakterisala haotična situacija, besperspektivnost, raskršće istorije.

Takvo stanje neće prihvatiti KPJ, već će u leto 1941. pozvati narode Jugoslavije na ustanak, započće borbu za osvajanje slobode, ali i vlasti. Ta borba je nazvana narodnooslobodilačkom, njome je označen rat protiv okupatora i socijalistička revolucija, čiji je cilj bio stvaranje nove jugoslovenske države i socijalističkog društva.

Kako je podignut ustanak u Jugoslaviji 1941. godine? Kurs da odlučno i po svaku cenu treba braniti slobodu i nezavisnost naroda i Jugoslavije od fašističke opasnosti i agresije, KPJ ima od proleća 1938. godine. Brži nego što se očekivao i haotičan krah Kraljevine Jugoslavije u sudaru sa silama Osovine aprila 1941. nije pokolebao rukovodstvo KPJ da odstupi od svog opredeljenja – da se bori protiv osvajača. Istog dana kada su Nemci ušli u Zagreb i bila proglašena NDH (10. aprila) u Zagrebu je održana sednica Centralnog komiteta KPJ na kojoj je odlučeno da KPJ podrži otpor agresoru tamo gde je taj otpor još postojao, a ukoliko se potpunim rasulom Jugoslovenske vojske izgubi mogućnost za borbu, onda sve partijske organizacije moraju odlučno pristupiti svestranoj pripremi za borbu protiv okupatora.

Po oceni CK KPJ Partija se nalazila pred istorijskim zadatkom – neposrednog preuzimanja sudbine naroda Jugoslavije u svoje ruke. Situacija je bila drastično jasna – armija se raspadala, izdaja na sve strane, narod je prepušten na (ne)milost okupatorima, nije trebalo gubiti vreme već dati jasan odgovor – šta da se radi. I odgovor je dat. Toga dana CK KPJ je odlučio da se formira Vojni komitet, s Josipom Brozom Titom na čelu, koji će rukovoditi pripremama Partije i naroda za borbu protiv okupatora i da se narodima Jugoslavije uputi proglašenje.

Proglas CK KPJ – narodima Jugoslavije objavljen je 15. aprila. Polazeći od ocene »strašna katastrofa koju smo mi komunisti odavno signalizirali zadesila je narode Jugoslavije«, rukovodstvo KPJ oštro osuđuje NDH, kao kvislinšku tvorevinu, poziva na otpor i najavljuje oslobodilačku borbu protiv fašističkih porobljivača iz koje će se »radati novi svijet«. Ono podseća da će se komunisti boriti »u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača« i hrabri rečima »Vi, koji se borite i ginete u borbi za svoju nezavisnost, znajte da će ta borba biti okrunjena sa uspehom, pa ma vi sada s nadmoćnim neprijateljem i podlegli u toj borbi«. ⁵ Ovim proglasom KPJ je jugoslovenskim okupatorima, ali i svetu nagovestila da Jugoslavija neće biti trofej fašističkim osvajačima već ratište.

I svojim prvomajskim proglasom, izdatim krajem aprila 1941. u Zagrebu – »Radnom narodu Jugoslavije«, CK KPJ potvrđuje da KPJ ostaje odlučno na poziciji da još upornije organizuje i vodi »borbu naroda protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje a za bratstvo naroda Jugoslavije«. Ponovo se upućuje poziv radnicima, seljacima, građanima, svim rodoljubima – »Na okup! U ovim sudbonosnim danima potrebno je ujediniti sve vaše snage u borbi za vaš opstanak«. ⁶

Politička pozicija CK KPJ i njegova politička linija još je celovitije izložena u dokumentu »Savetovanje KPJ« (reč je o Majskom savetovanju KPJ, održanom početkom maja 1941. u Zagrebu). Na savetovanju je analiziran aprilski slom Kraljevine Jugoslavije, uzroci koji su doveli do njega, stanje pod okupatorom u svim delovima Jugoslavije i određeni zadaci KPJ. Konstatuje se da KPJ ne priz-

⁵ *Dokumenti...* knj. 1, str. 3–6.

⁶ *Isto*, str. 7–12.

naje podelu Jugoslavije, da je sačuvala svoje kadrove i organizacije i kontinuitet u radu, da je njen zadatak da okupi sve jugoslovenske narode u borbu protiv okupatora i njegovih pomagača i da će pod njenim vodstvom narodi Jugoslavije »izvojevati sebi slobodu, nezavisnost i bolju budućnost, jer je to životna zadaća i cilj avangarde proletarijata – KPJ«. ⁷ Odlučeno je, takode, da se pri svim rukovodstvima KPJ obrazuju vojni komiteti koji će sprovesti vojne pripreme za oružanu borbu.

O Majskom savetovanju KPJ u Zagrebu Tito je po prelasku u Beograd (sredinom maja 1941) obavestio Kominternu opširnim izveštajem »O stanju i događajima u Jugoslaviji«. U tom dokumentu prisutna je odlučnost KPJ da povede oružanu borbu protiv okupatora i svih unutrašnjih snaga koje će pokušati da je zaustave na njenom oslobodilačkom i revolucionarnom putu. ⁸

Pripreme KPJ za borbu su tokom maja i juna 1941. sve intenzivnije. Tito, 2. maja 1941, obaveštava G. Dimitrova u Moskvi, (koji u ime Sekretarijata IK KI vodi prepisku sa Titom), da »u svim krajevima razbijene Jugoslavije« KPJ ima »dobro organizovane samostalne partijske organizacije i rukovodstva s ilegalnim štamparijama«, da su »uslovi za rad vrlo dobri«, a »opasnosti velike«, da »CK održava vezu sa svima« i da »ogromna većina naroda vidi spas samo u SSSR i prema KPJ odnosi se sa poverenjem«. ⁹ Sedmog maja 1941. Tito obaveštava Dimitrova, odnosno Kominternu: »U mnogim krajevima Jugoslavije razvija se snažan partizanski pokret«. ¹⁰ Šest dana kasnije, 13. maja, Tito obaveštava Moskvu – »organizujemo borbene odrede, obrazujemo svoje vojne kadrove, pripremamo oružani ustanak u slučaju napada na SSSR«. ¹¹

Tito 26. maja 1941. obaveštava Dimitrova o savetovanju rukovodećih kadrova KPJ (Majsko savetovanje) na kome su donete važne odluke i rezolucija, ¹² a krajem maja da u »narodu vlada veliko nezadovoljstvo protiv okupatora i ranijih režima, protiv vladajuće buržoazije koju narod s pravom smatra krivcem državne tragedije«. ¹³ U prvoj polovini juna 1941. Tito ponovo obaveštava Kominternu (Moskvu) da »Partija mobilise sve svoje snage u borbi protiv raspirivanja nacionalne mržnje koju svim sredstvima šire okupatori«. ¹⁴

Pomenuti i neki drugi dokumenti pokazuju da je KPJ posle aprilskog sloma zemlje organizovano i aktivno radila i pripremala sebe i narod za otpor okupatoru kada nastupi pravi momenat. Taj momenat je bio napad Nemačke na SSSR, koji je po njenoj oceni trebalo da označi početak odlučne bitke za slamanje fašizma i da ulije samopouzdanje porobljenim narodima. Taj napad se očekivao kao signal za početak borbe.

Kada je Nemačka 22. juna 1941. napala Sovjetski Savez, Politbiro CK KPJ je istog dana održao sastanak u Beogradu, čije odluke nisu sačuvane, ali su sadržane u proglasu koji je tog dana upućen »Radnicima, seljacima i građanima Jugoslavije«. Rukovodstvo KPJ je pozivalo narode Jugoslavije da se ujedine,

⁷ Isto, str. 30–46.

⁸ Isto, str. 18–27. Ovaj izveštaj poslat je iz Beograda po nekom službeniku Sovjetske ambasade u Beogradu i u Moskvu je stigao tek krajem juna 1941.

⁹ *Prepiska...*, 303.

¹⁰ Isto, 304; Tito pod tim podrazumeva aktivnost KPJ na organizovanju raznih oblika otpora, prikupljanju oružja i ratne opreme, formiranju borbenih grupa i vojnog rukovodstva, izvođenju vojne obuke i sl.

¹¹ Isto, str. 305; ovaj telegram u Moskvi je primljen 17. V 1941.

¹² Isto, str. 305; na savetovanju su formulisani ciljevi borbe i zaključeno da se sedište Politbira CK KPJ iz Zagreba premesti u Beograd (vid.: *Dokumenti*, knj. 1, 30–46).

¹³ *Dokumenti...* knj. 1, str. 27.

¹⁴ Isto, str. 48.

zbratime i krenu u boj protiv okupatora. Građani i radni ljudi Jugoslavije su upozoravani »kucnuo je sudbonosni trenutak, započela je odsudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase«, proleter i pozvani »na svoja mesta, u prve borbene redove«, a komunistima Jugoslavije upućena direktiva »došao je onaj najteži čas koji smo mi u našoj borbi predvideli« i pozvani »ne oklevajte ni trenutka, već se hitno spremajte za tu tešku borbu«, »izvršite svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije. Napred u poslednji i odlučan boj za slobodu i sreću čovečanstva«. ¹⁵

Iako je napadom Nemačke na Sovjetski Savez, po oceni rukovodstva KPJ, došao odlučujući trenutak, jer je ulazak SSSR u rat značio za međunarodni komunistički pokret, a time i za KPJ, izmenu karaktera rata – od imperijalističkog u antifašistički, taj napad dočekan je u Beogradu u sličnom raspoloženju kao 27. mart, odnosno kao neka vrsta olakšanja, praznika. Rukovodstvo KPJ svojim proglasom izdatim istog dana (ne primivši nikakav stav Kominterne) ne daje znak za početak oružane borbe, već poziva još uvek na pripreme »za tu tešku borbu«.

Istog dana kada je napadnut Sovjetski Savez (22. juna) Kominternu je uputila svim svojim sekcijama, a time i KPJ, telegram u kome je preneto saopštenje rukovodstva Kominterne povodom novonastale situacije. ¹⁶ Polazeći od ocene da »verolomni napad Nemačke na SSSR nije samo udarac uperen protiv zemlje socijalizma, već i protiv slobode i nezavisnosti svih naroda« i da je tim napadom narodima Jugoslavije pružena »mogućnost da razvijaju svestranu oslobodilačku borbu protiv nemačkih porobljivača«, Kominternu je tražila da se preduzmu »sve mere da bi se olakšao i podržao pravičan rat sovjetskog naroda«. Traženo je stvaranje jedinstvenog nacionalnog fronta u zemlji i jedinstvenog internacionalnog fronta za borbu protiv fašizma. Kominternu je, takođe, upozorila jugoslovenske komuniste »uzmite u obzir da je u sadašnjoj etapi reč o oslobođenju od fašističkih porobljivača, a ne o socijalističkoj revoluciji« i tražila da se potvrdi prijem telegrama. ¹⁷

Tito je 26. juna 1941. obavestio Kominternu (Moskvu) – »Vašu direktivu smo dobili«, ¹⁸ a već sutradan (27. juna) rukovodstvo KPJ je obrazovalo Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, s J. B. Titom na čelu. Tih dana (krajem juna) Tito obaveštava Kominternu da se u čitavoj zemlji organizuju borbene grupe s vojno-revolucionarnim komitetima na čelu, pod rukovodstvom KPJ, da oružja imaju »dosta malo« interesujući se za mogućnosti da ga dobiju. Tito, takođe, obaveštava Moskvu: »Mi pripremamo narodni ustanak protiv okupatora, jer kod naroda je velika spremnost za borbu. Javite nam vaše mišljenje o tome«. ¹⁹

Odgovor rukovodstva Kominterne CK KPJ upućen je telegramom 1. jula 1941. ²⁰ Pored ocene da je »otadžbinski rat koji vodi sovjetski narod« divovska borba »na život i smrt od čijeg rezultata ne zavisi samo sudbina Sovjetskog Saveza, već i sloboda vašeg naroda«, najvažniji stav u telegramu »kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narod na otvorenu borbu protiv okupatora«. KPJ je pozvana da, ne gubeći ni minuta, organizuje »partizanske odrede« i

¹⁵ *Isto*, str. 58–62.

¹⁶ *Isto*, str. 63. Taj telegram je preko Zagreba rukovodstvu KPJ stigao u Beograd, izgleda, tek 26. VI 1941.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ *Prepiska...* str. 306.

¹⁹ *Dokumenti...* knj. 1, str. 64.

²⁰ *Isto*, str. 65; nije utvrđeno kada je CK KPJ dobio ovaj telegram.

da u neprijateljskom zaleđu pokrene »partizanski rat«. Karakterističan je, takođe, poslednji stav telegrama koji najbolje svedoči o odnosima rukovodstva KPJ i Kominterne: »Potvrdite primitak tih direktiva i saopštite činjenice koje dokazuju ispunjenje tih direktiva.«²¹

Na istoj liniji bio je i govor vode SSSR i SKP (b) J. V. Staljina održan 3. jula 1941. u Moskvi. On je pozvao slobodarske i porobljene narode u borbu protiv fašizma u pozadini Istočnog fronta. Taj govor je smatran obavezujućom direktivom za sve komunističke partije.²²

Politbiro CK KPJ doneo je na sednici u Beogradu 4. jula 1941. odluku o otpočinjanju oružane borbe u Jugoslaviji protiv okupatora, čime su jugoslovenski komunisti i narodi, srpski pre svega, stavili do znanja okupatorima, Hitlerovoj Nemačkoj, pre svega, da ne prihvataju ropstvo i »novi evropski poredak« i otpočeli borbu protiv najjače vojske sveta, što je bilo i izraz shvatanja o proleter-skom internacionalizmu, koji se svodio na imperativnu podršku »prvoj zemlji socijalizma«.

Posle te sednice, na kojoj je donesena odluka da se u svim krajevima Jugoslavije podigne ustanak u formi partizanskog rata, Centralni komitet KPJ je 12. jula 1941. uputio proglas »Narodima Jugoslavije«. U tom proglasu jugoslovenski narodi se podsećaju da iako su pobedeni u aprilskom ratu oni nisu pokoreni, da ih slavne tradicije borbe za pravdu i slobodu dedova obavezuju da pokažu da su »dostojni potomci svojih slavni predaka«, komunisti pozivaju »ne oklevajte ni časa već hitno organizujte partizanske odrede«. Komunistima je skrenuta pažnja da moraju biti hrabri, brzi, uporni u svojim akcijama, jer je »u pitanju čast naše KP kao najborbenijeg odreda radničke klase, tu je u pitanju čast našeg naroda«.

Rukovodstvo KPJ je pozvalo narode Jugoslavije: »U boj! U borbu protiv fašističke okupatorske bande koja teži da istrebi ne samo najbolje borce naroda već i Slovene na Balkanu... U boj jer to je naš dug pred sovjetskim narodom koji se bori i za našu slobodu. U boj, u poslednji boj za uništenje fašističke zaraze.«²³

Tako su narodi Jugoslavije, predvođeni KPJ, krenuli u ustanak jula 1941.

Šta još reći danas, 55 godina posle tih sudbonosnih dana?

KPJ se verna svom internacionalizmu, u duhu slobodarske tradicije jugoslovenskih naroda, a na zahtev Kominterne opredelila, prva u porobljenoj Evropi, za oružanu borbu. Njena snaga bila je ne samo u jakoj, prekaljenoj organizaciji, već i u narodu, njegovoj patnji i revoltu, stradanju i slobodarstvu, njegovoj spremnosti za borbu i žrtve i u njenom međunarodnom uporištu u Kominterni, odnosno SSSR-u.

Okupacija je bila teška, zemlja razbijena, teror nepodnošljiv, narod ponižen, uvređen, a srpski izložen genocidu. Nasuprot razumu, srce i ponos nalagali su otpor. Da bi otpor prokročio put širokom toku slobode i budućnosti, morao je biti organizovan i mudro politički i vojnički voden. KPJ je preuzela tu ulogu. Vera u borbu, vera u cilj i uspeh – stvarala je snagu, a snaga je hranila veru.

²¹ Isto.

²² Branko Petranović, *Srbija u II svetskom ratu*, Beograd 1992, str. 180.

²³ *Dokumenti...* knj. 1, str. 72–75; Ustanak se odmah počeo širiti; Dimitrov je već 9. VII 1941. obavestio da u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini postoji »snažan partizanski pokret pod rukovodstvom Partije« (*Prepiska...* str. 308). Da je rukovodstvo KPJ bilo odlučno da po svaku cenu sprovede zahtev Kominterne i svoju odluku o pokretanju ustanka svedoči Titov telegram J. Kopiniću u Zagreb od 6. jula 1941. u kome ga, u vezi obavешtenja da komunisti u Zagrebu »sabotiraju svaki rad«, upozorava da je dao »oštre naloge za Hrvate i svaki onaj koji će to sabotirati biće strijeljan« (*Dokumenti*, knj. 1, str. 66–67). O takvom svom stavu da se pod kaznom smrti moraju izvršavati zadaci, Tito je u prvoj polovini jula 1941. obavestio i Dimitrova (*Dokumenti*, knj. 1, str. 70–71.)

Komunisti i narod – ustanici bili su svesni snage neprijatelja i njegove potrebe i odlučnosti da ustanak uguši. Ali oni su bili naoružani oduševljenjem, samopožrtvovanjem, odanošću i ljubavlju prema narodu i otadžbini i svesni da je njihova borba protiv fašizma – borba za ljudsko dostojanstvo i čovekovo pravo da bude slobodan i čovek. I sam poraz, bez prave borbe, u aprilskom ratu i olako gubljenje teško stečene države – bili su podstrek i nadahnuće za borbu. Tu je bila i KPJ koja je objedinjavala sve najuzvišenije ideje čovekove borbe za pravdu, slobodu, progres i srećniju budućnost.

Ustanakom u leto 1941. godine jugoslovenski narodi, srpski i crnogorski, pre svega, zadužili su Evropu i pokazali ne samo snagu i umešnost KPJ i da je ustanička i oslobodilačka tradicija na srpskom etničkom prostoru genetski činilac, već i da je i u tim izuzetno teškim uslovima moguće povesti i voditi tešku, ali i uspešnu borbu protiv fašističkih agresora koji su porobili skoro čitavu Evropu.

Kako je taj ustanak, predvođen KPJ, otvarao i perspektivu socijalističke revolucije na geopolitičkom i vojnostrateškom značajnom području, on je već na samom početku postao i to će ostati do kraja Drugog svetskog rata – ne samo vojničko, već i značajno političko i međunarodno pitanje.

U leto 1941. godine u okupiranoj Evropi, kada su sile Osovine bile na vrhuncu moći, u razbijenoj Jugoslaviji, u Srbiji i Crnoj Gori pre svega, pobunio se, progovorio je narod, a kako mudri Latini rekoše – »Glas naroda je glas Božji«.

Ustanak u Jugoslaviji u leto 1941. deo je herojske riznice i slobodarske tradicije njenih naroda. Neprolazne istorijske vrednosti tog ustanka zaslužuju da mu se često vraćamo, s poštovanjem prema njegovim organizatorima, borcima i palim žrtvama, uvek sa željom da se što više i bolje izuče i sagledaju njegovi uzroci, tokovi, akteri i ocene njegove istorijske, vojne, političke, međunarodne, etičke i druge dimenzije.

Ustanak u Jugoslaviji, srpskog naroda pre svega, jula 1941. trajaće koliko i naša istorija, on je putokaz, dužni smo da ga izučavamo i obeležavamo.

MIROLJUB VASIĆ

USTANAK U JUGOSLAVIJI 1941. I KOMINTERNA

Rezime

Analiza dokumenata rukovodstava KPJ i Kominterne nastalih od aprila do sredine jula 1941. godine pokazuje da je snaga KPJ kao partije internacionalne ideologije i socijalne revolucije bila 1941. ne samo u njenoj prekaljenoj, čvrstoj i ilegalnoj organizaciji, slobodarskom i antiokupatorskom raspoloženju jugoslovenskih naroda, srpskog pre svega, i krizi građanskog društva, što je naročito došlo do izražaja u aprilskom ratu, već i u njenom snažnom međunarodnom uporištu u Kominterni (Moskvi), kao njenim protektorima.

U jugoslovenskoj historiografiji posle 1948. iz državno-pragmatičnih i političko-oportunih razloga uloga Kominterne (Moskve) u podizanju ustanka (revolucije) u Jugoslaviji uglavnom je prećutkivana, iako o tome postoje objavljeni dokumenti. Ovaj članak je prilog analitičkoj racionalizaciji i osvetljavanju tog pitanja.

MIROLJUB VASIĆ

THE 1941 UPRISING IN YUGOSLAVIA AND THE COMINTERN

Summary

The analysis of the documents left by the leaderships of the Yugoslav Communist Party and the Comintern which were written from April to mid-July 1941, demonstrate that the strength of the Yugoslav Communist Party as a party which supported an international ideology and a social revolution lay in 1941 not only in its experienced, strong, underground organization, the free-thinking and rebellious mood of the Yugoslav people, especially the Serbs, and the crisis of the bourgeois society, which became particularly evident in the April war, but also in the strong international stronghold provided by the Comintern (Moscow) as its protector.

The part of the Comintern (Moscow) in organizing the uprising (revolution) in Yugoslavia was usually ignored in Yugoslav historiography after 1948 for practical reasons of state and politics, although published documents exist verifying this. This article is a contribution to the analytical rationalization and clarification of this question.

DOKUMENTI

MOMČILO PAVLOVIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića, 11

SRBIJA NA KRAJU RATA

IZVEŠTAJ MAJORA DŽONA HENIKERA MEJDŽORA O SRBIJI U PERIODU
APRIL–NOVEMBAR 1944.

UDK: 949.711»1944«(093.2)

Srbija, kao ključna zemlja jugoslovenske državne strukture, postala je u 1944. godini izuzetno važna strategijska i politička oblast i za Saveznike i za nemačku ratnu mašineriju, a posebno za sukobljene pokrete u Jugoslaviji. Svako je sa Srbijom i u Srbiji imao svoju vojnu i političku kalkulaciju i, zavisno od nje, nastojao da sprovede svoju politiku.

Nemci su nastojali da učvrste svoje snage na ovom prostoru za odbranu južnog fronta i sve izvesnijeg izvlačenja trupa sa donjeg Balkana, u situaciji kad je Bugarska iznalazila načine da se izvuče iz rata na strani sila Osovine. Bugarsko napuštanje teritorije istočne Jugoslavije pretilo je da odseče nemačke trupe u Grčkoj i Albaniji i ostavi ih bez dovoljne zaštite svoje pozadine.

Saveznici su, opet, svako iz svojih vojnih ili političkih razloga gledali na Srbiju kao na ključnu oblast. Strateški, trebalo je onemogućiti izvlačenje nemačkih trupa i vezivati ih što duže i u što većem broju za ovo područje kako ne bi ojačale frontove u Italji na kojima su Saveznici izuzetno sporo napredovali. Za Sovjete, s obzirom na pravac kretanja njihovih trupa i interese u Bugarskoj, situacija u Srbiji je bila izuzetno važna. Ako se tome dodaju i politički ciljevi potpomaganja ideoloških saveznika – partizana, koji su svim silama pokušavali da prodru u Srbiju, postaje jasan značaj Srbije za sovjetsko vojno i političko rukovodstvo.

Za partizansko vodstvo Srbija je uvek bila ključna zemlja za ostvarivanje revolucionarnih zamisli. Priznati kao ratni saveznici i obilno potpomognuti od zapadnih Saveznika, partizani su nastojali svim silama da prodru na ovo područje odakle su isterani pred kraj 1941. Pored toga, približavanje sovjetskih trupa granicama Jugoslavije pružalo je realnu nadu da će uz njihovu pomoć definitivno osvojiti vlast i poraziti ideološke i političke suparnike. Takođe, partizansko vodstvo je po svaku cenu htelo da rasprši ukorenjeno mišljenje, posebno Britanaca, o tome kako je Srbija sva četnička, monarhistička, antikomunistička i antititovska.

Četničko vodstvo, napušteno od Saveznika, posebno Britanaca, i kralja Petra II koji je pozvao četnike da se priključe partizanskim jedinicama pod vodstvom maršala Tita, smatralo je svojim najvažnijim zadatkom odbranu Srbije od »komunističke invazije« i u konfuznim okolnostima i nezavidnom političkom i vojnom položaju nastojalo da taj zadatak i ostvari, ne birajući saveznike. Za njih je to bila bitka za golo održavanje sopstvenog pokreta i života.

Tako suprotstavljeni interesi i odnosi doveli su do bitke za Srbiju, koja je postala i bitka za Jugoslaviju i njenu budućnost.

Period o kome izveštava Heniker-Mejdžor obilovao je presudnim događajima za budućnost jugoslovenske države. Ratne operacije su sa zapadnog prenete u istočni deo zemlje, partizanske snage su od običnih odreda narasle u prave vojne formacije značajno ugrožavajući nerprijateljske jedinice, komunikacijske i druge objekte na ovom izuzetno osetljivom području. Pored toga, vršene su pripreme za etabliranje nove, partizanske, politike u Srbiji, nastavljeni sukobi između rivalskih pokreta, jednog u vojnom i političkom usponu a drugog u rasulu političkoj i vojnoj diskreditaciji sa svim svirepostima građanskog rata, razarani gradovi od strane savezničkih aviona po prethodnom dogovoru i koordinaciji sa partizanskim vodstvom, došlo je do tajnog odlaska Tita u Moskvu, sovjetske pomoći u oslobađanju istočnih delova Jugoslavije, poraza, rasula i povlačenja četničkih formacija u Bosnu i konačnog oslobodenja Beograda a samim tim i čitave Srbije, terora i trijumfalizma pobednika.

Sve te događaje Heniker je kao član Britanske misije posmatrao sa prostora juga Srbije. Na tom prostoru, tinjao je, i kad ga u drugim krajevima Srbije nije bilo, istina bez značajnijih uspeha ali u kontinuitetu, partizanski pokret koji se krajem 1943, a posebno početkom 1944. godine razvio u respektivnu snagu koja je u planinskom području, s obe strane Južne Morave, stvorila znatnu slobodnu teritoriju. Odatle su neprestanim akcijama ugrožavane neprijateljske posade, garnizoni u gradovima, saobraćajne i PTT komunikacije. Odatle su partizanske jedinice kretale u oslobađanje drugih područja, tu su napravljene prve velike mobilizacije i konačno tu su uspostavljeni i funkcionisali su partizanski lokalni i drugi organi političke i upravne vlasti. Jug Srbije je, u leto 1944. postao politički i vojni centar NOP-a u Srbiji, posebno dolaskom brojnog političkog i vojnog vodstva sa ciljem konsolidovanja, omasovljenja i podizanja efikasnosti partizanskih snaga. Na tom prostoru bio je smešten Pokrajinski komitet KP za Srbiju, Glavni štab Srbije na čelu sa partizanskim generalom Kočom Popovićem, članovi brojnih savezničkih misija, od kojih je ona na čijem čelu je stajao britanski general Ficroj Meklejn bila pri Vrhovnom štabu, a neki njeni članovi od ovog štaba određeni da vrše koordinaciju borbenih i drugih aktivnosti sa Glavnim štabom Srbije s jedne, i Vrhovnog štaba odnosno komande savezničkih snaga stacionirane u Južnoj Italiji.

Uspehe partizanskih jedinica na jugu Srbije Nemci su sa saradnicima pokušali da anuliraju u dvema ofanzivama u leto 1944 (Topličko-jablanička operacija). Posle velikih gubitaka, osipanja jedinica i usiljenih marševa uz granicu prema novoj Albaniji (Kosovu) i ocene Nemaca da su potisli partizanske formacije, posle čega su pojačali osiguranje komunikacija i omasovili posade u gradovima, a posebno prodor u Srbiju Operativne grupe divizija sa prostora istočno od Berana krajem jula i četničkog poraza od ove grupe na Kopaoniku, stvoreni su povoljniji uslovi za Glavni štab Srbije čije su divizije vrlo brzo oporavljene. U tom trenutku Tito je uputio direktivu komandantu Glavnog štaba Srbije i komandantu Operativne grupe divizija u kojoj stoji da je glavni zadatak partizanskih jedinica u Srbiji da razbiju okupatorsko-nedićevsko-četničku vlast, pomognu uspostavljanje partizanskih organa vlasti, stvore čvrste baze na tom području iz kojih bi se partizanski pokret širio na celu Srbiju. Takođe, direktivom je bilo predviđeno i značajnije kretanje partizanskih jedinica ka drugim područjima Srbije.

Događaji koji su usledili razvijali su se u korist partizana, čemu su posebno doprineli nagoveštaji o predstojećoj bugarskoj kapitulaciji. Krajem avgusta Tito je upozoravao komandanta Operativne grupe divizija da predstoji povlačenje Bugara i da se može očekivati skoro uspostavljanje veze s Rusima na istočnim granicama Srbije. Tito je procenjivao da nastaje demoralizacija kod četnika i nedićevaca, da će Nemci biti zauzeti na sve strane i da će se događaji brzo razvijati, pa je zato tražio od svog komandanta brzi rad i manevar trupama. »Za nas je važno dobiti pozicije na terenu, ukoliko šire utoliko bolje. Sada je bitno ovladati strategijskom gredom Rudnik–Suvobor–Sokolska planina–Čer, iz razloga: razbijanje osnovnih četničko-nedićevskih snaga, brzo nadiranje ka Sumadiji i Beogradu, dobijanje sigurnih oslonaca za naše trupe, stvaranje uslova za novu mobilizaciju, dobijanje vojničkog i političkog efekta«. ¹

Major Heniker-Mejdžor bio je učesnik svih tih događaja krećući se sa Glavnim štabom Srbije ili pored njega. Džon Heniker-Mejdžor došao je u Glavni štab Srbije početkom 1944. sa preporukom Vrhovnog štaba NOV i POJ. U njoj se kaže da je Vrhovni štab NOV i POJ odobrio u saglasnosti sa Savezničkom misijom upućivanje majora Džona Henikera-Mejdžora Glavnom štabu NOV i PO Srbije, kao lokalnog predstavnika Savezničke misije pri Vrhovnom štabu, kod koje je on do sada bio na službi.

Dužnosti majora Henikera, kao šefa lokalne savezničke misije pri Glavnom štabu NOV i PO Srbije, bile su: 1. Opšta veza sa Glavnim štabom Srbije, što je podrazumevalo »davanje obavještenja koja su korisna za zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.« ²

2. »Sve vaše želje u pogledu pomoći savezničkog vazduhoplovstva«, stoji dalje u direktivi vrhovnog komandanta, »on će dostavljati Savezničkoj misiji pri Vrhovnom štabu koja će vašu želju saopštiti Vrhovnom štabu. Vrhovni štab pak će odlučiti da li će predloženi cilj da se bombarduje s obzirom na opštu vojnu situaciju u Jugoslaviji.

3. Organizacija snabdevanja NOV i PO Srbije. U tome cilju on se opunomoćuje da u savetovanju s vama predloži mesta za bacanje materijala kao i potrebu za slanje posebnih lokalnih misija na pojedina mesta. Što se tiče slanja materijala on ili lokalne misije saopštice vaše potrebe Savezničkoj misiji pri Vrhovnom štabu i Savezničkoj vrhovnoj komandi u Sredozemlju. O tome koliko, gde, i kada će se avioni slati konačno će odlučiti Vrhovni štab u saglasnosti sa Savezničkom misijom. Da bi se pak organizovalo slanje materijala potrebno je da on i posebne lokalne misije budu u stalnoj radiotelegrafskoj vezi sa Savezničkom Vrhovnom komandom u Sredozemlju i Savezničkom vojnom misijom pri Vrhovnom štabu.

4. Savezničkim oficirima omogućujte prisustvovanje pojedinim vojnim operacijama i akcijama po njihovim željama«. ³

Sa takvom preporukom Vrhovnog štaba, tj. samog Tita Heniker se avionom spustio na područje južne Srbije aprila 1944. Ovaj britanski oficir koji je uoči Drugog svetskog rata stupio nakratko u diplomatsku službu da bi je potom napustio i ponovo stupio u britansku vojsku, istakao se kao član Streljačke brigade u borbama u Africi gde je i bio ranjen u grudi. Posle oporavka, sa Meklejnkom je došao u Jugoslaviju kao član savezničke misije. Preko njega je išla celokupna koordinacija savezničkih i partizanskih akcija na jugu Srbije.

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, 372–2/3, Direktiva Vrhovnog komandanta od 19. avgusta 1944.

² Arhiv Jugoslavije, Fond CK KP Srbije, Glavni štab Srbije 135.

³ Isto.

Za potrebe Britanske misije Heniker je imao zadatak da ispita stvarno stanje u Srbiji, snagu i vojne mogućnosti partizanskog pokreta. Prema Meklejinim zapisima Heniker je, kad je stigao u Južnu Srbiju, »otkrio da partizani nisu jaki ni brojem ni oružjem. Partizani su operisali u posve malim skupinama i bez onakve centralne organizacije kakvom su raspolagali u drugim krajevima zemlje. Osim toga nedostajala im je i potrebna međusobna veza. Stoga je neprijatelj u Srbiji uživao mnogo veću sigurnost nego u ostalim djelovima zemlje jer je mogao računati na pomoć i jednog dijela mjesnog stanovništva i svojih mjesnih jedinica pri čuvanju svojih glavnih komunikacija od partizanskih napada... Osim toga partizani su oskudjevali i u ratnom materijalu. Nužno ograničeni opseg njihovih operacija onemogućio im je da se na račun neprijatelja opremaju u istim onakvim razmjerama kao njihovi sretniji drugovi u ostalim djelovima zemlje dok saveznička pomoć, a zajedno s njom i prestiž koji je iz toga proizilazio, nije dolazila njima već četnicima. Gonjeni od Nijemaca, nedićevaca, Bugara i Albanaca, bez veze sa svojim drugovima u ostalim djelovima Jugoslavije, srpski partizani bili su Pepeljuga narodnooslobodilačkog pokreta. Činjenica što su ipak ostali i dalje vršili svoje operacije u velikom je dijelu rezultat sposobnosti i odlučnosti njihova vođa Stambolića (Petra)«. ⁴

Preokret u razvoju partizanskih snaga pada u vreme dolaska Henikera na područje juga Srbije aprila 1944. Značaj Srbije i razvoja partizanskih snaga dobio je prioritet u Titovoj strategiji koji je za komandanta partizanskih snaga u Srbiji poslao Koču Popovića, koji je imao zadatak da organizuje i omasovi jedinice koje će se u pogodnom trenutku spojiti sa partizanskim snagama, koje su pod komandom Peka Dapčevića trebale da prođu u Srbiju, a odatle nastave put na istok u susret moćnoj Crvenoj Armiji. »Povrh svega toga, a to je možda bio najvažniji faktor – promenila se saveznička politika. Napuštena je odluka da se srpskim partizanima ne šalje nikakva pomoć u materijalu. Obustavljene su pošiljke četnicima i sada su partizani dobivali oružje i municiju u veoma znatnim količinama. To je mjesnim komandantima omogućilo ne samo da bolje opreme trupe kojima su već raspolagali već i da naoružaju veliki broj dobrovoljaca koje dotad nisu mogli primiti zbog nedostatka oružja.

Promjena našeg držanja imala je važan psihološki učinak. Sav ugled što su ga dotad uživali četnici zbog primanja savezničke pomoći sada je prešao na partizane... Saveznička podrška i pošiljke doveli su nove dobrovoljce; bolje opremljeni i brojniji partizani mogli su povećati opseg svojih operacija; njihovi uspjesi na bojnopolju omogućili su im pak da zarobe veće količine oružja i da povećaju svoj prestiž. I tako je za nekoliko meseci partizanski pokret u Srbiji postao nekoliko puta jači«. ⁵

Boraveći na prostoru juga Srbije i učestvujući aktivno u rešavanju svih vojnih pa i političkih pitanja partizanskog pokreta Heniker-Mejdžor je iz blizine posmatrao razvojni put NOP-a u Srbiji i uočio sve one karakteristike koje stranci obično lakše zapažaju. Njegove ocene su interesantne i pružaju drugačiju sliku o događajima iz završne faze za oslobodenje Srbije. Iako je »obožavao« partizane i njihov pokret on se, dobrim delom, može uzeti kao objektivan posmatrač, posebno u delovima u kojima daje dosad nepoznate detalje i konstatacije. Tako, na primer, njegovo tvrđenje da nijedno bombardovanje savezničkih vazduhoplovnih snaga nije izvršeno bez jasne Titove dozvole može se smatrati autentičnim, jer

⁴ F. Meklejn, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1965, 135.

⁵ Isto, 136.

niko od njega nije pozvaniji da tu konstataciju izrekne zato što je preko njega išla koordinacija takvih akcija i dok se nalazio pri Vrhovnom štabu a posebno od dolaska na teren južne Srbije u misiji pri Glavnom štabu Srbije.

Dokument predstavlja sociološku i politikološku analizu ne samo partizanskog već i četničkog pokreta na jugu Srbije. Osnovu oba pokreta činili su seljaci, što je razumljivo s obzirom na socijalnu strukturu srpskog društva. Međutim, on kaže da su »srpski mladići mobilizacijom dobili mogućnost da se domognu oružja i oslobode teškog posla na selu, što je ambicija svakog Srbina«. Pišući dalje o tome, major Heniker iznosi značajnije zapažanje koje će se naročito ispoljiti u posleratnom periodu. Reč je o odnosu sela i grada. Novi regruti u partizanskim jedinicama uglavnom su dolazili sa sela, dok su gradovi i dalje ostajali prilično pasivni. To je važno i za Beograd iz koga je pristizao mali broj regruta, uglavnom studenata. U daljoj analizi Heniker konstatuje kako su oslobodioci razorenih gradova (naročito od savezničkih bombardovanja) partizani-seljaci mogli da iskoriste ovu priliku za odmazdu nad gradskim stanovništvom, posebno bogatijem delu, za koje su i u mirnodopskom periodu smatrali da ga vara i potkrada. Mržnja sela prema gradu veoma je prisutna u Srbiji i pojačana je pojavom rata, zaključuje Heniker.

Pored ovoga, interesantno je njegovo zapažanje, karakteristično za područje južne Srbije i delova Šumadije oko Arandelovca i Mladenovca, o tome da je uoči oslobodenja Srbije najviše novopridošlih boraca u partizanske jedinice bilo iz bogatih sela u dolinama gde se obavljali teški poljoprivredni radovi (doline Jablanice, Puste reke, Rasine, Toplice, Veternice itd). Najmanje ljudi je u partizanske redove dolazilo iz planinskih oblasti, što nije bio slučaj u ostalim delovima Jugoslavije. Ljudi koji su živeli u planinama, sa izuzetkom oblasti Crne Trave i Kozjaka, »gde su celim srcem bili za partizane«, mada su dosta odlazili u borbu, ostali su do kraja rata manje naklonjeni partizanima. Međutim, nisu ni sve doline bile izvorište za popunu partizanske vojske. Plodonosne doline Morave i Ibra ostale su najduže antipartizanske, jer su u njih, između ostalog i zbog jake kontrole neprijatelja, partizani vrlo retko zalazili. Uz to i neprijateljska propaganda usadila je kod ovih ljudi strah od komunizma i pljačkaških pohoda za slučaj da partizani ikada dodu na vlast. Ovo stanje je promenjeno tek posle sloma Bugarske, kad su partizani počeli javno da se pojavljuju u dolini reke Morave, demantujući propagandu i prihvatajući nove regrute.

Takođe je interesantna tvrdnja Henikera da je komunistička propaganda na prostoru Srbije bila uočljivo blaža nego u drugim delovima zemlje. Reč komunizam se ili uopšte nije spominjala ili se spominjala vrlo retko, a mnogi pripadnici partizanskih jedinica razmetali su se time što nisu nosili petokraku na kapama. Na osnovu toga on zaključuje da su partizani hteli da ujedine ljude pod sloganom »smrt fašizmu«, dok su sva ostala pitanja ostavljena za izjašnjavanje posle rata. Teško je pretpostaviti da Heniker nije znao za Titov potpis u Kazerti da u Jugoslaviji neće uvoditi komunizam i shodno tom potpisu taktiku komunističkog vodstva o ublažavanju komunističke retorike i ikonografije. Sama činjenica da je i on to zapazio govori o tome da je taktika partizanskog vodstva dala dobre rezultate.

Analizirajući odnos partizana prema četnicima (s obzirom da su mnogi partizani imali rođake u četnicima, a mnogi od njih su i sami počeli kao četnici – bili su spremni da u svoje redove prime četnike koji nisu počinili nikakva zlodela, koji su bili spremni da priznaju greške i da se pridruže borbi protiv neprijatelja), Albancima, Bugarima i drugima, Heniker je zaključio da partizanski pokret u Srbiji nije imao onaj fanatizam koji je na drugim mestima bio njegova važna ka-

rakteristika. On piše da je duh koji vlada u Srbiji manje osvetoljubiv, manje doktrinaran i manje netolerantan nego u ostalim delovima zemlje. Ova se konstatacija čini zanimljivom jer postoji dovoljan broj utvrđenih istorijskih činjenica koje je potvrđuju, posebno za jug Srbije, ali postoje i činjenice koje mogu da je relativizuju.

Značajna je tvrdnja Henikera da je srpski partizanski pokret postao donekle previše nezavistan u odnosu na pokrete u ostalim celinama zemlje, i da se više oslanja na Britaniju i Ameriku nego na SSSR, kao na svoju glavnu inspiraciju i podršku. »Bilo je mnogo Srba«, kaže on, »koji bi radije videli kako zapadni Saveznici oslobadaju njihovu zemlju nego da to čini Crvena Armija«. Pored toga, on je bio siguran da je u Srbiji želja za demokratijom izuzetno prisutna.

Od ideološkog stereotipa da su partizani svuda sa veseljem dočekivani kao oslobodioci odudara i tvrdnja Henikera, na osnovu ličnih opažanja, da partizani »nisu dočekani raširenih ruku« od stanovništva Leskovca i Niša. Posebno ne Bugari, koji su kao oslobodioci ili sa partizanima kao oslobodiocima ušli u gradove u kojima su do juče bili okupatori.

U dodacima uz dokument Heniker analizira pitanje kralja i monarhije u Srbiji zaključujući da bi kraljev povratak bio popularan u Srbiji i da bi prouzrokovao ozlojeđenost samo među malim brojem starijih partizana, ali »ne verujem da je ljubav prema kralju dovoljno jaka, ili da je tradicija vladavine monarhije toliko duboka da bi došlo do velikih problema ako se on ne bi vratio, ali bi njegov povratak mogao da dovede do velike reakcije u drugim delovima zemlje«.

U drugom, opširnijem dodatku Heniker analizira pitanje četnika u periodu kada su oni kao organizovana vojska i pokret bili napušteni, poraženi, rastočeni i izbačeni iz Srbije.

Dokument koji se integralno stavlja na uvid javnosti ne donosi revolucionarna saznanja o stanju u Srbiji pred oslobođenje, ali nudi obilje podataka, pogleda i konstatacija, koje su ili originalne ili odudaraju od stereotipa u srpskoj historiografiji, posebno lokalnoj, o nekim pitanjima. Uz bitnu tvrdnju da nijedno savezničko bombardovanje nije preduzeto bez jasne dozvole Tita, koju posebno ističemo, dokumenat nudi niz podsticaja za dalje naučno sagledavanje zamršenih političkih i vojnih pitanja u Srbiji uoči njenog konačnog oslobođenja.

OVAJ DOKUMENT JE VLAŠNIŠTVO VLADE NJEGOVOG
VELICANSTVA¹

Balkanske države
Poverljivo
(R 336116/92)

17. februar 1945.
Odeljak 1.
Primerak br. 8

ARHIVSKA GRADA

Brigadni general Meklejn² ser Ormu Sardžentu³

(Primljeno 17. februara)
(Br. 7)

U vezi sa mojim izveštajem o Srbiji od septembra 1944. (koji je Ministarstvo spoljnih poslova prosledilo pod br. R 16067/8/G),⁴ ovim prenosim celokupan (štampani samo izvodi) izveštaj o Srbiji koji je napisao major Džon Heniker-Mejdžor, Pešadijska brigada.

Major Heniker-Mejdžor komandovao je mojom misijom pri Glavnom štabu u Srbiji od aprila do novembra 1944. Tokom ovog perioda učestvovao je u operacijama koje su obeležile razvoj srpskih partizana od običnih gerilskih grupa do organizovane snage koja je na kraju obezbedila oslobađanje velikih delova centralne i južne Srbije. On je igrao naročito važnu ulogu u organizovanju vazdušnog snabdevanja srpskih partizana tokom ove važne faze njihovog razvoja. Njegovi dugi marševi kroz Srbiju i solidno znanje jezika omogućili su mu odlične uslove za posmatranje.

Britanska vojna misija
Beograd, 2. februar 1945.

F. Meklejn

¹ Public Record Office, (PRO) London, FO 371, fašcikla 48809, R 3361/6/92.

² Meklejn Ficroj (Maclean Fitzroy), britanski oficir koji je kao brigadir 1943. došao za šefa Savezničke misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, i u Jugoslaviji ostao do marta 1945. O svojoj misiji u Jugoslaviji napisao je knjigu »Rat na Balkanu.«

³ Orm Sardžent (Sargent, Sir Orme) – stalni zamenik državnog podsekretara, odnosno pomoćnik podsekretara u Forin ofisu zadužen za balkanske zemlje.

⁴ Radi se o tajnoj belešci Meklejna o vojnoj i političkoj situaciji u Srbiji (PRO, FO 371/44264, R 16067/8/92) u kojoj on piše da se za poslednjih 6 meseci situacija u Srbiji razvijala brže nego u bilo kom drugom delu Jugoslavije i da je partizanski pokret od »nekoliko raspršenih, loše opremljenih odreda s nekoliko stotina ljudi u svakom, koji su jedini preostali da vode borbu nakon partizanskog poraza i povlačenja 1941... polovinom 1944. narastao na 25.000 ljudi«. Od tog trenutka, po njemu, oslobađanje Srbije pretvorilo se u trku između sve jačih snaga koje su rasle unutar Srbije i srpskih ekspedicijskih snaga koje su izvana slali da im pomognu.

PRILOG

IZVEŠTAJ O SRBIJI MAJORA DŽONA HENIKERA-MEJDŽORA, BLO,⁵
PRI GLAVNOM ŠTABU, NOVJ, SRBIJA, APRIL–NOVEMBAR 1944.*Karakteristike početnog razvoja NOVJ u Srbiji*

1. Kao što je već i bio slučaj, zbog nedostatka prvorazrednih vojnih komandanata NOVJ u Srbiji je u početku imao karakteristike stihijskog razvoja.

2. Ogroman priliv regruta je u najvećoj meri opteretio partizansko rukovodstvo u Srbiji, koje nije uspelo da na odgovarajući način reši probleme neophodne organizacije i obuke. Nije bilo komandanata koji su bili dovoljno sposobni da kontrolišu razvoj nove vojske, a Stambolić,⁶ jedini čovek sa dovoljno snage da tako nešto uradi, nije posedovao neophodno znanje. Rezultat je bio taj da se formiranjem divizija i brigada nisu promenili osnovni principi partizanske organizacije u Srbiji, a nove jedinice su služile više kao veliki odredi nego kao regularne vojne formacije. Nije bio regulisan način ishrane ovih jedinica, pa bi jedinice čim pristignu u neku oblast krenule da se smeste po selima radi hrane i konačišta, te je zbog toga došlo do decentralizacije u velikoj meri i izgubljena je kontrola divizija i brigada, što je otežavalo da se veće snage stave u pokret ili angažuju za akciju. Sem toga, stare partizanske formacije u Srbiji su se oduvek kretale samo sa onim što su mogle da ponesu na leđima, delimično zbog izuzetne mobilnosti, a delimično zbog toga što nisu mogle da obezbede snabdevanje. Sada kada su imale rezerve municije, njihovo ljudstvo se nije mnogo trudilo da reši problem toga kako da je nosi onda kada mora da ide dalje u pokret, pa je otkrilo da se u slučaju bilo kakve teškoće moraju zakopati ogromne količine njihovih rezervi. Zbog svega, kada su često učestvovali u vojnim akcijama brzo su ostajali bez municije. Komandanti su bili adekvatni, ali veoma retko dorasli funkciji komandanata brigada. Obično su bili veoma mladi, uglavnom iskusni, ali često nisu znali da komanduju, a i nisu želeli, ili nisu mogli, da obučavaju svoje ljude. Zbog svega ovoga u novim trupama se mnogo više gubila municija nego kod drugih partizana. Kada su stupili u vojsku oni su otkrili da imaju jako mnogo municije, pa im je trebalo dosta vremena da nauče da ne treba da ispa- le sve što imaju na prvog neprijatelja koga ugledaju.

3. Nije došlo do poboljšanja komunikacije, koja se u okviru komande odvijala samo preko kurira i koja je bila dovoljna samo onda kada je postojao mali broj jedinica.

Zbog toga stari kuriri su uvek bili preterano zaposleni i nisu mogli da na odgovarajući način odgovore na zahteve koje je nametalo brzo širenje vojske. Novi kuriri nisu pro- lazili kroz obuku, pa su srpski štabovi imali slabu kontrolu nad njihovim jedinicama. Sem toga mnogi novi komandanti nisu shvatili značaj prenošenja informacija o kretanju nepri- jatelja svojim štabovima. Mada su o glavnim aktivnostima neprijatelja znali dosta preko obaveštajnih službi u gradovima, srpski štabovi su se često nalazili u teškim situacijama o kojima nisu bili unapred obaveštavani. U oblasti Šumadije marš-ruta kurira je bila toliko teška da se retko dešavalo da više od jednog kurira uspe da se probije.

4. Stroga disciplina nije bila neophodna u slučajevima kada se manja vojna jedinica sastojala uglavnom od dobrovoljaca koji su se borili zbog svog dubokog ubeđenja da je partizanska borba istinski važna. To ubeđenje je bilo dovoljno da ih u najgorim uslovima drži na okupu, i nijedna vrsta kazne nije postojala u vojsci (najmanje kazna streljanjem), a najvažniji razlog je bez sumnje bilo to što partizani nisu želeli da ih četnici optuže za okrutnost i krvoločnost. Omasovljavanjem vojske takvo stanje se nije promenilo, mada je promena bila nužna. Mnogi novi partizanski regruti nisu imali duh starijih partizana. Došli su u vojsku posle tri godine prilične pasivnosti jer su, kao i mnogi drugi u Jugoslavi-

⁵ BLO – British Liaison Officer (britanski oficir za vezu) pri Glavnom štabu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

⁶ Stambolić Petar se u to vreme nalazio na jugu Srbije kao sekretar Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju i član Glavnog štaba Srbije.

ji, posle pada Italije smatrali da se tok rata okrenuo protiv sila Osovine, a i zato što su u borbi videli mogućnost da se domognu oružja i oslobode teškog posla na selu, što je uvek ambicija svakog Srbina. Velika vojska koja je tako nastala nije mogla uspešno da funkcionise sa slabom disciplinom koja je postojala ranije.

5. Novi regruti su tokom maja i juna dolazili uglavnom sa sela, a gradovi su i dalje ostajali prilično pasivni i u njima je bilo dosta neprijateljske i četničke propagande o tome da su partizani bande odbeglih kriminalaca i Cigana koji samo kolju. Samo je iz Beograda, u kojem je partizanska organizacija naročito u univerzitetskim krugovima ostala snažna, pristizao mali broj regruta, uglavnom studenata. Međutim, prema njihovom tvrdjenju, izlaz iz glavnog grada bio je težak zbog toga što su četnici i kolaboracionistička sela formirali neprobojan obruč oko grada. Partizani su tvrdili sa, po mom mišljenju velikom dozom istine, da su oblasti u kojima se regrutovao najveći broj boraca bila bogata sela u dolini, a da su oblasti iz kojih je dolazilo najmanje partizana bile planine, što nije bio slučaj u ostalim delovima Jugoslavije. U svakom slučaju to je bilo tačno za doline oko Jablanice, Puste reke, Toplice, Veternice i Rasine, kao i delove Šumadije oko Arandelovca i Mladenovca, što znam iz ličnog iskustva. U gradovima su mladi odlučivali da se priključe partizanima onda kada bi se oni dovoljno osnažili i njihovi podvizi pročuli kroz talase neprijateljske propagande. Ljudi koji su živeli u planinama, uz izuzetak oblasti Crne Trave – Kozjaka gde su celim srcem bili za partizane, mada su dosta odlazili u borbu, ostali su do kraja rata manje naklonjeni partizanima nego ljudi u drugim delovima zemlje.

6. Ne treba mnogo tragati da bi se došlo do objašnjenja ovih pitanja. Od samog početka okupacije u selima koja su bila bogatija, barem u pomenutim oblastima, stanovništvo je neprestano trpelo napade bugarske vojske, koja je pljačkala hranu, stoku, odeću i dragocenosti iz kuća. Četnici koji su se obično kretali po planinskim oblastima gde je živelo siromašnije stanovništvo, ponašali su se veoma slično. Zbog stroge zabrane krađe i bespoštudnog pljačkanja sela, NOVJ je bila jedina vojska koja gotovo nije nanosila nikakvu štetu. Stoga je u ovim oblastima jačala mržnja prema neprijatelju, paralelno sa željom da se pruži otpor, pošto su, bez obzira da li su pružali otpor ili ne, morali da trpe neprijateljska delovanja, pa je tako rastao i osećaj naklonosti prema partizanima. Neprestane krađe neprijatelja su kod Srba, koji gaje iznad svega neobičnu ljubav za ličnu imovinu, stvorile mržnju koja je bila tolika da je mogla da se meri sa onom koja bi nastala zbog još gorih zlodela neprijateljske vojske.

7. U gradovima se malo toga znalo o partizanima, a i ono što je bilo poznato bilo je na njihovu štetu i poticalo je iz neprijateljskih izvora. Međutim, tokom perioda njihove pasivnosti u Srbiji je za kolebljivce bilo malo podsticaja da se priključe partizanima. Ali, među mladim ljudima koji su živeli u gradovima bilo je dosta potencijalnih partizanskih simpatizera za koje su partizanski ciljevi bili privlačni u intelektualnom smislu i koji su bili spremni da se bore protiv neprijatelja, a shvatili su da to ne mogu ako odu u četnike. Međutim, oni su partizane smatrali jakom snagom i mogućom alternativom četnicima tek onda kada partizani ostvare velike rezultate i počnu da utiču na život ljudi u gradovima. Među radnicima koji su bili bedno plaćeni često je bilo nezadovoljstvo Nedićevim režimom. Za njih a i za sve kolebljivce u Jugoslaviji, glavni razlog koji ih je odbijao da se priključe NOVJ predstavljale su navodne tvrdnje neprijatelja o banditskom ponašanju partizana. Stoga je za njih često presudan faktor bio ugled koji je obezbedila podrška Saveznika i Sporazum Tito-Šubašić.⁷ Međutim, u gradovima su do kraja ostali elementi koji nisu gajili simpatije prema partizanima, koji su se bojali komunizma i koji su pod Nemcima doživeli procvat. Među njima su bili vlasnici fabrika, trgovina i ono što je postojalo od industrijskog proletarijata u Srbiji, koji je bio bolje plaćen tokom okupacije nego ikad ranije.

⁷ Između Tita, predstavnika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) i Ivana Šubašića, predsednika Kraljevske vlade zaključen je 16. juna 1944. sporazum na Visu kojim su priznate tekovine dotadašnje borbe i privremena uprava zemlje – AVNOJ i NKOJ kao njegov izvršni organ, priznata NOVJ pod komandom maršala J. B. Tita i dogovoreno da se uputi poziv celom narodu da se sve borbene snage ujedine s NOVJ u jedinstveni front. Sa svoje strane Tito se obavezao na saradnju sa Kraljevskom vladom Ivana Šubašića, kao i obavezu da neće za vreme trajanja rata pokretati pitanje konačnog državnog uređenja.

8. Planinske oblasti su pre 1941. bile uporište četničkih organizacija, a posle poraza u aprilu ojačale su pod njihovim vodstvom. Mnogi su želeli da pruže otpor neprijatelju, a većina je krenula u borbu zbog ratničke tradicije koja je poticala od neobične ljubavi prema oružju i urođene nevoljnosti za obavljanjem teškog posla, pre nego zbog prave želje za borbom. Mnogi od tih koje smo prve naveli napustili su četnički pokret kada je u njemu proklamovana politika nepružanja otpora, ali veliki broj njih nije bio sklon da se priključi nekoj drugoj partiji sve dok ta partija jasno i putem određenih akcija ne pokaže da zaista namerava da se bori protiv neprijatelja i da je u stanju da to uspešno izvede. Jedan seljak mi je pričao da je njegovo selo krenulo u borbu da bi podržalo Pećanca.⁸ Posle njegovog pada oni su svoju odanost preneli na Mihailovića, ali su se brzo razočarali i nisu želeli da se ponovo obavežu nekome na vernost sve dok ne budu sto posto sigurni da su se kladili na pravoga konja. Za ove druge, lažna slika rata koju su nudili četnici sa ratnom pompom i sjajem, a bez pravih teškoća i patnje, izgledala je izuzetno privlačno. Pošto bi pretrpeli poraz od partizana oni su čak bili spremni da svoju odanost poklone bilo kome ko bi im dopustio da zadrže svoje oružje. Stoga su se priključili NOVJ, ali su mnogi od njih ostali manje-više bezvredan i nedisciplinovan element u vojsci. Pošto su planinske oblasti bile siromašne, neprijatelj nije često zalazio u njih dok su četnici u njima bili aktivni. Zato je narod gledao na dolazak partizana sa neujednačenim osećanjima, jer je za njima obično dolazio neprijatelj. Pod uticajem četnika oni su čvrsto verovali u beskorisnost otpora neprijatelju koji je godinama odolevao. Zbog nedostatka bilo kakvih vesti nisu gotovo ništa znali o tome da je moć Nemačke na zalasku i često su na otpor partizana gledali kao na ludu odvažnost. Kada su partizani dokazali da su bili u pravu i kada je neprijatelj počeo da doživljava sve brojnije poraze, ugled partizana u zaostalijim delovima zemlje naglo je počeo da raste.

9. Oblasti koje su najduže ostale antipartizanske najverovatnije su bile plodnosne doline u koje su partizani zbog kontrole neprijatelja retko dolazili. Takve su bile doline reka Morave i Ibra. Ovde je neprijatelj do kraja iskoristio ljubav Srba prema sopstvenom vlasništvu usadivši u seljake strah od komunizma i pljačkaških pohoda za slučaj da partizani ikad dođu na vlast. Tek kada je došlo do sloma Bugarske, pri čemu su partizani počeli javno da se pojavljuju u dolini Morave da bi opovrgli najveći deo najernje propagande neprijatelja protiv njih, regruti iz tih oblasti počeli su da se priključuju partizanskim jedinicama.

10. Da bi obezbedili što masovniju podršku različitih elemenata u narodu čija je jedina zajednička odrednica bila mržnja prema neprijatelju, partizani iz Srbije su veoma malo pominjali čak i najvažnije stavke svoga političkog programa. Reč »komunizam« se ili uopšte nije spominjala ili se spominjala vrlo retko, a mnogi pripadnici vojnih jedinica nisu nosili petokraku na kapama. Partizani su želeli da ujedine narod pod sloganom: »Smrt fašizmu!«, a njihov stav prema ostalim pitanjima bio je takav da su mogli da sačekaju izravnanje do koga će doći posle rata kada će narod moći da izrazi svoje želje. U vezi sa ovim postojala je prilična tolerancija prema svim neprijateljima, sem fašistima. Za četnike se smatralo da su uglavnom ljudi koji su se digli u borbu sa iskrenom željom da pruže otpor neprijatelju, ali su ih na stranputicu odvele njihove vođe. Mnogi partizani imali su rođake u četnicima, a mnogi od njih su i sami u početku bili u njihovoj vojsci. Stoga su bili spremni da u bilo koje vreme u svoje redove prime četnike koji nisu počinili nikakva zlodela i koji su bili spremni da priznaju greške svog pokreta i da se pridruže borbi protiv neprijatelja. Što se tiče Bugara zvaničan stav partizana bio je da oni predstavljaju prijateljsku naciju koju su na pogrešan put odvele loše namere i fašističke vođe. Bugarski vojnici su, stoga, retko bili osuđivani na streljanje, sem ako nisu bili oficiri. Međutim, partizanski vojnički sastav je, u globalu, i dalje gajio negativne emocije prema Bugarima i nikada nije mogao do kraja da proguta sklonost prema kompromisima svojih vođa. Što se tiče ostalih neprijatelja, partizani su čak bili spremni da sklope primirje i sa

⁸ Milovanović Pećanac Kosta, četnički vojvoda iz Prvog svetskog rata i jedan od organizatora Topličkog ustanka 1917. U međuratnom periodu predsednik Udruženja srpskih četnika u Kraljevini Jugoslaviji. Posle okupacije Jugoslavije organizovao jak četnički pokret na jugu Srbije i dodelio veliki broj vojvodskih titula. Zbog saradnje sa Nemcima i Nedićem kompromitovao je svoj pokret čiju ulogu preuzima pokret D. Mihailovića. Pećanac je ubijen od četnika D. Mihailovića 1944. u okolini Soko Banje.

Arnautima, koje su svi prezirali zbog njihove okrutnosti prema srpskom stanovništvu na Kosovu. Jedino je mržnja prema Nalcima bila beskompromisna.

11. Nenametljivost partizana u pogledu njihovog političkog programa i njihovi pokušaji da privole ostale neprijatelje na saradnju uz činjenicu da neprijatelj još od 1941, sem u pojedinim slučajevima, nije ugnjetavao narod, značili su da partizanski pokret u Srbiji nije imao fanatizam koji je na drugim mestima bio njegova važna potpora. Za razliku od drugih krajeva Jugoslavije ovde nije bio javno izražen osećaj da su se partizani borili za bolju Jugoslaviju. Srbi, koji su imali neodređen osećaj da od 1941. godine stvari ne idu kako treba, uglavnom su bili zadovoljni svojom privilegovanom pozicijom i nisu želeli da se to izmeni. Sem toga, što se tiče obrazovanja i obnove zemlje za koje su se na drugim mestima sve više pojavljivala interesovanja, ovde to nije bio slučaj.

12. Prema tome, stanovništvo u Srbiji je davalo opšti utisak bezvoljnosti čak i u oblastima u kojima su partizani bili jaki i izgledalo je, čini mi se s razlogom, da ne mogu da se mere sa Crnogorcima, Bosancima i Hrvatima.

13. Međutim uprkos svim tim manama, partizanski pokret je ipak uspeo da izgradi značajne snage, koje su se borile i opstajale zajedno, mada je postojalo i nekoliko slučajeva dezertiranja u izuzetno teškim neprijateljskim ofanzivama.⁹ Uprkos nedostatku fanatizma, discipline, kao i odgovarajuće organizacije, Srbi su se borili protiv neprijatelja zato što, verovatno više od bilo kog naroda u Jugoslaviji, poseduju jak osećaj patriotizma u pogledu Srbije, ako ne i Jugoslavije, i još dublju mržnju prema tome da nad njima vlada bilo koji stranac. Takav patriotizam, a još više neka vrsta sirovog individualizma, naročito su krasili seljake koji su činili kičmu ovog pokreta. Prema neprijatelju su gajena osećanja dubokog gnušanja, mada on nije u znatnoj meri remetio svakidašnji život. Uz sve to postojala je i neverovatna tvrdoglavost Srba, koja je u pogledu njihove nevoljnosti da nauče nešto novo predstavljala manu, ali je bila velika prednost prilikom opredeljivanja da se protiv neprijatelja mora voditi borba. Sem toga, postojalo je i osećanje srama da Srbi nisu izvojevali pobedu u svojoj bici za očuvanje tradicije pružanja otpora stranim zavojevačima. Svaki Srbin je bio svestan tog neuspeha i da bi umirio svoju savest neprestano se hvalio prošlim uspesima i naglašavao značaj uloge koju su Srbi igrali u ustanku 1941. godine. U isto vreme Srbi su znali da to nije dovoljno, uvereni da Srbija treba da igra odgovarajuću ulogu u konačnom oslobađanju zemlje. U tom smislu, stariji ljudi koji su se borili na Solunskom frontu u poslednjem ratu uticali su na mlade ratnike. Srbi su polako postajali svesni činjenice da su partizani jedina snaga sa kojom se to može ostvariti, a dolaskom Saveznika u Srbiju pojavilo se i saznanje o pravoj situaciji među Nalcima, kao i osećanje da ukoliko ne budu brzo reagovali može sve biti kasno. S druge strane, Srbi su verovali da neće još dugo morati da prolaze kroz bitke i različite patnje kao i da će korist od toga što su se borili na pravoj strani jednoga dana, na kraju rata, biti velika. I na kraju, Srbi su navikli na ratovanje i, mada su visoko vrednovali svoje sposobnosti, obično su se izuzetno uspešno borili kada se bitka vodila na njihovom terenu i kada nisu morali da se suočavaju sa oružjem kao što su tenkovi, avioni i artiljerija, kojima su pripisivali gotovo natprirodna svojstva i čija je pojava izazivala bespotrebnu paniku. Stariji partizani koji su se tri godine borili bez podrške, pri čemu su čak i njihovi manji uspesi pripisivani četnicima u čitavoj Srbiji, sa neverovatnom verom u krajnju pobedu, bili su raspoređeni po svim jedinicama i mnogo su pridoneli jačanju morala mladih regruta koji su tek počinjali da gaje veru u pobednički ishod njihove borbe.

⁹ O dezertiranju iz partizanskih jedinica u toku neprijateljske ofanzive komandant Glavnog štaba Srbije K. Popović je u seriji radiograma obavestavao Vrhovni štab. Takode u izveštajima Vrhovnom štabu pisao je o osipanju i skorom raspadanju 25. divizije. U svojim sećanjima on piše da se u »21. i 24. diviziji nastavlja osipanje u priličnim razmerama, no uporedo s tim na svim mirnim sektorima preduzima se prikupljanje. Karakteristično je da velika većina dezertera ne prelazi neprijatelju, nego beži od teškoća kući i kad prođu teškoće vraća se u jedinicu... Treba imati u vidu da je to mlada vojska i, kao što smo već rekli, neiskusna i neučvršćena. Ona sada nesumnjivo preživljava krizu raščćenja – iz partizanskih jedinica u Vojsku«. Više o ovome vidi M. Pavlović, V. Trajković, Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944. Leskovac, 1995. str. 56–58.; K. Popović, Beleške uz ratovanje, Beograd, 1988. str. 275–278.

Pogoršavanje odnosa

1. Brigadni general Meklejn je 19. septembra napustio Srbiju, a njegov odlazak je bio znak pogoršanja naših odnosa sa partizanima, koji su tokom njegovog boravka bili srdačni.¹⁰ Nekoliko manjih incidenata, kao što je bila infiltracija grupe za iskrcavanje bez dozvole Glavnog štaba su preveličani, a partizani su bili vrlo nepristojni u svojoj žurbi da se oslobode suvišnih Britanskih misija. Na naslovnoj strani lokalnog časopisa srpskog štaba štampan je tekst emisije emitovane na »Slobodnoj Jugoslaviji«¹¹ u kome se omalovažava veličina pomoći Saveznika i daje do znanja odbijanje Jugoslavije da primi U. N. R.-inu¹² pomoć, sa predgovorom u kome se skreće pažnja na njihov značaj. Uz njih je objavljen kominike agencije Tas o tome da ruske armije imaju dozvolu da uđu u Jugoslaviju, što je štampano masnim slovima. Pukovnik Marković¹³ je u jednom privatnom razgovoru o kome sam obavešten rekao da smatra da Britanci i Amerikanci namerno vode takvu politiku kojom se partizanima ne obezbeđuje pomoć u zalihama kada im je ona neophodna, kao što je slučaj sada kada žele da igraju odgovarajuću ulogu u oslobađanju Srbije, i kao što je bio slučaj nedavno, tokom neprijateljske ofanzive u julu i avgustu, dok su se znatne količine pomoći slale onda kada ona nije bila toliko potrebna. Izdato je naređenje u kome se kaže da su partizani preuzeli kontrolu nad svim aerodromima u Jugoslaviji, a britanskoj strani na pisti Bojnik je predočeno da nema nikakve veze sa sletanjem aviona. Od partizana je stigla poruka u kojoj je navedeno da za svoje britansko oružje nisu dobili nimalo municije tokom septembra. Pribavljena je neka besmislena dokumentacija pronađena kod zarobljenih četnika kod Leskovca. Ona je ukazivala na to da su britanski oficiri bili u kontaktu sa četnicima i, mada su partizani tvrdili da dokumenta smatraju lažnim, izgledalo je da oko njih dižu nepotrebnu galamu. Jedan broj vojnika koji su bili u našoj pratnji, uključujući komandanta čete, kao i neki od asistenata u odredu zaduženim za pistu na aerodromu, otpušten je iz vojske sa obrazloženjem da je u suviše prijateljskim odnosima sa Britancima. Takođe, krajem septembra, Vrhovni štab partizanske vojske je izdao saopštenje da, pošto će Srbiju dalje isključivo snabdevati Crvena armija, više nije bilo potrebe za britanskom pomoći. Samo po sebi to je predstavljalo razumnu nameru, mada sa njome nije uzeo u obzir podatak da je srpska armija u velikoj meri bila opremljena britanskim oružjem za koje je bila neophodna municija. Glavni štab Srbije se uzaludno usprotivio toj odluci. Međutim, s obzirom na vreme u kome se pojavio, zahtev partizanskog Vrhovnog štaba da se obustavi snabdevanje delovao je kao još jedan neprijateljski potez.

¹⁰ Odlazak Meklejna iz Srbije usedio je posle tajanstvenog Titovog »iščeznuća«, tj. odlaska u Moskvu na razgovore sa Staljinom mimo znanja Britanaca, pod čijom je vojničkom zaštitom boravio na Visu. To je uznemirilo britanske zvaničnike i Meklejn je pozvan u Bari na referisanje, dok je od Henikera traženo da ispita da li je Tito u Srbiji. K. Popović piše kako »Englezi, veliki i mali, jure kao lovački psi za nama, upotrebljavajući sve načine da doznaju kuda putujemo... Meklejn je krenuo zato da bi, kako mi je rekao, u ovim važnim trenucima, bio blizu Tita. Tita nije to je predstavljalo razumnju nameru, mada sa njome nije uzeo u obzir podatak da je srpska armija u velikoj meri bila opremljena britanskim oružjem za koje je bila neophodna municija. Glavni štab Srbije se uzaludno usprotivio toj odluci. Međutim, s obzirom na vreme u kome se pojavio, zahtev partizanskog Vrhovnog štaba da se obustavi snabdevanje delovao je kao još jedan neprijateljski potez.

Ovo traženje da se svi koji putuju u Italiju predhodno prijave ima, između ostalog, za cilj i to da ja otkrijem pravac svog putovanja. Sve u svemu, posle puta Titovog u nepoznatom pravcu, posle članka u »Slobodnoj Jugoslaviji« o tome koliko je stvarno bila saveznička pomoć – odnosi se postepeno zaoštravaju. A Englezi su, sigurno, počeli da se svete što se Maršal udaljio – ne rekavši »zbogom«.

Nešto kasnije Heniker je uputio pismo Koči Popoviću u kome mu saopštava da će se Misija povući »imajući u vidu da više nema posla za nas«. Dalje, on je zahvaljivao na »ljubeznosti« i u ime svih članova Misije poželeo »sretnu i uspešnu budućnost«. Više o tome u K. Popović, n. d., 294–295.

¹¹ »Slobodna Jugoslavija«, radio-stanica koja je sa teritorije SSSR emitovala vesti iz Jugoslavije. Urednik je bio Veljko Vlahović. Emisije ove stanice redovno su praćene u Londonu i postoji veliki broj dokumenata u kojima se traži objašnjenje stavova ili vesti »Slobodne Jugoslavije«.

¹² UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Uprava Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu, koja će u posleratnom periodu pružiti značajnu pomoć Jugoslaviji).

¹³ Marković Moma je posle dolaska na teren južne Srbije bio organizacioni sekretar PK KPJ za Srbiju i načelnik Personalnog odeljenja Glavnog štaba, i jedno vreme komesar Glavnog štaba. O svom angažmanu u ratu napisao je knjigu *Rat i revolucija (Sećanja 1941–1945)*, Beograd 1987.

2. Mnoge od manjih neprijateljskih žaoka ublažio je general Popović, koji je u to vreme bio lično mnogo više prijateljski raspoložen nego ikada ranije, ali su ostali članovi oficirskog kora, naročito pukovnik Lozić,¹⁴ koristili svaku priliku da stvore neprijatnu situaciju. Bilo je jasno da preovladaju antibritanski elementi.

3. Teško je proceniti koji su razlozi za tako iznenadnu promenu stava, koja je, po mom mišljenju, postojala u čitavoj zemlji, ali postoje sledeća moguća obrazloženja:

a) Odlazak Tita iz Vrhovnog štaba omogućio je da ondašnji antibritanski i antiamerički elementi, koji su postojali među jače indoktriniranim i ograničenim komunistima, postanu sve snažniji. Posledica svega možda je bila serija naredbi štetnih po naše interese, koje su isti elementi u regionalnom štabu protumačili što su više mogli usko i ograničeno. Imao sam utisak da je u Glavnom štabu Srbije general Popović možda želeo da ostvari liberalniju interpretaciju nekih naredbi, ali je bio prinuđen da ih se doslovno pridržava zbog njegovog političkog komesara, koji je u to vreme počeo da prisustvuje razgovorima između mene i generala Popovića. Kada taj komesar nije bio prisutan general Popović je znatno odstupao (u našu korist) od instrukcija koje su mu bile date.

b) Želja partizana da nadu opravdanje pred narodom zbog prihvatanja svesrdne ruske pomoći, kao i zbog ulaska ruske i bugarske vojske u Srbiju.¹⁵ To je najbolje moglo da se uradi tako što bi se tvrdilo da smo ih ostavili na cedilu, čime bi se ostavila mogućnost da se zaključi da su, pošto nisu imali nikakav drugi izvor snabdevanja, neizbežno morali da se okrenu Rusiji, prihvatajući uslove koje je Rusija postavila uz svoju podršku. Izgleda da je takođe postojao osećaj da su ruski i naši interesi u međusobnom konfliktu, a da bi mi trebalo da budemo uznemireni zbog takvog delovanja partizana. Zapravo, oni žele da opravdaju svoje postupke tako što će stvoriti sumnju u nas. Uz sve to postojalo je i, po mom mišljenju, iskreno obećanje da smo, zbog naše nemogućnosti da naoružamo nove regrute i da u ovom trenutku obezbedimo sve potrebe postojeće srpske vojske, doveli do toga da Srbija nije mogla sama da se oslobodi, već je morala da pozove pomoć sa strane, uključujući tu i prezrene Bugare. Smatram da je većina Srba iskreno želela da zadatak oslobođenja izvrše Jugosloveni bez ičije pomoći, i da je bilo potrebno pronaći žrtvenog jarca za spasavanje njihove časti. Željom sami oslobode neke delove zemlje mogu da se objasne tolike teškoće tokom slanja britanskih snaga u Jugoslaviji, naročito manjih britanskih snaga koje neće uticati na borbu u velikoj meri, ali za koje će partizanski klevetnici da tvrde da imaju odlučujući uticaj.

c) Želja Komunističke partije da izvuče korist iz dolaska Rusa čime se obezbeđuje podrška njoj a u isto vreme diskredituju kapitalističke i demokratske države.

d) U takvoj situaciji boravak misije pukovnika Mekdanela kod Mihailovića izazvao je veliko negodovanje.¹⁶ Po mišljenju partizana, politika Britanaca i Amerikanaca uvek je

¹⁴ Lozić Miodrag, avijatičarski pukovnik jugoslovenske vojske i vojni ateše u Moskvi jugoslovenske vlade u Londonu, prišao je partizanima i došao na Vis 1944. U Glavnom štabu Srbije postavljen je za načelnika odeljenja za avijaciju, koju je trebalo stvarati uz pomoć saveznika. Njegovo konkretno zaduženje bilo je održavanje veze sa saveznicima oko snabdevanja partizana ratnom opremom, organizovanje mesta za isporuke, kao i organizovanje transporta ranjenika za bolnice u južnoj Italiji.

¹⁵ Ruske i bugarske trupe ušle su na prostor Jugoslavije i učestvovala u oslobađanju istočnih delova zemlje na osnovu sporazuma koji je Tito potpisao u Moskvi i Krajovi septembra, odnosno oktobra 1944. Iako u saopštenju TASS-a o sporazumu NKOJ-a i Vrhovnog štaba NOVJ i Sovjetske komande o ovom sporazumu stoji da je to učinjeno na molbu sovjetske komande, Tito je još početkom jula molio Staljina da Crvena armija usmeri svoje nadiranje preko Karpata i Rumunije u pravcu juga. »Takav plan osujetio bi mnoge planove na Balkanu sa strane onih, koji žele da pomoću razdora učvrste svoje pozicije«, pisao je Tito. Pismo je objavljeno prvi put u časopisu Voprosi istorii KPSS, br. 9, septembra 1984. str. 14–15. Sporazumom je još bilo predviđeno da se Crvena armija iz Jugoslavije povuče čim završi operacije prema Mađarskoj. Pri tome je morala da poštuje civilnu vlast koju je uspostavio NOP.

¹⁶ U leto 1944. OSS (Office of Strategic Services USA – Ured strateških službi SAD) poslala je profesora balkanske istorije na Mičigenskom univerzitetu Roberta Mekdauela (Robert McDowell) da napravi studiju o četničkom pokretu u Jugoslaviji. Sa ovim zadatkom on je došao u štab D. Mihailovića i putujući sa četnicima često je »premašivao ovlašćenja« davajući izjave i podgrevajući nade napuštenom D. Mihailoviću. Njegov izveštaj bio je gotov u novembru 1944. Zbog velikog pritiska partizanskog vodstva i Britanaca Mekdauel je povučen iz Jugoslavije 1. novembra 1944.

smatrana istovetnom pa su Britanci, po mom mišljenju, morali da podnesu deo osude zbog toga što je još uvek postojala misija kod Mihailovića. Na svim stranama postojale su preuveličane priče o obećanjima koje je pukovnik Mekdauel javno dao o tome da Saveznici nikada neće ostaviti četnike, kao i da njegova misija ima blagoslov i predsednika Ruzvelta i generala Vilsona.¹⁷ Kada su ovo poveže sa sumnjom da smo igrali dvostruku igru sa četnicima, neostvarivanjem naše pomoći u snabdevanju, i sa činjenicom da je ovo neostvarivanje otpočelo u vreme najgore ofanzive četnika protiv srpskih partizana, možda su partizani koji su obično skloni da u svemu vide intrigu, pripisali najružnije motive pojavi koja je zapravo bila posledica poteškoće u snabdevanju i našom potrebom da avione koristimo van Jugoslavije. Verujem da je moguće da je Tito, posle dolaska u Srbiju, možda saznao činjenice koje su bile loše interpretirane, pa se našao u sveopštem talasu negativnih osećanja prema Saveznicima.

e) Naša iskrcavanja u Grčkoj i politika prema toj zemlji možda su izazvali strah da mi želimo da sličnu politiku primenimo i u Jugoslaviji.¹⁸ Sem toga, mada su sve partizanske vođe zvanično izjavile da ne traže pravo na grčku Makedoniju, one su gotovo sigurno želele da reše makedonsko pitanje u okviru Balkanske federacije koja bi uključila i Grčku. Koji god da su ciljevi u pitanju, partizani ne mogu da se nadaju da će ih ostvariti bez podrške grčke vlade. EAM,¹⁹ sa kojima su partizani tokom dužeg perioda imali prijateljske odnose i čije političke ideje su smatrali sličnim njihovim, delovali su kao grčka vlada, sa kojom su na najjednostavniji način mogli da se slože. Ocena da mi želimo da smanjimo moć EAM-a izazvala je neprijateljstvo i sumnjičavost prema nama. Sumnja da mi nameravamo da u Jugoslaviji igramo ulogu sličnu onoj koju smo igrali u Grčkoj pojačana je ulaskom većeg broja Britanaca u Jugoslaviju, a njihova uloga je često ostajala nejasna partizanima jer im je bilo teško da je shvate. Naše iskrcavanje u Albaniji, koje je u našoj propagandi preuveličano, nije doprinelo otklanjanju ovih sumnji.

f) U odnosu na Srbiju postojalo je po mom mišljenju, osećanje da je srpski partizanski pokret postao u izvesnoj meri previše nezavistan u odnosu na pokrete u ostalim delovima zemlje i da se više oslanja na Britaniju i Ameriku nego na Rusiju kao na svoju glavnu inspiraciju i podršku. Bilo je mnogo Srba koji bi radije gledali kako zapadni Saveznici oslobađaju zemlju nego da to čini Crvena armija. Da bi omogućili da se Srbi ponovo usklade sa ostalim delovima zemlje, a i zato što nisu bili sto posto sigurni kako će Britanci i Amerikanci iskoristiti simpatije koje su Srbi gajili prema njima, partizani su omalovažavali zapadne zemlje.

g) Posle početka kampanje protiv nas partizani su otkrili da je stanovništvo u nekim gradovima u koje su došli ozlojeđeno zbog našeg bombardovanja, pa su se i sami, obično bezraložno, ljutili, *mada nijedno bombardovanje nije bilo izvršeno bez Titove jasne dozvole*, (podvukao M. P.)²⁰ Oni su okrivljavali našu nepreciznost, što je iskorišćeno da se diskredituje naše angažovanje u ratu i razglasi poštenje Rusa koji su, prema njihovom mišljenju, obezbedili uspeh u ratu bez pribegavanja velikom bombardovanju gradova.

¹⁷ Wilson Henri (Wilson Maitland Henry), general saveznički vrhovni komandant na Srednjem istoku i Sredozemlju.

¹⁸ O britanskoj politici u Grčkoj u periodu 1941–1945 vidi E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb 1987, str. 149–169.

¹⁹ EAM – Grčki narodnooslobodilački pokret.

²⁰ O Titovim sprazumima sa saveznicima o vazdušnoj podršci odnosno bombardovanju vojnih i civilnih objekata na području Jugoslavije, kao i o koordinaciji za ovim akcijama sa Glavnim štabom Srbije i zahtevima Koče Popovića za bombardovanjem više gradova na području Srbije (Beograd, Niš, Niška Banja, Bor, Vranje, Vladičin Han, Surdulica, Leskovac, Lebane, Grdelica, Priština, Kuršumlija, Stalać, Kruševac, Mitrovica, Kraljevo, Raška i mnogi drugi) vidi M. Pavlović, V. Trajković, n. d. str. 31–71. Svi navedeni gradovi su bombardovani, ali je najveće civilne žrtve u tim jesenjim bombardovanjima pretrpeo Leskovac gde je poginulo, do sada, poimenično utvrđenih 819 civila, ali je broj nastradalih i civilnih i vojnih lica veći.

Uslovi u Srbiji posle oslobođenja

1. Kada je Prokuplje palo ubrzo posle sloma Bugara, oduševljenje za partizane, koji su sami ušli u ovaj grad, bilo je ogromno. Došlo je do nekoliko hapšenja, a potom se život vratio u normalu. U gradovima koji su sada bili oslobođeni, od kojih sam video Leskovac i Niš, partizani nisu bili dočekani raširenih ruku.²¹ Svugde je nastalo olakšanje zbog toga što je okončan period bezakonja koji je trajao proteklih nekoliko nedelja, kada je došlo do sloma kontrole Nemaca, Bugara i Nedića, a Nemci i četnici, prema svim dokazima, barem u Leskovcu, vršili su pljačku i otimačinu, a četničke crne trojke ubijale su svoje protivnike čak i usred bela dana. Javila se zbog toga razumljiva ozlojeđenost pošto je bio u pitanju stari neprijatelj, Bugari, koji se pod plaštom oslobodilaca vraća, kao i strah od partizanske osvete prema svima koji su sa okupatorom bili u dobrim odnosima. Postojala je takođe i bojazan da bi seljaci, koji su još uvek činili kičmu partizanske vojske, mogli da iskoriste ovu priliku za odmazdu nad gradovima, za koje su i u mirnodopskom periodu smatrali da ih varaju i potkradaju. Mržnja sela prema gradu veoma je prisutna u Srbiji i pojačana je pojavom rata. Time što su prvih nekoliko dana uhapsili veliki broj ljudi partizani nisu umanjili ove strahove. Ovaj preterani strah je, međutim, počeo da se smanjuje kada su mnogi od uhapšenih bili pušteni pošto su uverili partizane da nisu materijalno pomagali neprijatelja. Bilo je jasno da su partizani pravili razliku između onih koji su radili za neprijatelja i onih koji su zbog ovog ili onog razloga jednostavno bili pasivni pod njegovom vladavinom, pa su kažnjavali samo prve. Oni koji nisu imali nečistu savest, ali su se iz straha od bespoštedne osvete partizana krili u svojim kućama, počeli su da izlaze napolje, a u gradovima život je ponovo počeo normalno da teče.

2. U Nišu je bila osnovana Komisija za ratne zločine, koja je imala odeljenja u svim delovima te regije radi prikupljanja dokaza o onima koji su saradivali sa neprijateljima. Najveći zločini bili su sledeći:

- a) imovinski prekršaji,
- b) veleizdaja i izdaja,
- c) špijunaža,
- d) moralno ili materijalno pomaganje neprijatelju.

Prikupljene su i informacije o ljudima koji su imali bilo kakve veze sa koncentracionim logorom u Bubnju, gde su Nemci navodno ubili oko 12.000 Srba, među kojima su bili simpatizeri i četnika i partizana. I u Nišu i u Leskovcu na prvi pogled nije izgledalo da su partizani preterano strogi.²² U Nišu je, prema tvrdnjama, bilo 1.000 slučajeva hapšenja tokom prvih deset dana, ali nije bilo prijavljeno mnogo slučajeva streljanja, a ovaj grad je uvek bio smatran za jedan od onih u kojim je građanstvo najviše saradivalo sa neprijateljem. Bez sumnje je bilo mnogo slučajeva hapšenja bez razloga, ali drugo se nije ni moglo očekivati od partizana koji su bili opijeni uspehom i koji su tek počeli da osećaju snagu moći. Sem toga u Srbiji nije, kao u drugim krajevima, bilo slobodne teritorije na kojoj su postojali gradovi u kojima su partizani mogli da razvijaju administraciju. Naprotiv, čitava oblast je oslobođena u jednom dahu i potpuno neiskusni partizani su morali da se trude da izadu na kraj sa ovom situacijom. Velika stvar je bila i sama činjenica da su postigli uspeh i održali svoj ugled.

3. Do kraja oktobra uslovi u Nišu su se vratili na predašnje stanje i bili gotovo normalni. Nije bilo pravih nestašica hrane, okolni kraj je bio bogat pa su se seljaci uskoro pojavili na pijaci sa svojom ponudom. Postojale su restrikcije za kupovinu nekih materijala, na primer kože, koja je bila neophodna vojsci. Bilo je struje, a u bioskopima su se prikazivali ruski fil-

²¹ Prokuplje je oslobođeno 3. septembra, Leskovac 11, a Niš 14. oktobra 1944.

²² U jugoslovenskoj istoriografiji gotovo da nema radova o partizanskom teroru posle oslobođenja. Međutim, da ga je bilo u svim gradovima potvrđuju i objavljena saopštenja vojnih sudova područja ili sudova vojnih jedinica. Tako npr. posle oslobođenja Leskovca u samo dva saopštenja vojnih sudova navedena su imena 30 streljanih lica »zbog krivičnih dela veleizdaje, špijunaže, pomaganja neprijatelja i mobilizacije ljudstva za neprijateljske redove«. A. Marković-Tularski navodi neselektivno, mahom za područje Gornje Jablanice, preko 300 imena poginulih i nestalih, od kojih su jednu trećinu »streljali komunisti«. Vidi A. Marković-Tularski, *Burni dani gradanskog rata na jugu Srbije – Četnici i ravnogorci u Jablanici 1941–1945*. Beograd, 1996, 398–410.

movi. Železnička pruga je bila otvorena sve do Čuprije, gde su Nemci opet uništili jedan most. Bugari su popravljali trasu Niš–Caribrod i navodno su vraćali lokomotive koje su za vreme okupacije uzeli iz Srbije. Železnička pruga do Zaječara bila je popravljena, a očekivalo se da linija do Vranja proradi do početka novembra. Partizani su morali da preuzmu gotovo sve činovnike Nedićevog režima, mada je rekonstrukcija pruge usporena hapšenjem nekih viših činovnika, među kojima je bio i glavni inženjer, a njegov zamenik, jedan partizanski major, koji nije imao potrebna znanja, nije mogao da adekvatno obavlja svoju dužnost zbog toga što je sva dokumentacija uništena u bombardovanju.

Samo pet lokomotiva je osposobljeno, postojala je velika nestašica ulja za cilindre, ali su vozovi i dalje išli kada sam ja odlazio 4. novembra. Mnoge fabrike su radile, da nabrojimo samo neke: određen broj fabrika za izradu konfekcije u Leskovcu, velike fabrike tekstila u Vučju, Paraćinu i Grdelici, fabrika kože u Nišu. Rudnici uglja u Aleksincu su radili, ali je većina mašina bila zastarela. Neke fabrike su radile samo delimično, a sirovina je bilo malo pa su partizani zaposleni u službama nabavke, sa kojima sam razgovarao, brinuli da li će Saveznici obezbediti sirovine i mašine bez kojih rad nije mogao da se nastavi. U Nišu su radnje bile otvorene i u njima je bilo robe. Postojao je i saobraćaj sa oko 50,60 kamiona, uglavnom nemačkih, koje su Bugari predali partizanima. Međutim, zbog nedostatka rezervnih guma oni su uz velike napore vozili na lokalnim putevima. Bila je uvedena opšta konfiskacija, a mnoge borbe su naoružali Rusi koji su počinjali da šalju isporuke naoružanja putevima. Mnogi su poslali da rade na putevima i železničkim prugama. U Nišu je raspoloženje, uprkos mnogobrojnim nevoljama, uglavnom bilo veselo, a narod je, pošto je prethodno pobegao od bombardovanja, opet našao utočište u gradu. Činilo mi se da je ova atmosfera bolja od one u Beogradu u kojoj je preovladavala utučenost.

4. Misije Saveznika su imale dosta poteškoća zbog ulaska u gradove. U oslobođenim selima oduševljeno su nas dočekali kao saveznike koji su pomagali partizanima u oslobodenju Srbije. U gradovima često su nas dočekivali oni koji su saradivali sa neprijateljem, jer su smatrali da smo potencijalni oslobodioci od partizana i komunizma. Cilj svakog onog ko je radio sa Nemcima bio je da se poistoveti sa Britancima ili Amerikancima, a to znači da se tako spase od partizanske kazne. Posledica svega toga bila je da su sve sumnjive osobe pokušavale da stupe u kontakt sa misijom. Nemačka propaganda je imala efekta, verovalo se da će sigurno doći do konflikta između Britanaca i Rusa (i partizana), i očekivalo se da će Britanci prihvatiti njihovu pomoć prema istim uslovima koje su prihvatili i Nemci. Načelnik Glavnog štaba Srbije upozorio je sve misije na ovu tendenciju pošto je Američka misija posle poziva odbila da prisustvuje ručku sa gospodom Cvetković. Rekao je da smatra da bi to uštedelo nepotrebne sumnje ako bismo mi informisali personal pre nego što prihvatimo poziv od ljudi koje ne poznajemo. Složili smo se sa tim i od tada obavestavali personal gde želimo da idemo. Oni to nisu zloupotrebljavali, i nijednom se nisu suprotstavili našoj nameri.

5. Što se tiče onoga što sam od tada čuo izgleda mi da je stav srpske komande prema kolaboracionistima bio uglavnom tolerantniji od stava u ostalim delovima zemlje, ali je duh koji vlada u Srbiji, u to sam siguran, manje osvetoljubiv, manje doktriniran i manje netolerantan od duha koji vlada u ostalim delovima zemlje. Ovo se pripisuje mnogim činjenicama, ali su najvažnije one koje kažu da su Srbi u ratu pretrpeli manju materijalnu štetu, mnogi od njih su se borili protiv partizana čak nekoliko godina, a neki su sada imali rođake koji su možda pripadali Mihailovićevoj ili Nedićevoj vojsci.

6. Kada su partizani osetili da su se konačno stabilizovali na vlasti, kada je kontakt sa Titom ponovo bio uspostavljen i kada je premijer posetio Moskvu, promenjen je zvaničan partizanski stav prema zapadnim Saveznicima. Krajem oktobra, na masovnom okupljanju u Nišu, pukovnik Marković koji je govorio u ime Glavnog štaba Srbije, izrazio je iskrenu zahvalnost zapadnim Saveznicima za njihovu veliku pomoć da ova vojska postane ono što je sada. General Popović mi je rekao da naša pomoć neće biti zaboravljena, a personal nas je uverio da možemo slobodno da se krećemo gde god smo želeli, a da ne izazovemo nikakvu sumnju. Bilo je jasno da u zvaničnom stavu postoji određena promena, što su iskreno pozdravili Jugosloveni koji su gajili iskrene simpatije prema Saveznicima. Oni koji nisu imali takvo mišljenje preko volje su se pravili da prihvataju takvu promenu zvaničnog stava. Među njima su bili komesari Glavnog štaba Srbije i 13. korpusa.

U to vreme i u opštoj atmosferi srdačnosti, naše misije, koje su izgubile bilo kakvu korisnu svrhu posle prestanka doturanja zaliha i blizine partizanskog Vrhovnog štaba, zbog čega je Glavni štab Srbije brzo došao pod njihovu kontrolu, bile su evakuisane – misija Korpusa krajem oktobra i misija pri Vrhovnom štabu 17. novembra iz Beograda, pošto se iz Niša preselila u Arandelovac 5. novembra.

Začeci predstavničkih tela u vladi

1. Tokom prvih dana ustanka 1941. godine izabran je Glavni odbor za Srbiju, koji je zatim pojačan saradnjom ostalih članova. Posle toga, nastupilo je zatišje političke aktivnosti u Srbiji do leta 1944. Aprila 1944. održani su izbori u Jablanici za oblasni odbor.²³ Članovi tog odbora izabrani su, po mom mišljenju, aklamacijom delegata koji su predstavljali sva sela u toj oblasti. Prethodno su ove delegate izabrala njihova sela. Prvi čovek ovoga saveta mogao je da bude smenjen ako bi seljani imali primedbe na njegov rad, što se desilo u jednom selu u kome smo boravili. Slični izbori su održani i u oblasti Toplica. Posle oslobođenja Prokuplja i velikih oblasti Srbije, partizani su početkom septembra imali mogućnost da održe sastanak delegata iz izbornih okruga Zaječara, Niša, Kruševca i Prokuplja da bi odlučili o tome ko će predstavljati ove oblasti na prvom sastanku srpske Skupštine²⁴ i omogućili delegatima da iznesu svoje poglede na konkretna pitanja. Tom sastanku je predsedavao dr Nešković.²⁵ Posle zvaničnih govora koji su održani za partizane i za vojsku, svakom delegatu koji se javio za reč bilo je omogućeno da govori. Ovi govori su bili konstruktivni u nekim slučajevima, a većina je bila spontana i ne preterano vezana za neku partiju. Neki od govornika su izrazili zabrinutost za budućnost, a neki su čak bili donekle i kritički raspoloženi. Dana 10. novembra održan je prvi sastanak srpske Skupštine kojim je predsedavao Glavni odbor.²⁶ Članovi Glavnog odbora za koje sam znao bili su: General-pukovnici: Sreten Žujović-Crni i Aleksandar Ranković-Marko, Generalpotpukovnici: Momčilo Marković i Penezić Slobodan-Krcun, Majori: Milan Belovuković, Ribnikar, Milosav Milosavljević, Petar Stambolić, Dr Blagoje Nešković, pop Vlada Zečević, gospoda Đilas (Mitra Mitrović), potpukovnik Milentije Popović, prof. Stanković (Siniša).

Mogao sam da prisustvujem samo prvom danu zasedanja, kada su govori uglavnom bili puni samohvale ili su izražavali nade u budućnost. Govore su držali (za jedinice federativne Jugoslavije) Hebrang (Andrija) za Hrvatsku, Bakić (Mitar) za Crnu Goru, Karđelj (Edvard) za Sloveniju, Vlahov (Dmitar) za Makedoniju, kao i predstavnici Bosne, Hercegovine i Vojvodine. Na sledećem zasedanju izabran je Prezidijum, pri čemu su dr Stanković (Siniša), jedan beogradski profesor kao predsednik i Petar Stambolić kao sekretar izabrani za vršioce ovih dužnosti. Ovi izbori koji su, po mom mišljenju, održani tajnim glasanjem nisu Komunističkoj partiji obezbedili monopol u Skupštini. Izgleda da je glavna aktivnost u procesu srpske reorganizacije verovatno pripala Stamboliću zato što je on bio sekretar. Mada član Komunističke partije, on je uvek pokazivao smisao za ume-

²³ Reč je o »izborima« za mesne, sreske i okružne narodnooslobodilačke odbore, koji su kao lokalni organi vlasti uspostavljeni svuda gde su mogućnosti dozvoljavale. Glavni Narodnooslobodilački odbor izabran u Užicu 1941. prestao je da radi iste godine i nije delovao za vreme rata, iako je bilo pokušaja da se obnovi i aktivira. Tek je u avgustu 1944. u njega kooptirano nekoliko članova PK i neke uglednije ličnosti sa teritorije Srbije, simpatizeri NOP-a.

²⁴ Prema nalogu CK KPJ osnivačka skupština Srbije trebalo je da se održi tokom avgusta u Prokuplju. Vojna situacija poremetila je ovaj plan tako da je na poziv Glavnog štaba Srbije i PK KP za Srbiju 12. septembra 1944. u Prokuplju održana konferencija (ne skupština zato što veći deo Srbije još nije bio oslobođen) delegata iz zaječarskog, niškog, vranjskog, pirotskog, leskovačkog i rasinskog okruga. Pred oko 500 delegata referat je podneo P. Stambolić. Tada su iz 4 okruga izabrani predstavnici za predstojeću skupštinu. Ova konferencija bila je priprema za izbor Velike antifašističke skupštine predviđene da se održi u Valjevu, ali je kasnije promenjeno da Beograd bude mesto održavanja.

²⁵ Nešković Blagoje, kao sekretar PK KP za Srbiju, dao je završnu reč na ovoj konferenciji.

²⁶ U Beogradu je 9–12. novembra 1944. održana Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije (ASNOS) u prisustvu 833 delegata. ASNOS je konstituisan kao vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo Srbije, doneta odluka o odobrenju rada predstavnika Srbije na II zasedanju AVNOJ-a, doneta Odluka o ustanovljenju Suda za suđenje zločinima i prestupima protiv srpske nacionalne časti itd. Za prvog predsednika izabran je dr Siniša Stanković.

renost. U poplavi samohvalisavosti on je bio jedini snažan glas koji je u Srbiji upozorio na teškoće koje predstoje i ukazao na to da se u mnogim odborima za seoske i ostale oblasti poslovi ne vode na odgovarajući način.

2. Za izbore koji su održani do sada osnova je bila nacionalna pripadnost. Birani su ljudi različitih političkih opredeljenja, ali pod uslovom da su igrali značajnu ulogu u borbi za oslobođenje. Izbori u Jugoslaviji su bili takvi da se iskoristilo ratno oduševljenje birača i to je pokazano na jednosmislen način. Ovo daje značajnu prednost Komunističkoj partiji koja je bila na čelu ove borbe, a i predstavlja jedinu partiju koja ima zasebno delovanje u odnosu na nacionalni front. Trenutno izgleda da verovatno ne postoji bilo koje opoziciono delovanje u odnosu na vladu partizanskog Nacionalnog fronta. Pod ovim okolnostima Komunistička partija je jedina snaga koja može da ima odlučujući uticaj na budući razvoj Jugoslavije.

ZAKLJUČAK

1. Ne dajem sebi za pravo da pravim bilo kakva globalna predviđanja razvoja događaja u Srbiji, koji će bez sumnje biti u skladu sa trendovima i u drugim oblastima. Čini se izvesnim da će se partizani približavati komunizmu onoliko brzo koliko im to bude dozvoljavalo javno mnjenje. To javno mnjenje može donekle da bude i isforsirano tokom ovog približavanja uprkos raspoloženju naroda, a njega ilustruje uspešno nastojanje partizana da popularizuju omrznu Bugare čim su ovi ušli u rat na strani partizana. Od opšte mržnje stav Srba se preobrati, u najmanju ruku, u rezigniranu toleranciju prema njima za prilično kratko vreme. Međutim, to može da bude posledica činjenice da u Srbiji postoji prilično jako sveslovensko osećanje koje je, u jednom vremenskom periodu donekle prikriveno, ponovo probudeno. Bilo koji razlog da je u pitanju, partizani su nedavno uložili napor da popularizuju Komunističku partiju u Srbiji. Ali, po mom mišljenju, raspoloženje u Srbiji, koja će verovatno biti najvažnija jedinica u federativnoj Jugoslaviji, najverovatnije će odrediti koliko daleko partizani mogu da idu sa svojim političkim planovima.

2. Gotovo je sasvim izvesno da je u Srbiji želja za demokratijom bila izuzetno prisutna. Prosečan građanin u Srbiji, koji najviše želi da ga ostave na miru, smatra da je demokratija sistem koji će mu omogućiti da javno izrekne svoje želje i žalbe i u isto vreme obezbedi minimum uticaja centralne vlasti. Sistem partizanskih seoskih odbora svojom decentralizacijom i činjenicom da svaki seljak može da ima uдела u upravljanju ide u korak sa srpskom tradicijom zbog čega je dočekivan sa gotovo opštim odobravanjem. Komunizam nema čvrsto uporište u Jugoslaviji uprkos popularnosti Rusa i širokoj zahvalnosti prema jugoslovenskoj Komunističkoj partiji za vođstvo u borbi za oslobođenje zemlje. Više nego neki drugi narodi u Jugoslaviji Srbi gaje veliku ljubav prema ličnoj imovini, a naročito prema svojoj zemlji. Verujem da će svaki pokušaj da se izvrši kolektivizacija vlasništva nad zemljom biti dočekan sa otporom. Ima mnogo Srba koji ne žele političke promene pošto smatraju da Jugoslavija pre 1941. godine i nije bila tako loša i jasno im je do kojih će promena doći, ali ne osećaju posebnu želju da učestvuju u kreiranju tih promena, koje im, po njihovom mišljenju, neće naneti mnogo štete zato što idu prema mnogo demokratskijim oblicima uprave. Kod tih ljudi, među kojima su mnogi bili spremni da sve žrtvuju za oslobođenje od okupatora, postoji tendencija sada kad je borba završena da se vrate u svoje domove i bave isključivo sopstvenim stvarima. Zbog toga postoji mogućnost da Srbija možda neće igrati odgovarajuću ulogu u kreiranju nove Jugoslavije. Srbija je mnogo manje nego Hrvatska, Bosna, Crna Gora i Slovenija bila u jeku buđenja političke svesti u Jugoslaviji. Osećanje u vezi sa pitanjem federacije nije tako snažno, mada i u ovom slučaju partizanska propaganda ima svoj uticaj, pa sam se često susretao sa stavom da Srbija može kao ravnopravni partner Hrvatske i Makedonije da ostvaruje svoje ciljeve. Što se tiče žena koje su u Srbiji oduvek bile u senci i koje su u oslobodilačkom pokretu ovde odigrale manje bitnu ulogu nego u ostalim delovima zemlje, saznanje da će žene igrati svoju ulogu u sistemu upravljanja donelo je partizanima veliku podršku.

3. Za Britaniju postoji iskreno prijateljstvo koje ispoljava ogroman broj stanovnika. Sećanja na burne događaje u Solunu postaju sve življa i sa godinama dobijaju gotovo mitski sjaj. Postoji jasna svest, a u nekim slučajevima i preuveličavanje pomoći koju smo par-

tizanima pružili u tom ratu. Partizani su učinili sve što su mogli da podriju čvrste osnove prijateljstva sa Britanijom napravivši kampanju u kojoj su diskreditovali veličinu naše podrške, onemogućivši nam da nastavimo sa dopremanjem zaliha i pomoći u trenutku pobede. Na neke pripadnike vojnih snaga uticali su time što su umanjivali značaj našeg prijateljstva, a kod drugih podstakli su sumnju da mi igramo neobjašnjive i možda zlo-kobne političke igre. Smatram da bi partizani u Srbiji mogli imati problema u pokušaju da izazovu bilo kakve nesimpatije prema nama, ma koliko bili uspešni u opravdavanju takve namere.

DODATAK »A«

Kralj

1. Pitanje kralja nikada nije bez uestezanja pominjano u mom prisustvu. O toj temi je narod u delovima centralne i južne Srbije u kojoj sam boravio gajio možda znatno drugačija mišljenja od onih koja su vladala među narodom u Šumadiji koja je bila više rojalistički raspoložena.

2. Partizani u Srbiji su se striktno držali stava da će pitanje povratka monarhije biti razmatrano posle rata i da će se o njemu narod izjasniti glasanjem. Oni su napravili veliku predstavu od Sporazuma Tito-Šubašić, za koji su tvrdili da je pridobio kralja na njihovu stranu i ismevali su tvrdnju četnika da se bore za kralja. Uprkos tome partizanske vođe nisu skrivale činjenicu da povratak monarhije smatraju nepovoljnim i često su se pojavljivale aluzije na prednosti republikanskog uređenja. Tempo (Svetozar Vukmanović) je prilikom privatnog razgovora izjavio da smatra da će slobodni narodni izbori pokazati negativan odnos naroda prema pitanju povratka monarhije. On je smatrao da je Srbija podjednako podeljena ZA i PROTIV kralja, mada je pod uticajem svojih saradnika taj odnos promenio u 60% ZA kralja i 40% PROTIV, dok bi ostatak zemlje glasao sigurno PROTIV njegovog povratka. Pošto je ovaj istaknuti vođa partizanskog pokreta teško mogao da preuveličava popularnost kralja, verovatno je da su partizani očekivali da većina u Srbiji bude ZA povratak kralja, ali je smatrao da će glasanje u ostalim krajevima to većinski promeniti.

3. Bio sam iznenađen što sam među Srbima sa kojima sam bio u kontaktu ustanovio da ne postoji jasno definisan stav o pitanju monarhije. U vojsci su se stavovi mogli podeliti na one u kojima se iskazivala stopostotna opredeljenost za monarhiju i one kojima se pokazivala potpuna nezainteresovanost, a između njih postojalo je priznanje za monarhiju u prošlosti i odbrambeni stav u odnosu na nesposobnost kralja da preuzme ulogu vođe u ratu. Ovo poslednje je bio najviše prisutan stav. Sve do potpisivanja Sporazuma Tito-Šubašić izgledalo je da partizani uglavnom prihvataju sa žaljenjem činjenicu da je kralj njihov neprijatelj, ali su i smatrali da je, s obzirom na njegovu podršku četnicima i ulogu za koju su smatrali da on igra u obmanjivanju srpskog naroda, bilo bespredmetno razmatrati mogućnost povratka monarhije ako partizani dodu na vlast na kraju rata.

Srbi su imali naročito negativan stav prema činjenici da je kraljev propust da preuzme ulogu vođe doveo do toga da Srbija, koja je bila spremna da sluša njegova uputstva, ne odigra tradicionalnu ulogu u borbi za slobodu. Nije postojao negativan stav prema samoj monarhiji i gotovo svaki Srbin je još uvek bio ponosan na predvodničke uloge koje su u prošlosti odigrali Karadorde i kralj Petar (I), a mnogi su tu svrstavali i kralja Aleksandra, ali su smatrali da je tadašnji kralj, kome je štošta moglo biti oprosteno zbog mladosti, dopustio da simbol monarhije zloupotrebe njegovi loši savetnici.

4. Posle potpisivanja sporazuma Tito-Šubašić postojala je određena zbuđenost i među partizanima, ali, po mom mišljenju, i opšte osećanje olakšanja što im je savest sada bila mirna jer više nisu bili pozivani da se suprotstave monarhiji. Mnogi su smatrali da će od sada tu problematiku preuzeti neko drugi, a i da će Tito, koji je pokazao razuman stav u pogledu nalaženja zajedničkog jezika sa kraljem, moći sam da donese odluku o povratku monarhije. Novi vojnici, među kojima su se mnogi priključili NOVJ zato što su smatrali da je kralj na strani partizana, naizgled su se slagali sa opštim stavom koji je vladao u vojsci. Smatram da bi, što se tiče pitanja povratka monarhije, vojska i većina srpske omladine, uglavnom glasala za onoga koga odrede njene vođe, čak i na potpuno slobodnim

izborima. Oni su bili zaprepašćeni što su ih u ovom ratu predvodili ljudi koji nisu bili pripadnici monarhije, ali su prihvatili činjenicu da su se zaista pojavile nove vođe. To prihvatanje dovelo je do gašenja mnogih veza koje su ih spajale sa monarhijom kao predvodnikom kome su očekivali da se povinuju posle sloma 1941, a koji bi im pokazao put ponovnog osvajanja slobode. Pitanju kralja u Srbiji mnogo štete je nanela i činjenica da su i Nedić i Mihailović, u svojim najodlučnijim i najsilovitijim napadima na partizane i njihove simpatizere, uvek insistirali na tome da deluju u ime kralja. Mnogi od onih koji su vršili kolaboraciju takode su to radili zato što su verovali da je to u skladu sa kraljevim željama.

5. Svi oni koji nisu otvoreno saradivali izgledalo je da u manjoj meri dele razočarenje koje je vladalo u vojsci, mada bi većina onih koji nisu bili u vojsci i gotovo svako ko je imao preko 40 godina glasao za povratak monarhije. Među starijim ljudima postojale su vrlo žive slike iz prošlosti i sećanja na podvige Petra I i Aleksandra u prošlom ratu, a slike tih kraljeva visile su u gotovo svakoj kući. Izgledalo je da sadašnji kralj nije bio dorastao ovim iz ranijih vremena, ali je njegova pasivnost više izazivala tugu nego ogorčenje. U tom smislu, Sporazum Tito-Šubašić oživeo je nadu da će kralj i Tito, koji su se složili po jednom pitanju, doneti zajedničku odluku i u vezi sa kraljevim povratkom u zemlju.

6. Mada sam siguran da bi kraljev povratak bio popularan u Srbiji i da bi prouzrokovao ozlojeđenost samo među malim brojem starijih partizana ne verujem da je ljubav prema kralju dovoljno jaka, ili da je tradicija monarhije toliko duboka da bi došlo do velikih problema ako se on ne bi vratio, ali bi njegov povratak mogao da dovede do velike reakcije u drugim delovima zemlje. Popularnost monarhije imala je za osnovu činjenicu da su iz njenih redova poticale vođe, ali je izgubila mnogo time što je iz nje potekao kralj koji nije znao da predvodi svoj narod. Vladavina regenta Pavla, koga je u narodu bio loš glas i koga su svi spominjali sa sramotom, mnogo je doprineo da se potkopaju temelji ove monarhije. Gest mladog kralja u martu 1941. uneo je novu nadu, ali tokom protekle tri godine one su u najvećoj meri izneverene.

DODATAK »B«

Četnici

1. Pitanja dobrih i loših strana četnika razmatrana su mnogo puta do sada i ja ne želim da ovde ulazim u tu tematiku već jednostavno hoću da dam sliku o tome kakva je bila situacija između januara i oktobra 1944. kada su četnici kao organizovana vojska bili izbačeni iz Srbije.

2. U januaru su, po mom mišljenju, postojale dve neosporne činjenice:

a) Četnici su po čitavoj Srbiji imali takve položaje sa kojih su mogli da napadnu neprijatelja i njegove glavne linije komunikacije uz minimum sopstvenih gubitaka. Oni to nikada nisu učinili, pa čak nisu preduzeli ni najmanji napor da se bore protiv neprijatelja.

b) Oni su se koncentrisali na uništavanje partizana koje su smatrali mnogo većom opasnošću nego što su to bili Nemci ili Bugari i želeli su da, u tu svrhu, saraduju i sa Nemcima i sa Bugarima.

3. Za gerilsko ratovanje dva najvažnija uslova su:

a) Okupiranje planinske oblasti koja može da se koristi kao baza za napade na neprijatelja koji je bolje opremljen i gde neprijatelj ne može da koristi svoje savremeno naoružanje prilikom borbi: gde je neprijatelj, zapravo, primoran da se bori protiv gerilskih jedinica pod uslovima i prema metodama koje im ove nametnu, i gde zbog toga što nije navikao na ratovanje pod takvim uslovima i zbog nedostatka znanja o lokalnom životu trpi veće gubitke nego što bi trebalo.

b) Postojanje stanovništva koje u planinskim krajevima obezbeđuje hranu i pruža zaklon gerilskoj vojsci, sakriva svu hranu od neprijatelja i time još više otežava njegov položaj primoravajući ga da se kreće polako i nosi kompletnu opremu i namirnice.

4. Četnici su imali na svojoj strani obe ove činjenice. Oblasti koje su najviše odgovarale gerilskom ratovanju bile su istočna, južna i zapadna Srbija. U istočnoj Srbiji četnici

su imali Kozjak, Suvu (planinu) i Babičku (Goru) (planine) sa kojih su mogli lako da napadaju železničku prugu Niš–Skoplje, a dalje prema severu imali su velike planinske mase Homolja odakle su mogli da napadaju rečni saobraćaj na Dunavu. U južnoj Srbiji oni su imali sve visije na zapadu od Morave, kao i Kopaonik koji je predstavljao jedinu moguću bazu za napade na železničku prugu Kraljevo–Skoplje. Nisam baš upoznat sa njihovim lociranjem u zapadnoj Srbiji, ali je oblast Ravne gore uvek bila uglavnom pod četnicima. Međutim, umesto da se bore protiv neprijatelja, četnici su mu pomagali tako što su ostajali pasivni na ovim strateškim pozicijama, zbog čega neprijatelj nije morao da dovozi nove trupe u te oblasti.

5. Partizani su, sa druge strane, većinu regruta dobijali iz dolina Toplice, Rasine i Jablanice, a početkom 1944. to su bile jedine oblasti u Srbiji u kojima su imali odgovarajuća utvrđenja, uz izuzetak manje planinske oblasti blizu Crne Trave koju su opkoljavali bugarski garnizoni. Partizani koji su bili locirani u tim dolinama nisu mogli da se kreću po toj oblasti u velikim formacijama ili da preduzimaju opsežne napade na neprijatelja niti je bilo nade da će izbeći njegove protivnapade traženjem skloništa u planinama gde bi naleteli na drugog neprijatelja – četnike. Stoga su morali da budu organizovani kao gerilske grupe, a činjenica da su postojali u bilo kom broju u dolini reke Jablanice gotovo je potpuno bila zasluga neefikasnosti i neaktivnosti glavnog četničkog komandanta majora Đurića.²⁷

6. Kada su srpski partizani počeli da primaju pomoć od Saveznika i kada su mogli da računaju na to da će uvećati svoju vojsku vojnim pokličem u kome će iskazati otpor prema neprijatelju, morali su da osvoje oblasti koje su mogli da koriste za ove napade, uz razumne šanse za opstanak. Zbog toga su preduzeti napadi na četnike, a prvi među njima u proleće 1944. na Kozjaku, na kome od marta više nije bilo četnika. U maju, kada se vojska raširila po Jablanici, napadnuto je utvrđenje Đurićevih četnika u planinskim oblastima južne Srbije zapadno od Morave, na planinama Gornja Jablanica i Kukavica. Oko 1.900 četnika (ovu cifru je dao major Đurić) je pobedeno a da nisu opalili ni metak na daleko slabije partizanske snage, pre svega zbog surevnjivosti među njihovim komandantima i zbog potpunog nedostatka volje za bilo čim što je mirisalo na veće vojevanje posle tri godine pasivnosti. Komandant Đurić se pridružio partizanima, bivši komandant kosačkih četnika, Krstić,²⁸ bio je ubijen, mnogi vojnici su se priključili partizanima, a ostatak koji je bio pod majorom Rankom Stošićem²⁹ i kapetanom Manićem³⁰ pobeo je pod zaštitu neprijatelja blizu Leskovca i Lebana.

7. Taj uspeh, sa manjim vojnim pohodom kojim je raščišćena Suva planina, obezbedio je partizanima glavne baze za napad na železničku prugu Niš–Skoplje i omogućio da dodu do rute kojom bi mogli da se kreću preko visija od istoka ka zapadu Morave bez opasnosti da ih napadnu neprijateljski tenkovi. Značaj tog uspeha može da se uoči i u potonjim akcijama partizana, koji su sredinom avgusta ostavili prugu Niš–Skoplje u takvom stanju da neprijatelj više nije mogao da je koristi.

²⁷ Đurić Radoslav, major jugoslovenske vojske, u aprilskom ratu zatekao se na položaj načelnika štaba bosanske divizije. U opštem rasulu aprila 1941. sa grupom oficira prelazi Drinu i susreće se sa D. Mihailovićem, kome će postati najbliži saradnik. U proleće 1942. Mihailović ga šalje na teren Gornje Jablanice u svojstvu komandanta isturenog dela vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini (Gorski štab 110) da bi sproveo njenu organizaciju na terenu južne Srbije, Kosova i Makedonije. Zbog tolerantnog stava prema partizanima, neaktivnosti i ljubavnih intriga sa višestrukom špijunkom Verom Pešić, a posebno zbog poraza četničkih jedinica od strane partizana, optužen je, smenjen sa mesta komandanta štaba 110, i kada je trebalo da bude sproveden u štab D. Mihailovića na saslušanje prebegao je partizanima. U partizanskoj vojsci odmah je prihvaćen dobivši mesto načelnika štaba divizije. Na sudenju D. Mihailoviću pojavio se kao krunski svedok. U Jugoslovenskoj narodnoj armiji dobio je čin pukovnika i Orden zasluga za narod.

²⁸ Krstić Stojan, komandant Vardarskog korpusa, poginuo je u borbi sa partizanima krajem maja 1944.

²⁹ Stošić Ranko, major, komandant Južnomoravskog korpusa, od marta komandant Vranjskog okruga, a posle smenjivanja Đurića komandant Štaba 110.

³⁰ Manić Borivoje, kapetan, komandant Leteće brigade, posle odlaska Stošića i komandant Južnomoravskog i grupe južnomoravskog korpusa. Posle rata je uhapšen, ali se nakon toga, misteriozno, našao u emigraciji.

8. Krajem juna partizani su pokušali da ponove tu operaciju na Kopaoniku i da u isto vreme potpuno unište četnike pod komandom Keserovića.³¹ U početku su imali uspeha, zauzeli su Brus i prodrili na Kopaonik bez velikih teškoća. Međutim, u Keseroviću su našli mnogo opasnijeg protivnika nego što je bio Đurić, koji je sem toga usko saradivao sa neprijateljem. Dok su trajale borbe nemački tenkovi su ugrozili partizansku liniju za povlačenje prema Jablanici pa su partizani morali da se povuku. Severno od Niša i istočno od Morave dugo su održavali bazu na Ozrenu i odatle pokušavali da se probiju ka severu prema Homolju. Međutim tu su shvatili da je zemljište teško za savladavanje i da je otpor i četnika i Bugara izuzetno jak, pa nisu mogli da se utvrde u Homolju sve dok Bugarska nije doživela slom početkom septembra, mada su tokom avgusta uspeali da prodru čak do Boljevca i Soko Banje.

9. Nesumljiva činjenica je to da su samo na teritorijama koje su se nalazile bočno od pruge Niš–Skoplje, gde je bio eliminisan uticaj četnika, vodene uspešne akcije protiv neprijatelja u Srbiji.

10. Postojali su jasni dokazi saradnje između četnika i neprijatelja. Kada je major Đurić prešao u partizane odneo je određeni broj dokumenata, uključujući tri šifrovane poruke koje je dobio iz Mihailovićeve Glavnog štaba u kojim mu je bilo naređeno da se pridruži napadima neprijatelja na jablaničke partizane (one su citirane na 26. strani knjige o četnicima (PB/274)). Takođe, poneo je pisma u kojima se videlo da je major Ranko Stošić primio municiju od neprijatelja preko kapetana Zotovića³² Nedićevego komandanta oblasti (onda kada je Stošić došao na mesto Đurića kao komandanta četnika u južnoj Srbiji), a i Keserović je došao do municije preko istih kanala. Đuriću je uspeo da ubedi partizane da nije aktivno saradivao sa neprijateljem, ali nije skrivao činjenicu da je imao veze sa Nedićevom Državnom stražom da je »slao svoje ranjenike, prema sporazumu, u neprijateljske bolnice«. Đurić je smatrao da je Keserović kolaboracionista, ali njegovo svedočenje u ovom slučaju može donekle da bude primljeno s rezervom, jer je bilo poznato da su se ta dva četnička komandanta mrzela. Drugu dokumentaciju video je major Armstrong u istočnoj Srbiji i u njoj se jasno videlo da je Knjaževački korpus primio pomoć iz vazduha od neprijatelja u junu, ponovo posredstvom Nedića. Kapetan Žika Marković,³³ komandant Kosovskog korpusa, na južnom Kopaoniku, prema toj dokumentaciji koju sam i sam imao prilike da vidim, očigledno je u potpunosti zavisio od Nemaca što se tiče svih oblika snabdevanja i bio je u direktnom kontaktu sa prvim čovekom nemačke bezbednosti u Kosovskoj Mitrovici (pogledati str. 27 PB/274). Američki vazduhoplovc, poručnici Kerigan i Mjurhed, koji su se padobranima spustili na četničke teritorije, verovali su u vreme svoga dolaska da su četnici bili Saveznici i da su se borili protiv neprijatelja. S obzirom na ono što su čuli i videli došli su do potpuno drugog zaključka i pridružili su se partizanima. Zapravo, njima je jedan član personala kapetana Markovića, koji je govorio engleski jezik, rekao da su partizani svojim napadima na Kopaonik naterali četnike da u pomoć pozovu nemačke tenkove. Na pitanje da li su četnici ikada nameravali da napadnu Nemce, isti izvor je odgovorno da jesu onda kada prve savezničke trupe budu stigle u Niš.

11. Ako se za sva ostala događanja može reći da nisu dovoljan dokaz, ofanzive iz jula i avgusta su bile zaista ubedljive. Širile su se glasine da su krajem juna i početkom jula bile održavane konferencije i da su u blizini Kragujevca održavani sastanci između predstavnika Nemaca, Nedića i četnika. Međutim, za ovo nema dokaza. Kada su započeti napadi oni su, ipak, u isto vreme stigli i sa nemačke i sa bugarske strane i od Nedića i od četnika, što je teško mogao da bude samo sticaj okolnosti pošto su četnici dolazili iz svih delova Srbije da bi učestvovali u toj ofanzivi. Sem toga, prema jednoj mapi koja je

³¹ Keserović Dragutin, pukovnik, komandant Rasinskog korpusa, a od maja 1944. i komandant Rasinsko-topličke grupe korpusa. Sa trupama Crvene armije učestvovao u oslobađanju Kruševca 1944, odakle je pobeo. Prilikom povratka iz Bosne uvačen je i avgusta 1945. osuđen na smrt.

³² Zotović Mihailo, major, komandir Leskovačke čete Srpske dobrovoljačke straže i komandant »Gvozdenog puka« Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

³³ Marković Živojin, kapetan, komandant Kosovskog korpusa. Posle rata ubijen je kao odmetnik na Kopaoniku.

nađena kod mrtvog nemačkog oficira videlo se gde su bile locirane oblasti na kojima su koncentrisani četnici na početku ofanzive kao i njihova potonja linija napredovanja. Prema tvrdjenjima zarobljenika uhapšenih tokom ove ofanzive trupe kapetana Račića,³⁴ koje su dovedene iz zapadne Srbije, putovale su vozom iz blizine Valjeva preko Beograda do Topličke doline. Stigavši u Kuršumliju one su kroz taj grad koji je predstavljao bugarski garnizon promarširale visoko uzdignutih zastava. Kasnije su ovi zarobljenici izjavili da je kapetan Račić uz sebe imao nemačku misiju u kojoj su bili jedan major, poručnik Fišer i još dvojica. Poručnik bojnog broda I klase Makfeil, koga je Keserović zarobio sa bolnicom na Jastrebcu, izjavio je da se četnici slobodno kreću kroz teritoriju koja je u rukama Bugara. Posle našeg povratka na Radan nakon ofanzive, seljaci koji su ostali u ovoj oblasti pričali su da su četnici, Bugari i Nedić sa svojim trupama imaju zajedničke akcije, izjavljujući da su četnici pljačkali stanovništvo i uglavnom se ponašali gore nego ostale neprijateljske trupe.

12. Od kraja ove ofanzive saradnja četnika sa neprijateljem postala je još očiglednija. Krajem avgusta oni su se otvoreno pojavili u Nišu i Leskovcu. Kada su Bugari doživeli slom, učinili su nekoliko ozbiljnih pokušaja u cilju obezbeđivanja kontrole nad gradovima i odigrali su glavnu ulogu u odbrani Leskovca od partizana.

13. Posle 6. septembra, kada je bio veliki vazdušni napad na Leskovac, nemački i predstavnici Nedićeve vlasti su pobjegli, a četnici iskoristili priliku da opljačkaju stanovništvo i čak su po danu, na očigled svih, ubijali svoje protivnike. Od kraja avgusta oni su sa predstavnicima Nedićeve vlasti napravili spisak ljudi koji su bili politički sumljivi i među njima obeležili veliki broj onih koji su bili za likvidaciju. Za njih je u Šumadiji rečeno da vrše masovna ubijanja partizanskih simpatizera. Bez sumnje, to je bio njihov poslednji očajnički pokušaj da pobeđe partizane u borbi za dobijanje vlasti. Sem toga, u to vreme oni su pomagali Nemicima da čuvaju železničke pruge, pa su čak i bili stražari u vozovima.

14. Bilo je dosta teško proceniti veličinu četničkih snaga. Pre svega, postojalo je jezgro koje su činili stari četnici, koji su često bili obični razbojnici i koji nikada ne bi našli zajednički jezik sa partizanima, a obično su nosili dugu kosu i bradu. Njih nije bilo mnogo, ali su činili četničku tajnu policiju, kao potpuno odani i pouzdani četnici iz čijih redova su formirane crne trojke i koji su mnogo doprineli tome da se ocrni naziv »četnici« u Srbiji. Partizani nisu želeli da ikada oprostite ovim ljudima. Sa druge strane, kada su kretali na partizane četnici su obično mobilisali veliki broj seljaka iz okolnih oblasti koji su gajili simpatije prema njima zato što su bili pod četničkom kontrolom. Ovi ljudi su obično bili slabo naoružani i često su ih u bitke slali da nose municiju i sl., a nisu posedovali sopstveno oružje. Između te dve grupacije postojao je znatan broj onih koji su zaista želeli da pruže otpor 1941, ali su ne videvši drugu mogućnost sledili generala Mihailovića i politiku nepružanja otpora. Njih su partizani uvek želeli da pridobiju za svoju stranu.

15. Dok su trajale borbe između partizana i četnika, mnogi seljaci koji su na silu iseljeni iz svojih domova iskoristili su prvu mogućnost da se ili priključe partizanima ili vrate svojim kućama, a tokom čitavog leta 1944. postojao je neprekidan priliv četnika u partizanske redove. Kada su britanske pošiljke za snabdevanje počele da pristižu partizanima u maju 1944, određeni broj onih koji su iskreno želeli da se bore protiv neprijatelja a ne protiv ostalih Srba priključio se partizanima, uključujući Jagoša Vuksanovića,³⁵ koji je bio na čelu Štaba Jablaničkog korpusa, Božinića³⁶ i Lakić-Vuksanovića,³⁷ koji su bili komandanti bataljona pod Đurićem. Svi su odmah primlje-

³⁴ Račić Dragoslav, major, komandant Četvrtje jurišne grupe korpusa. Jula 1944. prebačen je iz Šumadije na teren Toplice u ofanzivi protiv partizana.

³⁵ Vukanović Jagoš (u dokumentu je pogrešno navedeno Vuksanović), pravnik, rezervni kapetan, od septembra 1943. komandant Jablaničkog korpusa. Bio je protiv bratoubilačke borbe. Početkom leta prelazi partizanima.

³⁶ Božinić Živojin, kapetan jugoslovenske vojske, komandant brigade Jablaničkog korpusa. Maja meseca prešao na partizansku stranu.

³⁷ Vuksanović-Lakić, kapetan jugoslovenske vojske, načelnik štaba Jablaničkog korpusa i komandant

a ne protiv ostalih Srba priključio se partizanima, uključujući Jagoša Vuksanovića,⁴¹ koji je bio na čelu Štaba Jablaničkog korpusa, Božinića⁴² i Lakić-Vuksanovića,⁴³ koji su bili komandanti bataljona pod Đurićem. Svi su odmah primljeni u partizanske redove bez problema, a dvojica poslednjih odmah su postavljeni za načelnike štabova partizanskih brigada. Krajem maja sam Đurić je prešao na stranu partizana koji su se prema njemu odmah počeli ponašati kao prema članu u koga se može imati poverenja. Đurić je izdao proklamaciju u kojoj je sve srpske četnike pozvao da slede njegov primer. Ovo se, međutim, nije desilo, mada su mnogi među njegovim bivšim sledbenicima poslušali taj savet. Ovo se delimično može objasniti činjenicom da je neprijateljska propaganda bila veoma glasna u svojim izjavama da su partizani mučili i streljali Đurića. Znam da su mnogi četnici verovali u to, delimično zato što su ostale četničke vode uglavnom gajile nepoverenje i nesimpatije prema Đuriću. A možda je to bilo i zbog toga što je posle Đurićevog prebega uspostavljena prismotra četničkih komandanata i svaki koji bi pokazivao znake slabosti bio je uhapšen.

U prilog tome svedoči i pojava da je jedan broj četničkih komandanata predložio partizanima da započnu pregovore, a kada su partizani predložili mesto sastanka i razumne uslove predaje ovi se nisu pojavili. Takav je bio slučaj sa majorom Stanislavljevićem, komandantom korpusa u južnom Homolju. Možda su neki četnici smatrali da partizani, koji su toliko razmetljivo pomilovali Đurića i tako postigli neophodan propagandni efekat, nisu smatrali toliko unosnim da pomiluju i ostale četnike. Bez obzira koji je razlog bio u pitanju, Đurić, koji je uvek bio slat na scenu onda kada je dolazilo do susreta sa četnicima, nije postigao dobre rezultate sve do sloma Bugara.

16. Kada se to dogodilo, četnici su počeli otvoreno da saraduju sa neprijateljem i mnogima od njih postalo je jasno da će partizani pobediti. Tokom prve dve nedelje septembra samo iz Leskovca 1.000 četnika prebeglo je u partizanske redove. Kada su Rusi započeli invaziju Jugoslavije i kada je postalo jasno da se neće obistiniti poslednja nada četnika da će im Saveznici priteći u pomoć, veći broj onih koji se nisu mogli pomiriti sa komunizmom napustili su generala Mihailovića i otišli svojim kućama.

17. Tokom ofanzive u julu i avgustu moguće je da je pod oružjem bilo oko 20.000 četnika, organizovanih u pet korpusa, protiv partizana u južnoj Srbiji, dok je ostatak držao general Mihailović u zapadnoj Srbiji ili su pod Piletićem⁴⁴ i Pavlovićem⁴⁵ pokušavali da spreče partizanski prodor prema Homolju. Glavnini je veliki poraz naneo general Dapčević kada je u avgustu prodoro na Kopaonik, a veliki broj četnika prešao u partizanske redove ili otišao kući. Jedan korpus na potezu istog komandanta doveo je do serije poraza četnika iz zapadne Srbije a u severo-istočnoj Srbiji pokret se potpuno raspao dolaskom 14. korpusa u Homolje. Piletić je prešao Dunav i predao se Crvenoj armiji, a zatim su partizani zatražili da on bude predat njima. Sa bugarskim i ruskim napredovanjem kroz Srbiju glavnina četničkih snaga, koji su u to vreme brojali ne više od 3.000 – 4.000 boraca pobešla je prema zapadu sa generalom Mihailovićem prema Bosni, a druga grupa od dva korpusa (najviše 1.500 ljudi), pobešla je sa Kopaonika na Kosovo, gde je pomagala Nemcima i Arnautima u odbrani ibarske železničke pruge. Smatram da broj četnika koji su napustili Srbiju nije bio veći od 6.000.

⁴¹ Vukanović Jagoš (u dokumentu je pogrešno navedeno Vuksanović), pravnik, rezervni kapetan, od septembra 1943. komandant Jablaničkog korpusa. Bio je protiv bratoubilačke borbe. Početkom leta prelazi partizanima.

⁴² Božinić Živojin, kapetan jugoslovenske vojske, komandant brigade Jablaničkog korpusa. Maja meseca prešao na partizansku stranu.

⁴³ Vuksanović-Lakić, kapetan jugoslovenske vojske, načelnik štaba Jablaničkog korpusa i komandant Gornjo-jablaničke brigade. Sa tog mesta je maja prešao na partizansku stranu i dobio položaj načelnika štaba 22. divizije.

⁴⁴ Piletić Velimir, major, komandant Osme grupe korpusa u istočnoj Srbiji. U specijalnoj misiji prešao Dunav septembra i u Krajevi stupio u kontakt sa predstavnicima Crvene armije nudeći saradnju. Međutim, tom prilikom je i uhapšen i prebačen u Moskvu.

⁴⁵ Verovatno je reč o pukovniku Dragoslavu Pavloviću, članu Vrhovne četničke komande.

Dr Toma Milenković, Dr ŽIVKO JOVANOVIĆ – LIČNOST U SENCI KPJ,

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996, str. 404.

Živko Jovanović (1888–1923) na političkoj sceni u radničkom pokretu pojavio se početkom 1919. Ovaj izuzetan intelektualac delovao je u komunističkom pokretu samo tri godine i uglavnom se bavio novinarstvom, publicistikom i propagandnim radom. Iako je bio veliki teoretičar i vodeći jugoslovenski marksista, vrstan govornik i izuzetan polemičar, nije imao značajniju funkciju u Komunističkoj partiji Jugoslavije. Bio je na drugorazrednim političkim funkcijama – član Novinarskog biroa i Društva za socijalno vaspitanje. Najviše se bavio novinarstvom: bio je urednik »Radničkih novina«, »Komunističkog sela« i časopisa »Borba«. Napisao je i objavio više knjiga i preveo više brošura. Uz to je, ispred komunista, bio glavni polemičar u diskusiji pred Vukovarski kongres, a i na samom kongresu.

Autor knjige o Živku Jovanoviću, dr Toma Milenković, susrevši se sa ovom nesvakidašnjom ličnošću, o čijoj se biografiji malo znalo, opredelio da istraži i rekonstruiše Jovanovićeve životni put i analizira i oceni njegova dela i revolucionarni rad, a uz to i objasni zašto je bio zapostavljen u KPJ. Otuda je svakako i naslov knjige: »Dr Živko Jovanović – ličnost u senci KPJ«. Minucioznim višegodišnjim istraživačkim radom uspeo je da prikupi i utvrdi sve Jovanovićeve radove, istraži sve relevantne podatke o životu i delovanju Ž. Jovanovića i napiše obimnu knjigu.

T. Milenković je odličan poznavalac komunističkog pokreta iz perioda u kome je delovao Živko Jovanović (1919–1921), što mu je svakako olakšalo, kako istraživački deo posla, tako i spisateljski.

Ovim obimnim delom, T. Milenković je u potpunosti uspeo da rekonstruiše životnu biografiju Ž. Jovanovića, da svestrano rasvetli ovu vanserijsku ličnost, oceni njegovo delo, publicističko i literarno stvaralaštvo i revolucionarnu delatnost u Komunističkoj partiji Jugoslavije. Služeći se raznovrsnim izvorima, do kojih je dolazio upornim istraživanjem, autor je težio da da što kompletniju sliku ove ličnosti, nastojeći da prikaže i zemlju, i vreme, i ljude i događaje.

Biografija Ž. Jovanovića se ne ograničava samo na školovanje (u Šapcu i Beogradu), studiranje (u Beogradu), doktorandsku specijalizaciju (u Parizu), duhovno stvaralaštvo i revolucionarni rad, već se u njoj opširno piše i o životu Živkove porodice i njegovom intimnom životu, vezi i braku sa Ruskinjom Kiti, itd.

Istraživanja za ovu temu obavljena su vrlo savesno, tako da čovek teško može da poveruje da je išta od izvora Milenkoviću ostalo nepoznato. U tom pogledu, ova knjiga je uzorna. Pored toga što je stekao kompletan uvid u literaturu, u kojoj se mogu naći podaci o životu Ž. Jovanovića, Milenković je pomno koristio štampu i sačinio kompletnu zbirku njegovih radova (utvrdivši autorstvo za mnoge nepotpisane), pregledao izveštaje i spomenice škola u kojima je Ž. Jovanović učio, gradu Univerziteta u Beogradu, gde je studirao, arhivsku gradu Istorijskog arhiva Beograda, gde je pohranjena zbirka Ž. Jovanovića. Istraživao je i u Parizu i Moskvi. Konsultovao je rodake i savremenike Ž. Jovanovića. Pogledao je i tamo gde se mogao očekivati pokoji podatak, uključujući i nadgrobne spomenike na šabačkom i beogradskom groblju.

Svi izvori i literatura su korektno citirani. Pored izvora i literature, u napomenama su katkad davana i šira objašnjenja, tako da su napomene u celini dosta razudene i stručno-dobre urađene.

Kompozicija knjige je u osnovi hronološka, što je primereno za ovakvu vrstu publikacije, ali i sa dosta adekvatnih tematskih celina unutar osnovne sistematizacije. Takav raspored materijala omogućava lako praćenje života i rada Živka Jovanovića i njegove raznovrsne aktivnosti. Celokupna materija razvrstana je u 39 poglavlja, čiji naslovi održavaju njihov sadržaj i koji nisu formulisani stereotipno, već je očigledna težnja da budu što atraktivniji. Osim toga, knjiga ima odgovarajući predgovor, a umesto zaključka opširan rezime, leksikonskog karaktera.

Kao iskusen istraživač, T. Milenković ne prelazi lako preko zatamnjenih mesta u životu svoga junaka, nastalih usled praznina u istorijskoj građi i literaturi. Čak i kada je izvorna građa krhka i nepouzdana, on nastoji da putem izvora drugog reda i na osnovu raznih indikacija dâ svoje mišljenje i svoje sudove, ili pretpostavke. Na taj način postiže celovitost biografije i portret Ž. Jovanovića donosi u celini, bez tamnih mesta. Ali Milenković, katkad, ide u drugu krajnost, pa piše o stvarima koje nisu u direktnoj vezi sa životom Jovanovića ili nisu neophodne u tolikoj meri da bi se o njima potanko i obimno pisalo. Tako, na primer, dosta piše o Šapcu, rodnom mestu Jovanovića, i to ne u globalu i sintetizovano, već do u pojedinosti: geografskom položaju, izgledu, privredi, kulturi, prosveti, sudstvu, političkom životu, radničkom pokretu, znamenitim ličnostima i dr.

Sličan je postupak i kad piše o Jovanovićeveom školovanju: od izgleda školskih zgrada, preko školskog zakonodavstva, nastavnih planova, ocenjivanja, nastavnika i profesora do svakog predmeta ponaosob, uključujući i sopstvene opaske na račun programa. Ne zapostavlja ni čitaonice, zdravstvo, ekskurzije, đачke družine i dr.

Kad su u pitanju studije Ž. Jovanovića na Pravnom fakultetu u Beogradu, opet se pošlo od zakonodavstva, nastavnih programa, profesora, literature koju je čitao (čitavi spiskovi preuzeti su iz Jovanovićeveog dnevnika), itd.

Takode, Milenković je kroz biografiju Jovanovića dao, u malome, i kratku istoriju radničkog pokreta i KPJ u legalnom periodu.

Radove Ž. Jovanovića, od prvih naučnih do političkih i publicističkih, pa čak i literarnih, T. Milenković je bez izuzetka i selekcije prepričavao, citirao, analizirao, komentarisao i ocenjivao. To je, čak, činio i za dela koja nisu završena, koristeći teze, skice, sižea. U prevelikoj težnji da Jovanovićeve ličnosti što svestranije rasvetli, Milenković je saopštavao i najsitnije detalje, koji mu se učine važnim za razvojni put ovog revolucionara.

Ako bi se šta imalo prigovoriti ovom vrednom delu, na prvom mestu bila bi to njegova preopširnost. T. Milenković je u predgovoru naglasio da je pristalica »totalne istorije« i da ne prihvata uobičajenu »isušenost« i »sklerotičnost« u stilu i jeziku historiografskih radova. Pošavši od tih premisa, otišao je u drugu krajnost: pisao je tako kao da je reč o ličnosti vladara, pa je mnogome pisao i istoriju »njegovog doba«. Razume se da je neophodno u najkraćim crtama objasniti vreme, ljude i događaje koji su presudno uticali na ličnost i delo Živka Jovanovića, ali ne u ovolikoj meri. Tu se, zapravo, postavlja značajno metodološko pitanje: Šta treba da obuhvati biografija jedne ličnosti? Naravno da i to ne može da bude opštevažeće. Treba imati u vidu o kojoj se ličnosti radi, koliko je ta ličnost uticala na svoje doba, kakve su bile njene moći, sposobnosti i drugo. Milenkovićev junak je vanšerijska ličnost za običan svet: izrazite inteligencije, velikog entuzijazma, izuzetne vrednoće, nadaren spisatelj i govornik i visokih moralnih kvaliteta, ali je on u profesionalnoj karijeri došao samo do asistenta Pravnog fakulteta. Na drugoj strani, u partijskoj hijerarhiji, on je samo novinar, publicista i agitator i u drugorazrednim partijskim institucijama. Uz sve to, Jovanović je živeo samo 34 godine.

Imajući sve to u vidu, smatramo da je ovu knjigu trebalo znatno smanjiti izostavljanjem pojedinih detalja ili sažimanjem nekih delova. U prvom redu, trebalo je izostaviti ili rigorozno sažeti sve ono što se direktno ne odnosi na ličnost Ž. Jovanovića, potom ono što je samo delimično vezano za njegovu ličnost, i na kraju, samu materiju o životu i radu Ž. Jovanovića treba, u nekim delovima, znatno sažeti. Na primer: nisu potrebne iscrpne analize svakog Živkovog rada i mnogobrojni citati, svaki detalj iz života njegove porodice, pojedinosti oko njegovog lečenja u Austriji (1921–1922), opis sahrane do tančina, prepričavanje i citiranje nekrologa, itd.

Stil i jezik T. Milenkovića je sasvim korektan. On nastoji da piše živim i slikovitim jezikom, što mu najčešće polazi za rukom. Ali, on pati od opširnosti i narativnog stila, a poštujući činjenice, kojih je u knjizi bezbroj, povremeno njegov tekst postaje monoton i rasplinut.

T. Milenković gotovo da nema kritičkih opaski ili komentara o delu i radu Ž. Jovanovića. On piše pristrasno i sa velikim simpatijama za svoga junaka, ističući njegove visoke moralne, karakterne i intelektualne vrednosti, sa mnogo komentara i laskavih reči. Njegov stil i jezik ocenjuje kao briljantan, i to u više navrata, gotovo pri svakom komentarisanoj pojedinih tekstova ili predavanja Ž. Jovanovića. Milenković ne komentariše i ne dovodi u sumnju Jovanovićeve čvrste stavove da je pobjeda proletarijata neminovna i da će komunizam pobediti, niti njegovo zalaganje za nepokolebljivu komunističku liniju, za diktaturu proletarijata i vlast sovjeta.

Jedino negativno mišljenje o Živku dao je Sima Marković u pismu Kominterni novembra 1921, u kojem ga je, pored ostalog, okarakterisao, maltene, kao skorojevića u radničkom i komunističkom pokretu. Milenković to objašnjava borbom za vlast, jer je Ž. Jovanović bio pristalica Zameničkog centralnog izvršnog odbora, koji se nalazio u zemlji, a protiv tzv. Zagraničnog komiteta, čije je sedište bilo u Beču. Milenković smatra da je Ž. Jovanović bio zapostavljen u partijskoj hijerarhiji zbog toga što je on bio poverenik Komunističke internacionale (od leta 1919), što i ne mora biti tačno. Da li se za to znalo u Partiji ili je to bila njegova tajna uloga? (Šta znači poverenik?) Milenković o tome ne piše.

Vežu sa ruskom aristokratkinjom Kiti, Milenković pravda neiskustvom Ž. Jovanovića na ljubavnom planu, naivnošću i slično. Nama se, pak, čini da je on u tom pogledu bio slabiji, naročito u početku njihove veze (1914), a da je kasnije i zbog obaveza prema KI njihov brak morao da se održi.

Od pojave Kiti u Jovanovićevom životu, naslućivali smo da ona, osim fatalne žene, ima ili će imati i neku drugu ulogu. Milenković na to ne skreće pažnju, pa ni kasnije, kada se u leto 1921. zaposlila u sovjetskoj ambasadi u Beču, već taj podatak čuva za kraj, kao u detektivskim romanima. On to saopštava tek na kraju knjige, u Epilogu, iznoseći da je Kiti zavrbovana od KI po dolasku u Beč 1921. godine. Na osnovu mnogih podataka, koje Milenković saopštava u knjizi, nama se čini da je to bilo znatno ranije, u leto 1919, kada se Kiti sa Živkom obrela u Parizu, gde je on navodno trebalo da brani doktorsku disertaciju. Kažem navodno, jer sumnjamo u Milenkovićevo mišljenje da mu je kofer s rukopisom doktorske teze ukraden na željezničkoj stanici u Sremskoj Mitrovici prilikom polaska za Pariz. (Od teze bi svakako morao ostati neki trag, neka verzija rukopisa i sl.). Pre se može poverovati da je odbrana teze bila samo pokriće i da je Živko Jovanović išao u Pariz zbog partijskih poslova, jer nije imalo više nikakvog rezona putovati, ako doktorske disertacije nema. Ž. Jovanović je tada angažovan za »poverenika« Kominterne, a verovatno je to istovremeno postala i Kiti. Iz Milenkovićevo teksta se vidi da je ona tokom 1919. i 1920. više puta putovala u Pariz i Beč. Milenković to, doduše, objašnjava njenim raskošnim i bludnim životom. Ja više verujem da su u pitanju bili obaveštajni poslovi. Jer, kako bi nju, ženu aristokratskog porekla i sunjivog morala, 1921. godine zaposlili u sovjetskom poslanstvu u Beču, ako nije prethodno već bila angažovana da radi za Kominternu. Inače, Kiti je svojim šarmantnim i zavodljivim izgledom, poreklom i znanjem više jezika, bila kao rođena za obaveštajni rad. Da li je i šta o svemu tome Jovanović znao i da li je to sve sa njom svesno radio, iz Milenkovićeve knjige se teško može zaključiti.

Da napomenem i to da je Milenkovićevo pretpostavka da je krajem 1922. godine Jovanović išao u Italiju ne samo radi lečenja, već i poradi zadataka Kominterne vrlo krhka, jer on je tada bio suviše bolestan, pa je cela priča o tome izlišna.

Nema nikakve sumnje da je knjiga T. Milenkovića o Živku Jovanoviću značajno istoriografsko delo, koje obogaćuje našu historiografiju o ovoj istaknutoj ličnosti komunističkog pokreta i naša saznanja o komunističkom pokretu iz prvih godina njegovog delovanja. Ali bi knjiga svakako bila vrednija da je autor bio više kritičan kao prema ličnosti o kojoj je reč, tako i prema pokretu u kome je ona imala zapaženu ulogu. Ovo utoliko pre, kad se ima u vidu da je ona nastala 75 godina kasnije, a burno vreme kraja 20. veka raspršilo je ideje i ideale za koje se Jovanović borio, a komunistički pokret u Jugoslaviji (i u svetu) doživeo poraz.

NACIONALNI PROGRAM ČETNIČKOG POKRETA DRAŽE MIHAILOVIĆA

Povodom knjige Milana Vesovića i Koste Nikolića »Ujedinjene srpske zemlje,
Ravnogorski nacionalni program«, Vreme knjige, Beograd 1996, str. 333.

Istorijske teme iz Drugog svetskog rata, pisane sa dovoljno distance od više od pola veka, u drugim zemljama izgubile su svake političke i ideološke predznake. Kod nas još nije tako, bar kada se tiče učešće partizana i četnika u tom ratu. Danas čak eskalira publicističko-istorijska literatura u kojoj se sa velikom žestinom dokazuje kako su jedino partizani vodili antifašističku borbu, dok su četnici saradivali sa neprijateljem, a Draža Mihailović bio čak »agent« nemačkog Vermahta. Dok se nekada pisalo o građanskom ratu, o revoluciji i kontrarevoluciji u Jugoslaviji, sada posle njenog raspada, (poučeni iskustvom poslednjeg građanskog rata, u kojem sve strane moraju biti osuđene), provlači se teza da građanskog rata 1941–1945 nije ni bilo, već da je samo reč o antifašističkoj borbi. Pri tome se ide znatno ispod dostignuća naše dosadašnje historiografije, najposle radova našeg najistaknutijeg istoričara, dr Branka Petranovića, koji je u svojoj poslednjoj sintezi¹ četnički pokret svrstao u »pokret otpora« i jednu od »antiokupatorskih struja«. Za njega je bila prihvatljiva teza da je reč o privremenoj »nagodbi« četnika sa okupatorskim snagama, koja je u gerilskom ratu razumljiva i ne menja osnovna svojstva neprijateljstva, a ne o »saradnji«, jer bi to značilo potpuni savez za postizanje zajedničkih ciljeva.

Čini se da su i autori ove knjige dr Milan Vesović i mr Kosta Nikolić bili svesni političke osetljivosti ove teme, pa su je obradili tako, što su u prvom delu knjige napisali jednu studiju, zasnovanu na najnovijim istorijskim izvorima i literaturi, a u drugom priložili samo dokumentaciju da ona, svojim idejnim sklopom, govori o temi. Drugi deo knjige, koji čine 50 dokumenata, podeljenih u tri tematske celine, može privući veću pažnju čitaoca, jer ako čitalac posumnja u autorova tumačenja u studiji, mora verovati istorijskim izvorima onoga vremena. Upravo, i težište našeg prikaza knjige biće najviše oslonjeno na građu. Pozabavićemo se dvema osnovnim temama: jedna je karakter građanskog rata, viđen očima četnika Draže Mihailovića, druga je koncipiranje njihovog nacionalnog programa.

Dosadašnja literatura o »jugoslovenskoj revoluciji« ima za polazište da je KPJ podigla ustanak 1941. ne samo radi oslobođenja od okupatora, već za osvajanje vlasti, koja se može postići samo svrgavanjem »domaće buržoazije«. Kardelj je otvoreno naglašavao da se komunisti nisu borili samo za »isterivanje okupatora«; oslobođenje je, po njemu, bila samo »neophodna priprema za komunističku revoluciju«. Insistiranje na građanskom ratu i revolucionarnom raspletu u budućnosti usmeravano je u prvom redu protiv četnika, kao »snage bivšeg režima«. To je bio strateški zadatak naročito komunistu u Srbiji, sa motivacijom da četnici predstavljaju »velikosrpski centar, koji će odigrati »kontrarevolucionarnu« ulogu u budućnosti. Ustanak je i izbio i najžešće borbe su vođene u Srbiji i Crnoj Gori i delovima Bosne i Hercegovine i Hrvatske, naseljene pretežno srpskim življem.

Iz četničkih izvora saznajemo da je Draža Mihailović smatrao komuniste za »najopasnijeg unutrašnjeg neprijatelja«, zbog čega je u zemlji proglasio mobilizaciju za borbu protiv njih. Polovinom 1943. Mihailović je doneo i posebnu »Uredbu o zaštiti naroda«, protiv »partizanske revolucije« i »terorističkih elemenata«, kojom se zbog samog pripadanja komunističko-partizanskoj organizaciji mogla izreći čak i smrtna kazna. Nemoćnost bilo kakve saradnje sa komunistima i Titom četnici su svojim pristalicama i borcima obrazlagali potrebom odbrane građanskog društva i srpstva: »Sa Titom se ne saraduje prosto stoga, što sa komunistima, kao i s fašistima, nije moguće saradivati, jer su to diktatorske, totalitarne, autoritativne stranke, koje neće saradnju nego punu vlast... Ali Srbi imaju naročitog razloga, zbog kojih ne mogu sa komunistima saradivati. Nije to stoga, što je na čelu komunistu Hrvat, Josip Broz. Mi smo protiv komunistu zato što smo Srbi i hoćemo da ostanemo Srbi, dok su komunisti internacionalci. Komunistima je važno da

¹ Dr Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

pobedi ideja svetske revolucije, a ne hoće li ili neće biti Srba. A nama je važno da prežive Srbi, pa ma i sto revolucija dodavola otišlo» (Dokumenti, 246–248).

Iz ovog citata se može sagledati zašto su četnici bili prinuđeni na povremenu saradnju sa okupatorima u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Zbog zaštite Srba od biološkog istrebljenja, neki njihovi komandanti, kako sami priznaju, bili su prinuđeni »da reduciraju broj svojih neprijatelja i da dodu do nekog modus vivendi sa okupatorskom vojskom« (isto, 305). Četnici tada nisu raspolagali podacima da su i partizani pregovarali sa Njmcima o vojnoj saradnji, da bi uništili njih, četnike,² ali su zato optuživali partizane za saradnju sa ustašama, izvodeći zaključke iz podataka koji su o takvoj saradnji postojali pre rata.

Svoju borbenu pasivnost i strategiju iščekivanja četnici takođe opravdavaju zaštitom Srba, optužujući komuniste da su borbenim dejstvima na srpskim teritorijama izazvali represalije Nemaca i masovna streljanja srpskih talaca, po principu sto za jednog. Četnici su, međutim, svojom pasivnošću najviše gubili, pre svega podršku svojih zapadnih saveznika, jer je diplomatska veština od slabe koristi ako se ne oslanja na vojničke pobjede ili bar aktivnosti; drugo, gubili su ugled u očima sopstvenog naroda. Veći broj Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini opredelio se za borbu u partizanskim jedinicama, umesto da čeka naknadnu osvetu četnika za ustaške zločine. Komunisti su bolje znali da iskoriste borbene tradicije srpskog naroda, znali su koliko taj narod ceni stradanja i žrtve: posle rata od masovnih stratišta Srba (u Kraljevu i Kragujevcu naprimer), napravili su svetilišta, kojima se klanja ceo narod. Sudeći prema jednoj istorijskoj publikaciji, među sto najznamenitijih Srba nije ušao Draža Mihailović, već Milan Nedić, zato što se verovatno smatralo da je on bolje zaštitio srpski narod u Hrvatskoj, organizovanjem njihovog preseljenja u Srbiju.³

Od dva cilja četničkog pokreta: borba protiv fašizma i borba protiv komunizma, prevagnuo je, prema oceni Vesovića i Nikolića, drugi, izražen u antikomunizmu, jer se smatralo da će fašizam uništiti saveznici, a komunisti će ostati jedini s kojim se treba na vreme obračunati (146).

Na koncipiranju svog nacionalnog programa četnici su radili, s jedne strane, da bi parirali komunističkim koncepcijama koje su po njihovom mišljenju težile razbijanju srpstva, a s druge poučeni lošim iskustvom državnog uređenja Kraljevine Jugoslavije. Nacionalni ideal četnika bio je okupljanje srpskih zemalja u jednoj jedinici-homogenoj Srbiji. U tome je najdalje otišao projekt Števana Moljevića već na početku rata, koji je precizirao i granice te buduće srpske države; kasniji projekti ostavljaju pitanje razgraničenja za posleratno vreme.

U kritici ranijeg državnog uređenja nije se otišlo dalje od zamerki centralizmu i korumpiranim političarima, pri čemu se jedino spominje federalistički koncept Stojana Protića kao prihvatljiv. Međutim, Protić je prvi izneo tezu da je Srbija pogrešila ujedinivši se sa Hrvatskom i Slovenijom i zalagao se za stvaranje srpske države, ujedinjenjem samo onih oblasti u kojima Srbi žive. Zalaganje za »amputiranje« Hrvatske od jugoslovenske države bilo je dosta prisutno u Kraljevini SHS. Takvo rešenje prihvatio je 1928. godine i kralj Aleksandar, ali su mu savezničke vlade savetovale da od njega odustane, jer bi to značilo početak rušenja evropskog poretka stvorenog versajskim mirovnim ugovorima. Četnički pokret nije išao tako daleko, ne odustajući od Jugoslavije i smatrajući da je ona stvarnost i sudbina srpskog naroda: »Providenje je odredilo Srbiju da bude zatočenik i nosilac jugoslovenske misli« (162–163).

Zvanični tekst nacionalnog programa Ravnogorskog pokreta usvojen je tek u januaru 1944, na kongresu u selu Ba, kao odgovor na odluke AVNOJ-a. U njemu se tražilo da se u celini obnovi jedna jugoslovenska država i proširi na teritorije na kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci. Bila bi to federativna država u obliku parlamentarne monarhije pod dinastijom Karadordevića. U okviru te državne zajednice formirala bi se jedna srpska jedinica u kojoj bi se okupio sav srpski narod, a isto pravo se davalo i Hrvatima i Slovencima da oforme svoje federalne jedinice na etničkom principu (225). U propagiranju svog

² Miša Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd, 1985.

³ *Sto najznamenitijih Srba*, Princip, Beograd, 1992.

programa ideolozi pokreta Draže Mihailovića ulagali su dosta napora da ukažu da ne postoji opasnost od Jugoslavije, ako su Srbi u njoj ujedinjeni pod svojom vlašću, da jugoslovenska ideja ne može biti uništena zbog hrvatske izdaje, jer državna tvorevina ne može počivati na mržnji, već na solidarnosti naroda. Prema njihovom projektu, svi Srbi bili bi okupljeni na svojoj etničkoj teritoriji i Velika Srbija bila bi u okviru Velike Jugoslavije.

Insistiranjem na jugoslovenskom rešenju četnički pokret je ponavljao greške prethodnih generacija koje su 1918. stvorile Jugoslaviju. U stvari, i 1918. i 1944. godine na stvaranje Jugoslavije presudno je delovao međunarodni faktor. Sledbenici Draže Mihailovića prevarili su se u svojim očekivanjima da će u novoj Jugoslaviji biti okupljeni »svi Srbi« na svom etničkom prostoru, da će se sve srpske zemlje ujediniti u jednu državu i ona postati »hegemon« u toj jugoslovenskoj zajednici. To četnici nisu mogli postići i da su izašli iz rata kao pobednici. Pobedili su komunisti i njihov nacionalni koncept raspacivanja Srba u nekoliko državnica, stvaranje novih nacija, Makedonaca, Crnogoraca, muslimana, sve ono na što su četnici upozoravali kao na najgore rešenje koje će biti realizovano ako, kojim slučajem, komunisti osvoje vlast.

Autori ove knjige zaključuju da je kritika komunističkog rešenja nacionalnog pitanja od strane Ravnogorskog pokreta »izdržala probu vremena«, ali pitanje da li se može prihvatiti tumačenje četnika o antisrpskoj zaveri jugoslovenskih komunista ostavljaju otvorenim. Oni takođe smatraju da velikosrpska nacionalna opcija četničkog pokreta nije uzrok njegovog poraza, već su na to uticale unutrašnje slabosti: labava organizacija, samovolja komandnog kadra, regionalizam, kolebljivost i taktika oklevanja prema okupatoru, kao i povremena kolaboracija sa njim (142–143).

Ako se knjizi može nešto zameriti, to je naslov - pojam »Ravnogorski«, koji je jedan mit i na neki način sužava nacionalni program četničkog pokreta, zatim, spoljna oprema knjige sa stihovima posvećenim Draži Mihailoviću koja asocira da je reč o publicistici, mada je u pitanju ozbiljan naučni i kritički pristup temi. Taj značaj imaju i objavljeni dokumenti od kojih jedna grupa odslikava »Socijalno-ekonomski program«; od tih dokumenata se mora polaziti, ako se stvarno želi razumeti ideologija četničkog pokreta. U istoriografiji nam nisu potrebni jednomišljenici i oni koji pišu i govore: nije važno šta su oni (četnici) mislili, već je važno šta mi mislimo da su oni mislili. Sa takvim shvatanjem trebalo bi već jednom prestati. Ova knjiga svojom dokumentarnošću pruža nam za to priliku.

Branislav Gligorijević

Dr Đorđe Borozan, **VELIKA ALBANIJ**A, Porijeklo–ideje–praksa, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd 1995, str. 570.

Za vreme socijalističke Jugoslavije proučavanje istorije Albanije i Albanaca bilo je prepušteno pretežno albanskim istoričarima. Naročito je to bilo karakteristično u periodu od početka 60-ih godina do albanske pobune na Kosovu i Metohiji 1981. Za to vreme ako bi pripadnik druge nacije pokušao da piše o albanskom nacionalnom pitanju i ako se njegovi rezultati istraživanja nisu poklapali sa tumačenjima albanskih istoričara postojala je opasnost da bude proglašen za nacionalistu. Tek početkom 80-ih godina u tom pogledu došlo je do promene, pa su istoričari pripadnici drugih nacija u Jugoslaviji mogli slobodnije da pišu naučne radove iz istorije Albanaca u Jugoslaviji.

Jedan od istoričara koji se uspešno bavio istorijom Albanaca je dr Đorđe Borozan. On se poduhvatio da obradi jednu od najznačajnijih i najsloženijih tema iz albanske istorije – kako je i kada nastala ideja o »Velikoj Albaniji« i kako su vršeni pokušaji da se ona realizuje pod patronatom velikih evropskih sila od 1878. do 1945. godine. U ovaj naučni rad koji je i doktorska disertacija, uložen je ogroman trud, jer trebalo je konsultovati i kritički valorizovati brojne izvore i literaturu za period od skoro sedam decenija, oslobađajući ih od romantičarskog nacionalističkog zanosa i sa albanske i sa srpske strane i sve to obraditi sveobuhvatnoj sintetičkoj formi.

Primenjujući hronološko-problemski metod dr Borozan je knjigu podelio na dva dela. Prvi deo obuhvata period od formiranja Prizrenske lige do 1938. godine, a drugi period Drugog svetskog rata završavajući se odnosima Albanije i Jugoslavije u 1945. godini. Kao prikazivač, ja sam knjigu radi preglednosti uslovno podelio na pet hronološko-problemskih celina.

U prvoj celini obrađene su prve programske vizije teritorijalne i etničke Albanije i potraga za novim albanskim granicama od osnivanja Prizrenske lige do 1938. godine, pod zaštitom najpre Austro-Ugarske, a posle

Prvog svetskog rata Italije. Prvo jasno formulisane programa »Velike Albanije« vezano je za osnivanje Prizrenske lige 1878. godine, koji je predviđao borbu protiv »aneksije albanskih teritorija« i stvaranje albanske autonomije u okviru Turskog carstva, koja bi obuhvatala teritoriju Janjinskog, Bitoljskog, Skadarskog i Kosovskog vilajeta. Taj koncept duboko je zalazio u grčke i slovenske zemlje u kojima su Albanci činili manjinu i u njemu se izražavao velikoalbanski nacionalizam, kome su Albanci sa Kosova i Metohije davali izrazito militantni i agresivni karakter. Albanski nacionalisti su računali da će taj koncept najlakše ostvariti najpre pomoću Turske, zatim Austro-Ugarske, a posle njene propasti uz pomoć Italije i Nemačke.

Posle Balkanskih ratova 1912, odnosno borbi za naslede Turske na Balkanu nastala je albanska država Londonskim ugovorom 1913, kao rezultat kompromisa Velikih sila u borbi za Otranska vrata i sa namerom da se spreči izlaz Srbije na more, a obnovljena je u istim granicama posle Prvog svetskog rata. Teritorija koju je obuhvatala novoformirana država Albanija nije zadovoljila albanske nacionaliste. Nastavljajući tradiciju Prizrenske lige, oni su 1913. formirali Komitet za odbranu Kosova i 1915. organizaciju »Baškimi«, gajeći velike nade da će Austro-Ugarska, pomoći ostvarenje Albanije u etničkim granicama. Kada je propala Austro-Ugarska 1918. formirali su Kosovski komitet kao nacionalističko-terorističku organizaciju, koja je izrasla na programskoj viziji Prizrenske lige o teritorijalnoj i etničkoj Albaniji.

Druga problemsko-hronološka celina u prvom delu knjige dr D. Borozana posvećena je aktivnostima Kosovskog komiteta od osnivanja do 1938. godine i njegovom uticaju na albansko-jugoslovenske odnose u periodu između dva svetska rata. Kosovski komitet je bio katalizator svih dotadašnjih velikoalbanskih programskih vizija. Uporedo sa delatnošću Kosovskog komiteta dr Borozan je analizirao političke, privredne i vojne aranžmane Italije i Jugoslavije sa Albanijom i sudar njihovih interesa na području Albanije, uz naglašavanje da je Italija imala znatnu prednost stalno jačajući svoje pozicije u Albaniji. U periodu između dva svetska rata Italiji je na međunarodnim konferencijama bio priznat »specijalni interes« za očuvanje albanske nezavisnosti, koji joj je pružao mogućnost da se meša u unutrašnje poslove Al-

banije i podstiče velikoalbanske aspiracije prema jugoslovenskim teritorijama.

Drugi deo knjige uslovno se može podeliti na tri problemsko-hronološke celine. U prvoj, odnosno trećoj celini u knjizi, uglavnom se razmatra problem italijansko-jugoslovenskih odnosa u vezi sa Albanijom od 1937. do 1941. Navešćemo naslove pojedinih poglavlja: Albanija u jugoslovensko-italijanskim sporazumima i dogovorima 1937–1939; Italijanska okupacija Albanije i držanje jugoslovenske vlade; Albanija u jugoslovensko-italijanskim razgovorima u Veneciji 22–23. aprila 1939; Italijansko protežiranje »nove« Albanije i separatizam na Kosovu i Metohiji tokom 1939. godine; Albanija u jugoslovensko-italijanskim krizama i italijansko-grčkom ratu 1940. godine; Uloga albanske migracije u Jugoslaviji u pokušajima organizovanja pobune u severnoj Albaniji; Uticaj velikoalbanske propagande iz Albanije na albansku manjinu u Metohiji, na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji od početka 1940. do aprilskog rata 1941.

Posle okupacije Albanije u proleće 1939. kad je Italija ostvarila personalnu uniju sa Albanijom, posebno je intenzivirana aktivnost albanske emigracije radi rušenja Kraljevine Jugoslavije, uz obećanje da će se stvoriti »Velika Albanija« od Tirane do Skoplja. Otpočela je dugo očekivana zajednička kampanja za »novu« etničku Albaniju. Ova propaganda je imala i konkretan program koji se bazirao na konceptu Prizrenske lige i bilo je predviđeno da se ostvari u tri faze na prostoru Jugoslavije.

U četvrtoj celini, odnosno centralnom delu knjige, obraden je aprilski rat 1941. i nastanak protektorata Velika Albanija, najpre pod kontrolom Italije a zatim nacističke Nemačke, koji je bio tipična fašističko-nacistička tvorevina. Autor je najpre prikazao administrativno preuređenje Albanije u duhu fašističkog režima u Italiji. Među prvim akcijama bilo je formiranje Fašističke partije Albanije i vaspitavanje omladine u fašističkom duhu, zatim administrativno i teritorijalno preuređenje jugoslovenskih teritorija pripojenih Albaniji i organizacija civilne, vojne i policijske uprave. Posebno poglavlje posvećeno je granicama protektorata Velika Albanija i modelu nacionalne države kakav je ostvaren u Albaniji. Kao učesnik u ratu protiv Kraljevine Jugoslavije Italija je dobila veliki deo jugoslovenskih teritorija, između ostalih Metohiju i veći deo Kosova i zapadnu Makedoniju. Organizacija vlasti na ovom italijanskom okupacionom području izjed-

načena je sa sistemom vlasti koji su Italijani uveli u Albaniji. Ovo područje anektirano je od strane Italije kraljevim ukazom od 12. avgusta 1941. Albanski nacionalisti sa Kosova i Metohije organizovani najpre u Albanskom narodnom savezu, a zatim u Drugoj prizrenskoj ligi iskoristili su italijansku okupaciju da putem terora i zločina nad srpskim i crnogorskim stanovništvom izmene demografsku strukturu stanovništva u korist albanske populacije.

Posle kapitulacije Italije »Velika Albanija« dobila je novog protektora Treći rajh, koji je obećao da će pomagati ujedinjenje Albanaca u okviru etničkih granica. Da bi ostvarili ciljeve naznačene u programu o »Velikoj Albaniji« pod okriljem nacističke Nemačke i da bi se uspešnije suprotstavili NOP-u, albanski nacionalisti sa Kosova i Metohije osnovali su, krajem 1943, političku organizaciju Druga prizrenska liga. Na skupštini ove organizacije proglašeno je ujedinjenje Kosova, Metohije, Debra, Struge, Ulcinja i Tuzi sa Albanijom i izražena je želja da se Albaniji priključi i Kosovskomitrovački okrug, uz naglašavanje da je cilj organizacije odbrana »oslobođenih krajeva«. »Svest o Albaniji kao tvrđavi italijanskog fašizma na Balkanu a zatim i važnom eksponentu nemačkog Rajha na Balkanu ostavila je duboke tragove na Albance u Jugoslaviji koji su stvaranje Velike Albanije doživeli kao ostvarenje sopstvenih nacionalnih ideala«, piše u zaključku dr Borozan. Albansko stanovništvo uprkos idejnoj i verskoj polarizaciji bilo je zahvaćeno indoktrinacijom o nacionalnoj državi, koja je dominirala nad svim suprotnostima. Takva svest o ostvarenoj nacionalnoj državi u etničkim granicama bila je nepremostiva prepreka antifašističkoj borbi na Kosovu i Metohiji i u zapadnoj Makedoniji, zbog čega je uključivanje Albanaca u tokove jugoslovesne revolucije bilo tako sporo i ne masovno.

U poslednjoj većoj celini u knjizi, dr Borozan je obradio stav albanskih komunista iz Jugoslavije prema albanskom nacionalnom pitanju od Bujanske konferencije početkom 1944, kada su se izjasnili o pripajanju Kosova i Metohije Albaniji, do Prizrenske konferencije, kada je doneta suprotna odluka da se Kosovo i Metohija smatraju »sastavnim delom federalne Srbije«. Razmatrajući to pitanje dr Borozan nije mogao zaobići a da u jednom poglavlju ne objasni kako je došlo do secesionističke pobune na Kosovu i Metohiji krajem 1944. i početkom 1945, kao i odnose između Albanije i Jugoslavije tokom 1945. godine.

Dr Đorđe Borozan je prvi među istoričarima nealbanskog porekla celovito obradio ne samo nastanak ideje o »Velikoj Albaniji« nego i njen razvoj kroz duži vremenski period i prikazao uporne pokušaje da se ona realizuje u nacionalno složenoj balkanskoj stvarnosti. Interesantan je njegov metodološki pristup ovoj značajnoj temi. Kritički valorizujući raspoloživu istorijsku građu izbegao je polemički ton sa istoričarima protagonistima »Velike Albanije«, ali se u celom tekstu provlači kritički odnos prema konceptu »Velika Albanija« uz upozorenje da je vreme etničkih država prošlo. »Nasuprot saznanjima i tragičnim iskustvima iz prošlosti i shvatanju neminovnosti građanskih, a ne etničkih država, albanski režimi su svojevremenim insistiranjem na albanizaciji i forsiranom samoizolacijom uspeali da stvore kod većine Albanaca preubedenje, da su oni osobeno etničko ostrvo u prostoru Balkana i da je otuda njihova težnja da žive zajedno prirodna i opravdana. Međutim, takav zahtev je suprotan istorijskoj i političkoj realnosti«, zaključuje dr Đ. Borozan.

U vreme kad se u svoj oštirini otvorilo i albansko i srpsko nacionalno pitanje ova knjiga upućuje na jedino moguće razrešenje zategnutih odnosa između Srba, Crnogoraca i Albanaca u Jugoslaviji, a to je oslobađanje od romantičnih nacionalističkih zabluda i o »Velikoj Albaniji« i o »Velikoj Srbiji«. Dobro bi bilo da se oni koji budu rešavali oba nacionalna pitanja upoznaju sa knjigom dr Borozana. Ovo značajno i aktuelno naučno delo do sada je malo zapaženo u javnosti. Trebalo bi više učiniti da dopre do šire čitalačke publike.

Venceslav Glišić

Dr Dragoljub Živojinović, CRNA GORA U BORBI ZA OPSTANAK 1914–1922, NIU »Vojnska«, Beograd 1996, str. 510

Ovom knjigom, satkanom od 15 posebnih članaka i studija o Crnoj Gori u borbi za opstanak od 1914. do 1922. godine, kao temi kojoj se prof. dr Dragoljub Živojinović često vraćao u proteklih 30 godina, rasvijetljena je jedna vrlo važna strana ovog istoriografskog

pitanja. Saznanja o odnosu velikih sila prema Crnoj Gori u ovom vremenu, za većinu istraživača i pažljivih analitičara, bila su nedostupna zbog nedovoljnog poznavanja arhivske građe u inostranim arhivama i mogućnosti njenog korišćenja. Prof. Živojinović se ovog složenog i teškog posla prihvatio kao istraživač čija naučna erudicija i znanje stranih jezika omogućavaju svestrano korišćenje građe i literature rasute širom svijeta u mnoštvu zbirki i fondova državne i privatne provenijencije. U tom kontekstu nastajale su ove parcijalne studije u kojima se ispituje politika velikih sila prema Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu i nakon njegovog završetka i razjašnjava zašto je ova saveznica u krugu pobjedničke Antante, mimo principa legitimnosti, po shvatanju političkih krugova velikih sila, izgubila razloge za dalje postojanje. Polazilo se, pritom, od shvatanja da u ekonomskom, finansijskom, vojnom, političkom i strateškom pogledu ne postoje smetnje njenom pripajanju novonastaloj Kraljevini SHS.

Procjenjujući učinke pomoći velikih sila Crnoj Gori u njenoj borbi za doprinos u zajedničkom ratu za opstanak, autor konstatuje da je »Saveznička politika prema Crnoj Gori i njenom vladaru obilovala hipokrizijom, nevoljnom saradnjom, otporom prema svemu što je dolazilo sa crnogorskih brda«. Ovom ocjenom iz mnoštva drugih o kojima prof. Živojinović govori, procjenjujući sudbinu Crne Gore prema stavovima velikih sila i pogledima njenog suverena kralja Nikole, otvaraju se mnoga pitanja, nude odgovori, navode novi razlozi, mijenjaju polazišta, uklanjaju jedne a bude nove sumnje, što upravo i čini ovu knjigu potrebnom i dobrodošlom.

Njen sadržaj, tematski raslojen, u tri dijela: I. *Borba za opstanak*; II. *Politika velikih sila* i III. *Mirovna konferencija*, nudi koherentnost na nivou ovih cjelina i ostavlja utisak bogate tematske i problemske sinteze. Polazeći od činjenice da se dosadašnja historiografija o problemu Crne Gore u Prvom svjetskom ratu i nakon njegovog završetka uglavnom bavila proučavanjem odnosa saradnje, surevnjivosti i nepovjerenja između Srbije i Crne Gore (o čemu su pisali D. Vujić, N. Škerović, S. Brković, D. Živković, N. Rakočević i drugi), autor se opredijelio da traga za političkim ciljevima velikih sila i njihovom držanju prema Crnoj Gori u vrijeme mirovne konferencije 1919. godine. Već u prvom radu iz prvog tematskog ciklusa *Kralj Nikola i teritorijalno širenje Crne Gore 1914–1920. godine*, analizirajući planove crnogor-

skog vladara o teritorijalnim proširenjima koja su predstavljala *conditio sine qua non* budućnosti Crne Gore, prof. Živojinović konstatuje da su oni u početku »bili uzdržani i nedorečeni«, a za one na kraju, kada je bio u egzilu, da su maksimalni i nerealni jer su nastali »... u trenutku koji je bio najmanje povoljan za njega i Crnu Goru« (str. 22). Oblikujući politički portret kralja Nikole na osnovu pragmatičnih procjena savezničkih diplomata i državnika, uglavnom negativnih, autor je kraljev neuspjeh u pridobijanju saveznika u vezi teritorijalnog programa vezao uz sintagmu koja se, za sve vrijeme rata, provlačila prema »... postupcima i politikom zbog kojih je sumnjičen za saradnju sa Austro-ugarskom i izdaju saveznika« (str. 22). Pri tome se misli na famozni »tajni ugovor« sa Austro-Ugarskom čije je podmetanje i negativno djelovanje bilo pogubno za kredibilitet kralja Nikole u krugovima velikih sila.

Neuspjeh crnogorske misije u Sjedinjenim Američkim Državama 1915. godine predstavljen je iscrpnim razjašnjavanjem teškoća njenih članova oko dobijanja pomoći i držanjem vlade SAD koja je, napuštajući stav pune neutralnosti, postupno počela da pomaže ratne napore evropskih saveznika.

Prilog poznavanja prehranbenih i sanitarnih prilika u Crnoj Gori 1914–1920. godine i Planovi nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917–1922. godine sadrže niz dragocjenih podataka o oskudici u hrani i opremi, bolestima i epidemijama, ratnim razaranja i patnjama stanovništva, kao i o finansijskoj nemoći vlade u egzilu za njeno efikasno političko djelovanje i pomaganje porobljenom narodu u Crnoj Gori.

Nastojanja kralja Nikole i njegove vlade u emigraciji da osiguraju učešće u zastupanju interesa Crne Gore u ratnim i posleratnim savjetima i na konferencijama obuhvaćeno je temom *Crna Gora u borbi za opstanak: Otvaranje crnogorskog poslanstva u Vašingtonu 1917–1918. godine*.

Proučavanje djelovanja crnogorske političke emigracije, sklone ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom, posebno je obrađeno u tekstu *Prilog proučavanju delovanja Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje 1917–1918. godine*. U vezi sa aktivnostima nejske vlade na suzbijanju rada Crnogorskog odbora koji je »srpskoj vladi olakšavao rad na ujedinjenju sa Crnom Gorom« obrađen je i *Pokušaj »atentata« na kralja Nikolu 1918. godine*.

Druga tematska cjelina počinje studijom *Saveznici i kapitulacija Crne Gore 1915–1916.*

godine u kojoj se detaljno prezentiraju stavovi savezničkih država – Francuske, Velike Britanije, Rusije i Italije – prema Crnoj Gori u kritičnim situacijama ovog rata i njihovim reagovanjima povodom njene propasti. Britanska politika prema Crnoj Gori, određena nepovjerenjem prema kralju Nikoli i njegovoj dinastiji, znatno je – konstatuje autor – doprinijela izolovanju Crne Gore i politici ujedinjenja sa Srbijom. O tome kako je britanska vlada u slučaju Crne Gore napustila načelo legitimiteta i pomogla afirmaciji načela narodnosti na Balkanu, govori se u tekstu *Velika Britanija i Crna Gora 1914–1918. godine*. Za ukupnost britanskih interesovanja prema Crnoj Gori u ratnim i prvim poratnim godinama poseban značaj ima studija *Aleksandar Devina, branilac nezavisne Crne Gore u anglo-saksonskom svetu 1916–1920. godine*. Aktivnost Devina, neslužbenog diplomatskog agenta Crne Gore u Velikoj Britaniji, razotkriva njegove uzaludne pokušaje da istupanjem u javnosti i napisima u štampi i publikacijama utiče na promjenu negativnih stavova britanske vlade prema Crnoj Gori i njenom suverenu.

Ulogu Italije i čudljivu politiku vlade u Rimu prema Crnoj Gori u ratu, za vrijeme Konferencije u Versaju i posle nje, prof. Živojinović pažljivo analizira u tri posebna rada ove knjige: *Italija i Božićna pobuna u Crnoj Gori 1919. godine; Italijansko-crnogorska konvencija iz 1919. godine i Neke pitanja italijanske politike prema problemu Crne Gore 1918–1920. godine*. Među višestruke posledice Božićne pobune ubraja i to da je ona dovela do potpune zavisnosti nejske vlade od Italije, da su italijanska i crnogorska vlada u emigraciji pri zaključenju vojne konvencije polazile od različitih ciljeva, što je u vezi sa stvaranjem crnogorskog odreda ostalo bez ikakvog značaja i da je italijanska politika prema Crnoj Gori, u cjelini, bila zavisna od trenutnih interesa Nitijeve, Titonijeve i Šalotine vlade za koje autor konstatuje da nisu bile iskreni podržavaoci nezavisnosti Crne Gore. Naime, u stavovima Nitija i Titonija koji prvo traže ustupanje Boke Kotorske i Lovćena u zamjenu za Dalmaciju, potom mandat u Albaniji kao cijenu prepuštanja Crne Gore Kraljevini SHS i na kraju potpuno dezinteresovanje za Crnu Goru po dobijanju Istre i Rijeke, čitalac će saznati kako je u ovim teritorijalnim kalkulacijama zloupotrebjavana podrška i pomoć kralju Nikoli i njegovoj vladi koji su time ostali i bez formalne podrške u krugu saveznika.

Treća tematska cjelina sadrži dvije studije: *Misija Salisa i Majlsa u Crnoj Gori 1919. godine* i *Pitanje Crne Gore i Mirovne konferencija 1919. godine*. Predmet istraživanja Salis-Majlsove misije u Crnoj Gori obuhvata sve okolnosti, razloge i motive koji su uticali da se delegacije V. Britanije i SAD na konferenciji odluče da preko ovih misija dobiju dopunska saznanja, ima za rezultat izvještaje koji su bili »u izvesnim tačkama protivrečni«. Ovim povodom rasvijetljeni su stavovi vlade kralja Nikole prema ovoj misiji, protivljenje Andrije Radovića (predsjednika Crnogorskog odbora za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom) dolasku ove misije i sagledana neodlučnost vlade SAD i predsjednika Vilsona u vezi sa podrškom politici Kraljevine SHS.

U nedostatku istoriografski relevantne monografije o pitanju Crne Gore u vrijeme održavanja Mirovne konferencije, čemu su razlozi mogli biti – kako napominje autor – nepristupačnost arhivske građe i nedostatak memoarske literature, poslednji tekst ove knjige *Pitanje Crne Gore i Mirovna konferencija 1919. godine* predstavlja ispunjenje ove potrebe. Ova studija predstavlja prvi pokušaj da se sveobuhvatno sagleda problem Crne Gore i njegovo rješavanje na Mirovnoj konferenciji u Versaju. Obraden u deset podnaslovima izdvojenih cjelina, na 94 strane, autor o ovom pitanju daje mnoštvo naučnih podataka i nudi odgovore na brojna pitanja u vezi sa neučestvovanjem nejske vlade na ovoj konferenciji. Činjenica da odgovornost za neučestovanje Crne Gore na Mirovnoj konferenciji pada na sve glavne aktere, jer, u ovom slučaju, nijesu poštovali princip legitimiteta, ne amnestira nijednu učesnicu iako se zna da njihov uticaj i učinak nije bio jednak. Tako je, pored češće pominjanih u polemikama (vlade i delegacije Kraljevine SHS, vlade SAD i vlade Francuske) ovdje ponudeno obilje činjenica o aktivnostima vlada i delegacija Velike Britanije i Italije koje su, konstatuje autor, »svaka na svoj način doprinele... međunarodnoj izolaciji i uklanjanju Crne Gore kao suverene države« (str. 491).

U činjenicama bogatoj panorami stavova delegacija i vlada koje su u vezi sa Crnom Gorom polazile od različitih motiva, nameće se sublimirani stav autora u zaključku monografije u kome se, između ostalog, kaže: »Iako Mirovna konferencija i velike sile nisu formalno priznale fait accompli u Crnoj Gori, nisu učinile ništa da se stanje izmeni. Time je Mirovna konferencija, u stvari, odbila da nejsku vladu prizna kao legitimog pred-

stavnik Crne Gore. Takav stav bio je neložičan s obzirom na to da većina sila nije, formalno, priznavala odluke Podgoričke skupštine i nastojala da spreči njihovo sprovođenje u život. Isto tako, sile su priznavale vladu u Neju, držale kod nje svoje poslanike i plaćale subvencije crnogorskom dvoru. Takva politika velikih sila izazvala je oštre proteste u Neju, koji su dostigli vrhunac kada su britanska i francuska vlada priznale Kraljevnu SHS« (str. 493).

Na osnovu ukratko prezentirane sadržine navedenih tema po poglavljima, tek da bi skrenuli pažnju na značaj uočenih iz mnoštva drugih važnih segmenata ove knjige, jasno se ocrtava stav autora da je sudbina Crne Gore, i u vrijeme rata i tokom Mirovne konferencije, prvenstveno zavisila od političkih procjena velikih sila. S tim u vezi se u predgovoru povodom pitanja »Kakva je u svemu tome bila uloga Srbije o kojoj se tako mnogo govori?« konstatuje: »Ono što piše u građi u savezničkim arhivama pokazuje da je mnogo ističana uloga Srbije u procesu nestajanja, bez obzira na svu galamu, bila skoro marginalna. Budući da je i sama bila u velikim nevoljama, a potom u izgnanstvu, njen glas, bez obzira na želje i namere, bio je slabšan, jedva čujan. Savezničke vlade su donosile odluke ne uzimajući u obzir njene predloge, želje i zahteve, iako su oni postojali« (str. 7).

Nesumnjivo je da će ova knjiga prof. dr Dragoljuba Živojinovića prezentiranjem novih činjenica, analizom problema, naučnom vokacijom, reskim stavovima i zaključcima, pisana visokim stilom, izazvati pažnju ne samo naučne već i šire javnosti.

Dorde Borozan

Nikola L. Gaćeša, **RADOVI IZ AGRARNE ISTORIJE I DEMOGRAFIJE**, Matica srpska, Novi Sad 1995, str. 556

Malo je značajnijih tematskih oblasti iz naše bliže prošlosti koje su tako temeljno i svestrano istražene i obrađene kao što je slučaj sa agrarnom reformom i kolonizacijom u Vojvodini između dva svetska rata i u Jugoslaviji 1945–1948. godine. Zasluga za to pripada dr Nikoli Gaćeši iz Novog Sada. On je

obavio opsežna arhivska i druga istraživanja i prvo napisao monografiju *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941* (str. 287), koja je štampana u Novom Sadu 1968. godine. Sa ovim radom autor je doktorirao 1965. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Rezultat njegovog daljeg bavljenja agrarnom problematikom Vojvodine između dva svetska rata bile su knjige: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1918–1941*, Novi Sad 1972. (str. 420) i *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1918–1941*. Novi Sad 1975. (str. 341). Ritam objavljivanja monografija pokazuje da istraživanja nisu vršena ponaosob za svaku od njih, već su obavljena kumulativno za sve tri, a zatim je vršeno njihovo kompletiranje, da bi na kraju pribavljeni izvori i dobijeni rezultati bili izloženi u tri obimne knjige. Njima se Gaćeša predstavio kao najbolji poznavalac agrarne problematike Vojvodine, tom glavnom poligonu izvođenja agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji između dva svetska rata.

Stečena znanja o agrarnoj problematici u Vojvodini u periodu dužem od 20 godina omogućila su Gaćeši da u relativno kratkom vremenu izvrši nova opsežna istraživanja, sada na mnogo širem prostoru, i objavi obimnu knjigu *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948* (Novi Sad 1984, str. 404). Vojvodina je i ovoga puta bila glavno područje za sprovođenje agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji, što je autoru omogućilo da ukaže na sličnosti i razlike u sprovođenju zemljišne reforme i kolonizacije u kraljevskoj i socijalističkoj Jugoslaviji.

Da nije napisao ništa drugo sem četiri pomenute knjige, Gaćeša bi zaslužio da mu ime bude upisano krupnim slovima u istoriju naše historiografije. Međutim, pre odbrane doktorske disertacije, u intervalima između štampanja knjiga i posle 1984. godine, on je objavio više od 50 dužih ili kraćih naučnih radova rasutih u više časopisa, zbornika radova i drugih publikacija, što je otežavalo njihovo ukupno upoznavanje od strane naučnih radnika i ostalih čitalaca. Sada je Odeljenje za društvene nauke Matice srpske odabralo 31 od tih relativno manjih, ali značajnih radova i štampalo ih u posebnom zborniku *Radovi iz agrarne istorije i demografije*.

Kako su nastali ti radovi? Svaki ozbiljan naučni radnik, istražujući zadatu temu, uvek ide daleko više u širinu i dubinu nego što ta tema zahteva, nailazeći pri tome na interesantne i značajne izvore koji se ne mogu ukomponovati u aktuelni rad. Takvi izvori i ideje, uz dodatna naučna istraživanja, obja-

vljuju se u posebnim studijama, raspravama i člancima.

Upravo to se dešavalo našem autoru. Začinjući istraživanja agrarne reforme u Vojvodini 1918–1941, on je krenuo od daleke prošlosti, jer je znao da je sve ono što je usledilo posle 1918. imalo duboke korene. Rezultat takvog pristupa jesu četiri zanimljive i značajne studije objavljene na čelu ovog zbornika: *Zemljišni odnosi u Vojnoj granici od polovine XVI do XIX veka (7–27)*, *Posedovni odnosi u Vojvodini pred Prvi svetski rat (28–46)*, *Srpsko zadrugarstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od 1897. do 1918.* (47–88), *Uloga agrarnog faktora u stvaranju jugoslovenske države 1918.* (89–110) i *Prilog proučavanju posedovne strukture i agrarnih prilika u Vojvodini u vreme stvaranja Jugoslavije* (114–124).

Na međuratni period odnose se takode značajne studije: *Agrarni programi građanskih političkih partija u Jugoslaviji između dva svetska rata (125–171)*, *Privreda Vojvodine između dva svetska rata (196–223)*, *Vojvodanski Slovaci u agrarnoj reformi posle Prvog svetskog rata (273–285)*, *Nemci u agrarnoj reformi i vlasništvu obradivog zemljišta u Vojvodini 1919–1941.* (286–308), *Ukidanje fideikomisa 1934. u Jugoslaviji (309–317)* i *Rusini između dva svetska rata – Agrarna reforma i Rusini* (318–356).

Dr Gaćeša je dao i nekoliko izvanredno uspešnih sintetičkih pregleda koji se odnose na agrarnu reformu i kolonizaciju od 1918–1948. godine, ne samo za Vojvodinu, kojima su kao polazna osnova poslužile pomenute monografije. U red takvih spadaju: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1919–1948* (172–195), uz posebna istraživanja onoga što se na tom planu desilo tokom Drugog svetskog rata, *Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacije u Vojvodini (1919–1941)* (238–246), *Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRI (1918–1948)* (367–383), *Zemljišni posedi fruškogorskih manastira u agrarnoj reformi posle Prvog i Drugog svetskog rata (384–391)*. Specifičan je rad *Naseljavanje Kosova i Metohije između dva svetska rata i rešavanje naseljeničkog pitanja posle Drugog svetskog rata* (247–258).

Samo na Drugi svetski rat odnosi se rad: *Stradanja Srba naseljenika u Drugom svetskom ratu* (357–366).

Pažnju dr Nikole Gaćeše privlačila su demografska, socijalna i društvena kretanja i migracije na tlu Jugoslavije u vezi sa reformama zemljišnog vlasništva. Iz te oblasti u zbornik su uključene sledeće studije: *Specifičnosti društvene strukture u Vojvodini u*

međuratnom razdoblju (1919–1941) (224–237), Naseljavanje Srba optanata iz Rumunije u Jugoslaviji između dva svetska rata (259–269), Promene u agrarnoposedovnim odnosima i migraciona pomeranja u Vojvodini 1943 (401–412), Demografske i socijalne promene u Vojvodini u vreme njenog prisajedinjenja Kraljevini Srbiji 1918. godine (478–485), Prilog proučavanju emigracionih problema u Vojvodini između dva svetska rata (486–509), Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945–1948 (510–525) i Demografski razvitak Vojvodine od početka XVIII veka do 1981. godine (526–538).

Sreten Vukosavljević (1881–1960) bio je krupno ime naše nauke (sociolog sela), ali i politike (nešto kraće od godinu dana bio je ministar za kolonizaciju u jugoslovenskoj vladi i poslanik u prvom posleratnom jugoslovenskom parlamentu). Zato ne čudi što mu je dr Gaćeša poklonio dužnu pažnju. Reč je o radovima: *Delatnost Sretena Vukosavljevića kao ministra za kolonizaciju od marta 1945. do februara 1946. godine (413–423), Sreten Vukosavljević i primena Zakona o reviziji od 3. avgusta 1945. na Kosovu (424–434), Stav Sretena Vukosavljevića prema raspodeli republičkih naseljeničkih kvota i rejona u Vojvodini 1945. godine (435–443) i Sreten Vukosavljević o muslimanima u naseljavanju Vojvodine posle Drugog svetskog rata (444–449).*

Iako Gaćešini *Radovi iz agrarne istorije i demografije* predstavljaju izbor iz autorovih ranije objavljenih tekstova za većinu čitalaca oni su novi, jer su bili rasuti po raznim časopisima. Objavljeni u jednoj knjizi oni pokazuju veličinu autorovog stvaralačkog opusa, u kojem su obuhvaćene sve značajne teme agrarne problematike prve i druge Jugoslavije. Vršeći temeljna arhivska istraživanja, uz odlično poznavanje objavljenih izvora i literature, njihovo korektno korišćenje i jasan i pristupačan jezik i stil, dr Gaćeša je sva dela napisao na visokom profesionalnom nivou. Ako neko bude želeo da se obavesti o bilo kom značajnijem agrarnom pitanju, ili da se istraživački bavi tom problematikom, na jugoslovenskim prostorima u poslednjih 100 godina, moraće da konsultuje dela dr Nikole Gaćeše. Četiri pomenute monografije i ova poslednja autorova knjiga predstavljaju nezaobilazan izvor bitnih informacija o agrarnoj istoriji (ali i šire) na jugoslovenskim prostorima.

Toma Milenković

Dr Dragan Subotić, EPISKOP NIKOLAJ I PRAVOSLAVNI BOGOMOLJAČKI POKRET – Pravoslavna Narodna hrišćanska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji 1920–1941, Nova Iskra Beograd 1996, str. 310

Knjiga je strukturno podeljena na četiri poglavlja koja predstavljaju logički komponovane hronološko-tematske celine. U prvom poglavlju (15–28) razmatra se geneza i začetak pravoslavnog Bogomoljačkog pokreta do stvaranja Kraljevstva SHS 1918. godine. U drugom (29–42) dr D. Subotić je predstavio osnivanje i organizaciono ustrojstvo Narodne hrišćanske zajednice od 1920. do 1923. godine. U trećem poglavlju (43–95) razmatra se razvojni put Bogomoljačkog pokreta od 1923. do 1930. godine. U četvrtom, najobimnijem poglavlju (97–289), govori se o usponu Bogomoljačkog pokreta koji najvišu fazu doživljava u godinama uoči Drugog svetskog rata. U njemu se razmatra rad sabora u manastiru Petkovicu 1931, iznose se podaci o osnivanju novih pravoslavnih bratstava i održavanju molitvenih i redovnih godišnjih sabora bogomoljaca od 1934. do 1937. godine. Mimo naslova knjige, u kojem se naznačava hronološki raspon do 1941. godine, knjiga se završava tematskim blokom o episkopu Nikolaju i Bogomoljačkom pokretu »u vrtlogu građanskog rata u Srbiji 1941–1945«. Na kraju knjige nalaze se spisak korištenih izvora i literature i beleške o piscu. Autoru su bili dostupni fondovi arhiva Srpske pravoslavne crkve koji su nepristupačni za svetovne istraživače. Zbog korištenja crkvenih fondova tekst dobija na empirijskoj težini i heurističkoj utemeljenosti.

Pored konsultovanja crkvenih arhiva autor je pretražio i svetovne arhivske institucije na području Beograda (Arhiv Jugoslavije, Arhiv SANU, Arhiv Srbije). Dr Subotić je u velikom obimu koristio i crkvenu štampu, vezanu za Bogomoljački pokret, koja je do nastanka ove knjige bila uglavnom netaknuta od strane svetovnih istoričara i politikologa. Pored štampe autor je koristio i brojne knjige pravoslavnih crkvenih mislilaca i teologa

koje razmatraju ideološku, dogmatsku i liturgijsku suštinu srpskog pravoslavlja.

Po dr Subotiću »pravoverni« Bogomoljački pokret bio je svojevrсна pobuna protiv verske uspavanosti i učmalosti Srpske pravoslavne crkve i srpskog naroda. Takva internost i indiferentizam u redovima SPC posledica su, prema ubedenju autora, prodora ideja građanskog liberalizma, odnosno prosvetiteljstva, racionalizma i pozitivizma u srpsku inteligenciju, delove pravoslavne hijerarhije i sveštenstva. Subotić naročito ističe pogubni verski indiferentizam koji se uvukao u srpsku inteligenciju i preko nje u srpski narod. Iz tih razloga bogomoljce ističe kao »misionare u srpskom narodu«, čija je dužnost bila da narod vrata načelima potisnute pravoslavne svetosavske duhovnosti. Pravoslavni bogomoljci-misionari nisu mogli razviti prozelitski misionarski oblik, po uzoru na Rimokatoličku crkvu, jer su prvo svoju aktivnost morali usmeravati na povratak srpskog naroda pravoslavnoj duhovnosti, a tek posle razmišljati o eventualnim prozelitskim zahvatima nad pripadnicima drugih vera.

D. Subotić posebno ističe značaj Bogomoljačkog pokreta za duhovni preporod Srba. Takav pokret je, po njemu, bio neophodan za oživljavanje svetosavskog pravoslavnog duha u srpskom narodu. Srpska inteligencija, kao i istaknuti politički i državni delatnici svim svojim ideološkim i političkim bićem prihvatili su ideologiju »zapadnih demokratija« u razdoblju od kraja 19. do sredine 20. veka. Srpske političke stranke, nacionalne, kulturne i humanitarne organizacije, bile su poklonici ideja građanskog liberalizma. Građanska liberalno-masonska ideologija uvukla se čak i u redove pravoslavne hijerarhije i sveštenstva. U skladu sa srpskim i jugoslovenskim savezničkim i državnim vezama sa državama građanskog liberalizma (»zapadnim demokratijama«), SPC je bila povezana sa crkvama demokratskih država, pa je na taj način u njenoj ideologiji bio prisutan verski liberalizam.

Iz Subotićeve knjige vidljivo je nejedinstvo u redovima SPC koje je proizlazilo iz ideološko-političkog nesklada, odnosno vezanosti dela hijerarhije za zemlje »zapadne demokratije« koja je dovela do odstupanja od načela tradicionalne svetosavske duhovnosti i monaškog načina mišljenja. Iz tih razloga Bogomoljački pokret, koji je u svojoj suštini bio antiliberalan i koji nije bio u skladu sa postulatima zapadnoevropskog demokratizma, nailazi na slabu podršku dela pravoslav-

ne hijerarhije, sveštenstva i državne vlasti. »Mačehinski« odnos dela SPC i državnih vlasti prema Bogomoljačkom pokretu Subotić potkrepljuje podacima koji potvrđuju da je određen broj sveštenika bio protiv ovog pokreta. Subotić posebno ističe neslaganja u Pravoslavnoj crkvi o pitanju pravovaljanosti Bogomoljačkog pokreta. Protivnici su ih optuživali da su bliski adventistima, nazarenima. Državne vlasti su čak počele da progone bogomoljce zato što su »ustajali protiv sekti« koje su, kao produkt »zapadnog demokratizma«, ubacivane u evropske pravoslavne ali i rimokatoličke države u cilju razbijanja tradicionalnog evropskog hrišćanstva.

Episkopa Nikolaja Velimirovića Subotić predstavlja kao ključnu ličnost u Bogomoljačkom pokretu i ističe ga, pored Justina Popovića, kao glavnog borca protiv nepravoslavnih učenja i to »svetosavskom akcijom u liku Bogomoljačkog pokreta«. Međutim, takvo predstavljanje episkopa Nikolaja odudara od njegovih jakih veza sa starokatoličkim i protestanskim crkvama, pogotovo sa Anglikanskom crkvom, iz kojih je proizlazila njegova povezanost sa zapadnim laičkim, liberalnim i antikerikalnim državama. Episkop Nikolaj, diplomirani teolog starokatoličkog Bernskog univerziteta, bio je jedan od glavnih zagovornika ideje o bliskom povezivanju SPC sa Anglikanskom crkvom a samim time i sa britanskom državom. Episkop Nikolaj je pohađao anglikanske teološke seminare, boravio u Engleskoj u vreme Prvog svetskog rata, podržavao jugoslovensko-britanske političke i kulturne-verske veze, da bi na kraju, pored patrijarha Gavrila Dožića, bio jedan od glavnih organizatora (iz redova SPC) demonstracija od 26. i 27. marta 1941. Kao takav odmah je uhapšen od strane nemačkih okupacionih vlasti i 1941. sproveden u internaciju u manastir Ljubostinju.

S druge strane, iz Subotićevog teksta je vidljiva još jedna dimenzija ideološkog i verskog rada episkopa Nikolaja. I pored episkopovih bliskih verskih veza sa zapadnim protestantskim i starokatoličkim crkvama, iz kojih je proizlazila i prisna veza sa političkom i državničkom elitom zapadnih građanskih država, Subotić dokumentovano iznosi primere žestokog istupanja episkopa N. Velimirovića protiv »naprednjaštva«, ateizma, verskog formalizma i prodora verskih sekti. Ne mireći se sa takvim stanjem, episkop Nikolaj je naročito proklinjao pravoslavno sveštenstvo u Beogradu (»bezbožništvo beogradsko«).

Subotićeva knjiga, koja predstavlja raritet i pionirsko delo o istoriji Bogomoljačkog pokreta, u isto vreme je originalan naučni rad izražene heurističke i empirijske vrednosti. Proučavanje istorije SPC u 20. veku je zanemareno, pa nisu ostvarena dublja istraživanja njene svetovne ideološke orijentacije i političke aktivnosti. Skromna istoriografska produkcija u dobroj meri je posledica zatvorenosti arhiva SPC za svetovne istraživače, zbog čega Subotićeva knjiga predstavlja nezaobilazno štivo za buduće istraživače Bogomoljačkog pokreta i srpskog pravoslavlja.

Nikola Žutić

Dr Slobodan D. Milošević, KULTURNO-PROSVETNI RAD U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU. OPISMENJIVANJE BORACA, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996, str. 189.

Kraljevina Jugoslavija je tokom svog relativno kratkog postojanja velike napore ulagala u izgradnju školske mreže i obrazovanje stanovništva. I pored značajnih uspeha, naročito u širenju mreže osnovnih škola, jedan od glavnih pokazatelja nerazvijenosti, nepismenost, i dalje je bila izuzetno visoka, čak i preko 70%. Ona je bila najviša upravo u onim krajevima u kojima su se od 1941. do 1944. godine izvodile najkrupnije vojne operacije i sa kojeg je poticao najveći deo boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ). I pored doktrinarnog nepoverenja u seljaka, oslonac Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i njene oružane sile, NOVJ, uglavnom je bio na selu. To je u preovlađujuće agrarnoj strukturi jugoslovenskog društva, s obzirom na okolnosti u kojima se odvijao ratni sukob u Jugoslaviji od izbijanja ustanka u leto 1941. godine, bilo prirodno.

Oslobodenje zemlje i njen revolucionarni preobražaj (kako u socijalnom, tako i u nacionalnom pogledu) bili su osnovni ciljevi jugoslovenskih komunista tokom ratnog perioda. Ovi ciljevi su se preplitali i u mnogo čemu uzajamno uslovljavali. I pored stalnih očekivanja da će se borbi masovno pridružiti radnici iz gradova, najbrojnija socijalna grupa boraca bili su seljaci, najvećim delom nepi-

smeni. »Slepi kod očiju« bili su neretko i njihovi komandiri, koji su to postajali zahvaljujući svojim vojničkim sposobnostima i ugledu među borcima, a ne obrazovanju. U seljačkoj ustaničkoj masi školovani ljudi su izazivali poštovanje, ali i nepoverenje, ponekad i podozrenje. Iako je živa reč, pre svega govori vojnih i političkih rukovodilaca, imala prvo razredan značaj u tradicionalnoj seoskoj sredini gde reč znači mnogo, za upoznavanje sa ciljevima Narodnooslobodilačke borbe i njihovo prihvatanje bila je neophodna bar osnovna pismenost. Opismenjavanje boraca nametalo se stoga kao jedan od prioritarnih zadataka u partizanskim jedinicama, zadatak koji se u istorijskim izvorima često izjednačavao sa borbenim zadacima. Ovoj temi posvećena je i knjiga Slobodana Miloševića pod naslovom *Kulturno-prosvetni rad u Narodnooslobodilačkom ratu. Opismenjavanje boraca*.

Osnovnom tekstu ove nevelike, ali izuzetno zanimljive knjige (7–109), slede *Prilozi* (113–186), koji u mnogo čemu ilustruju ono što je u tekstu knjige napisano. O opismenjavanju boraca NOVJ, kako napominje autor u *Predgovoru* (7–8), nema posebnih istoriografskih radova što ga je i to motivisalo da obradi ovu značajnu temu. Osnovni podaci o pismenosti stanovništva međuratne Jugoslavije i o motivima KPJ da toliko napora ulaže u opismenjavanje boraca dati su u *Uvodu* (9–13). Izlaganje u knjizi organizovano je hronološko-tematski u 14 manjih poglavlja pod sledećim naslovima: *Mere centralnih političkih i vojnih organa Narodnooslobodilačkog pokreta za opismenjavanje boraca* (14–20), *Uslovi za rad i mesta održavanja tečajeva za opismenjavanje* (21–34), *Metod rada sa nepismenima* (35–39), *Džepne i zidne novine i biblioteke-knjižnice u funkciji opismenjavanja boraca u ratu* (40–52), *Prigodna takmičenja u borbi protiv nepismenosti* (53–57), *Pionirska škola 3. Krajiške proleterske brigade* (58–61), *Opismenjavanje boraca u Momarici NOV Jugoslavije* (62–63), *Opismenjavanje vojnika stranog državljanstva i jugoslovenskih narodnosti u sastavu NOV i PO Jugoslavije* (64–65), *Opismenjavanje boraca sa teritorije Istre, Zadra i okoline, Slovenačkog primorja i Koruške* (72–81), *Opismenjavanje boraca u Jugoslovenskoj armiji* (82–84), *Opismenjavanje bivših jugoslovenskih partizana-ratnih zarobljenika u Norveškoj 1942–1944.* (85–95), *Ispiti-potvrđivanje naučenog u toku opismenjavanja* (96–98). Knjiga se završava *Statističkim podacima o broju nepismenih boraca u partizanskim jedi-*

nicama sa Tabelarnim pregledom (99–107) i Zaključkom (108–109).

Rad na opismenjavanju boraca bio je jedno od najvažnijih zaduženja političkih komesara, što je razumljivo s obzirom na njihovu ulogu u partizanskim jedinicama. Poseban problem bili su udžbenici, u prvom redu bukvari, kojih ili nije bilo, ili svojim sadržajem nisu odgovarali ratnim ciljevima KPJ. Nastava ili pojedinačno podučavanje odvijalo se svuda, pa i na položajima i u predahu borbe. Motivacija za opismenjavanje kod boraca bila je izuzetno jaka, jer je ona, uz druge uslove, pružala i mogućnost napredovanja na hijerarhijskoj lestvici u vojnim jedinicama i organima nove vlasti. Kako se rat približavao kraju, nastava opismenjavanja bila je sve organizovanija, kako u pogledu uslova za rad (prostorija, učila) tako i nastavnog osoblja. Taj zadatak su od političkih komesara preuzeli kulturnoprosvetni odbori, a pri kraju rata opismenjavanje i ubrzano školovanje se institucionalizovalo. Ova oblast regulisana je konačno *Uputstvom za školski rad u omladinskim bataljonima Jugoslovenske armije* ministra prosvete Vladislava Ribnikara od 12. oktobra 1945. Neki od oblika ubrzanog obrazovanja koje je organizovao NOP, uz određene izmene, postoje i do danas (narodni univerziteti).

Opismenjavanje boraca imalo je poseban značaj u Makedoniji, gde se u okviru NOB odvijao i proces nacionalne integracije makedonskog naroda i formiranja nacionalnog jezika. Ne manji značaj opismenjavanje je imalo i u delovima susednih država koji su, po nacionalnom principu na koji se oslanjao NOP, trebali da pripadnu Jugoslaviji (delovi Dalmacije i Hrvatskog primorja, Istra, Slovenačko primorje, Julijska krajina i Koruška). Procesi deitalijanizacije, kao i širenja hrvatske i slovenačke nacionalne teritorije na zapad u okviru jugoslovenskog Narodnooslobodilačkog pokreta postaju razumljiviji zahvaljujući ovoj knjizi.

Istoriografija o ratu u Jugoslaviji 1941–1945. godine, uglavnom usmerena na njegovu vojnu i političku stranu, knjigom S. Miloševića dobila je zapažen doprinos, koji upućuje na nužnost daljih istraživanja i tematskog razučivanja radi svestranijeg razumevanja ovog izuzetno značajnog perioda naše prošlosti.

Milan Koljanin

Dimitrije Đorđević, OŽILJCI I OPOMENE, II, BIGZ, Beograd, 1995, str. 303

Druga knjiga memoara našeg uglednog istoričara Dimitrija Đorđevića opisuje period uspostavljanja nove vlasti u Srbiji i Jugoslaviji kada je »odmazda pobednika bila usmerena ne samo prema saradnicima poraženog okupatora, već i prema onima koji bi se usprotivili komunističkoj jednovlasti«.

U centru pažnje D. Đorđevića je sudbina generacije gimnazijalaca i studenata koji su poginuli u ratu ili su bili uhapšeni i osuđeni zbog ilegalnog rada posle oslobođenja zemlje. Pisac je na taj način u svojim uspomena-ma dao jednu vrstu zatvorskog dnevnika i ispovesti o onima koji nisu prihvatili novi poredak, verujući do kraja u svoje ideale. Na nekadašnjem posedu kneza Miloša Obrenovića, u Zabeli, u čeliji broj 79, a potom i u Sremskoj Mitrovici, najvećim delom smeštena je radnja memoara. U čeliji, u »toj jazbini divljih zveri« upoznajemo se sa likovima poražene strane, sa njihovim zlehudim sudbinama i surovošću pobednika koji nije želeo da uništi samo njihova uverenja, već i ličnosti.

Kroz ove memoarske zapise možemo pratiti kako se ustoličavala nova vlast, gušeći slabašne pokušaje političkog otpora. To je istovremeno i slika mentaliteta jednog naroda, njegove tagične istorije podela i sukoba koji su ostavljali trajne posledice, kako na pojedince, tako i na celo društvo. Nova vlast nije sprovodila samo obračun sa idejnim neistomišljenicima, već je to bio proces slamanja starog srpskog društva i njegovog istorijskog nasleđa. Trebalo je stvoriti »novi svet« a to se, po logici revolucije, moglo uraditi samo uništenjem starog.

Mladost koja se tome suprotstavila nesumnjivo je doživela poraz, ali, kako konstatuje pisac, bar se nije »podanički divila Staljinovim brkovima, niti je učestvovala u čerečenju svog naroda«. Iz mnoštva sudbina, pisac posebno naglašava Veselina Čajkanovića, jednog od najboljih srpskih naučnika, koga je Dušan Nedeljković proglasio za ratnog zločinca, kao i Branka Popovića, koji je streljan a u njegov atelje se odmah uselio Đorđe Andrejević-Kun.

Jedno od zanimljivijih mesta ovih memoara odnosi se na politička i nacionalna shvatanja omladinske antikomunističke grupe kojoj je pripadao Đorđević. Ta shvatanja izložena su u spisu »Naš ideološki stav«. Tu su sublimirani pogledi na nacionalni program (»jako srpstvo - jaka Jugoslavija«), spoljnu politiku koja je morala da štiti suverenitet i integritet države, uz oslonac na Ameriku i Francusku. Zanimljivo je i to da je, što se tiče unutrašnjeg uređenja, predviđena konfederacija tri nezavisne jedinice, a državni poredak bi se izgradio u ustavnoj parlamentarnoj monarhiji.

Najveći deo memoara posvećen je piščevom robijanju. Ideološka zaslepljenost i revolucionarna revnost gonile su organe nove vlasti da proganjaju maturante i brucoše, što je odslikavalo i paranoičan strah i neprestanu proizvodnju neprijatelja; jedan od najčešće primenjivanih metoda psihičkog iscrpljivanja bilo je višemesečno tamnovanje bez saslušanja, mnogi su hapšeni »greškom«, ili streljani bez presude.

D. Đorđević je verno dočarao i galeriju »čuvara revolucije« iz Zabele i Sremske Mitrovice. Posebno je upečatljiva slika upravnika Zabele Vojislava Niketića (»sirov, sve moćan, predan revoluciji, čovek koji je mrzeo ljude sa naočarima«) i njegovih pomoćnika – Vasilija Bosnića i Pavla Maksimovića. Ti ljudi upravljali su životima hiljada zatvorenika-pripadnika Ravnogorskog pokreta i elite nekadašnjeg starog Beograda. Bili su to seljaci, sveštenici, profesori, oficiri, studenti, kao i bogati ljudi kojima je trebalo oduzeti imovinu.

Memoari D. Đorđevića predstavljaju verno svedočanstvo o vremenu koje je još uvek van istoriografske obrade. Oni mogu da budu putokaz za dalja istraživanja, pre svega zbog svoje autentičnosti. Memoari su posvećeni jednoj mladosti, njenoj borbi i idealima. Pisani su bez gorčine i mržnje, bez pretenzija da promene prošlost ili ubedenja protivnika. Osnovna piščeva namera bila je da od zaborava otrgne to vreme i te ljude, kako bi se ožiljci zalečili.

Kosta Nikolić

Rajko Kuzmanović, KONSTITUTIVNI AKTI REPUBLIKE SRPSKE, »Glas srpski« i Pravni fakultet, Banja Luka 1995, biblioteka »Stručna knjiga«, str. 176

Prvo pitanje u vezi sa novom knjigom dr Rajka Kuzmanovića – redovnog profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci i sudije Ustavnog suda Republike Srpske – »KONSTITUTIVNI AKTI REPUBLIKE SRPSKE« glasi: Nije li pojavljivanje ovog djela preuranjeno, s obzirom na činjenicu da je proces ustavnog, pravnog, političkog, ekonomskog i svekolikog drugog konstituisanja ovog geografsko-etničko-istorijskog entiteta u državu još uvijek u toku, sa neizvjesnim krajnjim ishodom? Zatim, da li je moguće dati naučnu verifikaciju ustavnopravnih akata, njihovog »prevodenja« u zakone i, posebno, u praktičnu primjenu, kada se oni gotovo svakodnevno mijenjaju – ne rijetko na način da se međusobno isključuju, da potpuno poništavaju prethodna rješenja i norme – a posebno što pravna praksa ne akceptira postignuća pravne teorije i proklamovanih uzora iz tzv. demokratskih zemalja, što je, drugim riječima, Republika Srpska politička/partijska, a ne pravna država?

Kuzmanovićeva knjiga sastoji se iz dva osnovna dijela: iz autorovih teorijskih razmatranja temelja – ustavnopravnih, političkih i uopšte normativnih – nastanka nove države na prostoru nekadašnje centralne jugoslovenske republike, Bosne i Hercegovine – Republike Srpske i ocjena – ovlaš i fragmentarno – funkcionisanja nekih instituta te države. Autorske priloge čine tekstovi »Državnopravna karakteristika Ustava i ostalih konstitutivnih akata Republike Srpske« i »Osnovni principi i instituti na kojima se zasnivaju konstitutivni akti Republike Srpske« te rezimea na srpskom i engleskom jeziku, a tu je i registar pojmova u Ustavu. Kratak predgovor napisao je dr Milorad Živanović, docent na istom fakultetu.

U drugom dijelu knjige publikovani su svi konstitutivni akti, koji su po autorovom mišljenju ustavnopravno utemeljivali Republiku Srpsku, doneti do trenutka priredivanja ove knjige, tj. do pred kraj 1994, tako da je u njoj izostavljen trenutno najvažniji pravni akt – ustavni aranžmani iz Dejtona. Tu su: Ustav Republike Srpske, Ustavni zakon za sprovođenje Ustava Republike Srpske, Odluka o

osnivanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Odluka o ostajanju srpskog naroda Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi Jugoslaviji, Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine, Deklaracija o državnom i političkom uređenju države, Deklaracija o saradnji sa Republikom Srpskom Krajinom (Prijedorska deklaracija), Odluka o konstituisanju Narodne skupštine Republike Srpske i Republike Srpske Krajine i Ustavni sporazum o savezu republika Bosne i Hercegovine.

Dr Kuzmanović se trudio da pokaže kako je država Republika Srpska – a piscu se mora predočiti da nekritički tretira državnost Republike Srpske, dakle, on tu državnost uzima u punom smislu i obimu tog pojma, gotovo kao dovršen proces, a ne tek kao državu u mogućnosti – nastala »na osnovu univerzalnog prava naroda da ima svoju državu, a u skladu sa pravom na samoopredjeljenje i udruživanje« (str. 155). U tom smislu, a posle koncizne analize svakog ustavnopravnog dokumenta, autor je izdvojio nekoliko principa

i instituta na kojima se zasniva svaka moderna država: pravo na konstituisanje sopstvene države, suverenost narodâ i država, pravo na samoopredjeljenje i samoorganizovanje, pravo i sloboda, ustavnost i zakonitost, socijalna pravda, zaštita prava etničkih grupa, princip podjele vlasti, slobodni izbori, tržišna privreda, lokalna samouprava, odnos crkve i države i drugi, pokušavajući da pokaže na koji način i u kojoj mjeri su ove norme, ali i vrijednosti, prisutne u prvim i temeljnim ustavnopravnim aktima Republike Srpske.

Osim implicitnih primjedbi koje prikaz sadrži, u knjizi je ostala neeksplicirana diskrepancija, naročito njeno porijeklo i manifestni oblici »funkcionisanja«, između normativnog i stvarnog, ali to je fenomen kojim se više bave sociologija i politikologija nego pravna teorija. Poslije svega što se desilo (sa Republikom Srpskom, Kuzmanovićeve knjiga predstavlja vrijedno svjedočanstvo procesa pretakanja političke volje u pravne norme.

Slobodan Nagradić

ISTORIJA 20. VEKA, 1996, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj: 451-03-941/94-02
od 30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA
Zbornik radova sa naučnog skupa

THE BALKANS AFTER THE SECOND WORLD WAR
Collection of Works from the scientific Conference

DOBROVOLJCI U OSLOBODILAČKIM RATOVIMA
SRBA I CRNOGORACA
Zbornik radova sa naučnog skupa

Dr Slobodan Milošević
KULTURNO-PROSVETNI RAD U
NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU
Opismenjavanje boraca

Dr Milan B. Matić
RAVNOGORSKA IDEJA U ŠTAMPI I PROPAGANDI
ČETNIČKOG POKRETA U SRBIJI 1941-1944.

Gojko Riste Dakina
GENOCID NAD SRBIMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
Budi katolik ili umri

Dr Nikola Živković
NOVČANA PRIVREDA KAO OBLIK EKSPLOATACIJE I
PLJAČKE ZLATA, ARHIVA I KULTURNIH DOBARA
JUGOSLAVIJE 1941-1945.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, Trg Nikole Pašića 11 ili Telefonom/faksom 334-517